

ЭТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

ГЛАСНИК
ЭТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА

XXV
(1976)

БЕОГРАД
1976.

Г Л А С Н И К
ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА
XXV
(1976)

INSTITUT ETHNOGRAPHIQUE
DE L'ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

BULLETIN

DE L'INSTITUT ETHNOGRAPHIQUE

XXV
(1976)

Rédacteur

Prof. dr. MILORAD VASOVIĆ
directeur de l'Institut ethnographique
de l'Académie serbe des sciences et des arts

Comité de rédaction

Milorad Vasović, Lasta Đapović, Vidosava Stojančević

Accepté à la séance du Conseil scientifique
de l'Institut ethnographique le 1er juin 1976.

Beograd
1976.

ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

ГЛАСНИК

ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА

XXV
(1976)

Уредник

Проф. др МИЛОРАД ВАСОВИЋ
Директор Етнографског института САНУ

Редакциони одбор

МИЛОРАД ВАСОВИЋ, ЛАСТА БАШОВИЋ, ВИДОСАВА СТОЈАНЧЕВИЋ

Примљено на седници Научног већа Етнографског института
Српске академије наука и уметности 1. јуна 1976.

БЕОГРАД
1976.

ЛЕКТОР: ЛЕПОСАВА ЖУНИЋ
ИЗДАЈЕ: ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ
ТИРАЖ: 1000 ПРИМЕРАКА
ШТАМПА: „СЛОБОДАН ЈОВИЋ“
БЕОГРАД, СТОЈАНА ПРОТИЋА 52

*Штампано уз учешће средстава Републичке заједнице
науке Србије*

САДРЖАЈ

РАСПРАВЕ И ЧЛАНЦИ

С. А. Токарев: <i>Вук Караџић као етнограф</i>	1
Мирко Р. Барјактаровић: <i>Седамдесет година етнологије на Филозофском факултету у Београду</i>	9
Нико С. Мартиновић: <i>Црногорски печалбари у Цариграду</i>	15
Рајко Ђурић: <i>Значај и смисао неких ромских празноверица</i>	25
Јован Трифуноски: <i>Арапска гробља у битовљском крају</i>	31
Јован Ђ. Марковић: <i>Називи наших насеља</i>	35
Миљана Радовановић и Милован Радовановић: <i>Шабачка Посавина и Поцерина у антропогеографским проучавањима Војислава Радовановића</i>	49
Јован Туцаков: <i>Народна превентивна фитотерапија</i>	59
Иван Ковачевић: <i>Додоле — интегрални приступ проучавању обичаја</i>	67
Петар Влаховић: <i>Сима Тројановић као истраживач српског народа и његове културе</i>	89
Александар Миљковић: <i>О Валтазару Богшићу, његовој личности и његовом делу у области проучавања неписаног народног права</i>	99
Видосава Стојанчевић: <i>Традиционална култура Враћа на прелому два века у делима Борисава Станковића</i>	119

ПРИЛОЗИ

Бождар Милић-Криводољанин: <i>Социјално-економско стање и исхрана сеоског становништва општине Љиг</i>	149
Глигор Станојевић: <i>Попис становништва, стоке и земље села Горње Биљане и Корлат</i>	179
Ласта Ђаповић: <i>Обрада корала на отоку Зларину</i>	187
Милорад Милошевић-Бревинац: <i>Две белешке</i>	198

ОСВРТИ

Десанка Николић: <i>Нека запажања о савременим токовима развоја фолклора у Турској</i>	197
--	-----

ХРОНИКА

Душан Дрљача: <i>Саветовање ЕДЈ 1975.</i>	209
Душан Дрљача: <i>Три предавања професора С. А. Токарева у Београду</i>	213

IN MEMORIAM

<i>Професор др Боривоје Дробњаковић — М. Јовановић . . . . .</i>	217
<i>Професор др Тома Смиљанић — Ј. Трифуноски . . . . .</i>	225
<i>Мирослав Драшкић и његов допринос проучавању народних ношњи — М. Јовановић — Д. Николић . . . . .</i>	227

ПРИКАЗИ

<i>Тодор Симовски: Етнографска карта — Воденски округ — Јован Ф. Трифуноски . . . . .</i>	233
<i>Анастас Примовски: Бит и култура на родопските Българи — Мирко Р. Барјактаровић . . . . .</i>	234
<i>Др Милутин Ђуричић: Арбанашка заклетва — беја — Мирко Р. Барјактаровић . . . . .</i>	235
<i>Галерија сељака сликара — Ковачица — Е. Церовић . . . . .</i>	236
<i>Милан З. Влајинац: Жена у народним пословицама — З. Дивац . . . . .</i>	238
<i>Зорица Рајковић: Традицијски облици невјенчаног брака код Хрвата и Срба у свјетлу „покусни брак“ — М. Ђокић . . . . .</i>	239

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES ET ARTICLES

S. A. Tokarev: <i>Vuk Karadžić as an ethnographist</i>	1
Mirko R. Barjaktarović: <i>Soixante-dixième anniversaire des études ethnologiques à la faculté des lettres de l'Université à Belgrade (1960—1976)</i>	9
Niko S. Martinović: <i>Montenegrin workers in Istanbul</i>	15
Rajko Djurić: <i>Quelques superstitions et noms caractéristiques parmi les Romanis à Mladenovac</i>	25
Jovan F. Trifunoski: <i>Les cimetières arabes dans la région de Bitolj</i> .	31
Jovan Dj. Marković: <i>Les noms des habitats en Yougoslavie</i>	35
Miljana Radovanović et Milovan Radovanović: <i>La région de Šabačka Posavina et Pocerina dans les études anthropogéographiques de Vojislav S. Radovanović</i>	49
Jovan Tucakov: <i>Usage préventif des plantes aux composés sulfures dans la lutte contre les maladies contagieuses des habitants des pays danubiens à travers les âges</i>	59
Ivan Kovačević: <i>Dodole (rain dancers) — an integrate approach to the study of customs</i>	67
Petar Vlahović: <i>Sima Trojanović comme investigateur du peuple serbe et de sa culture</i>	69
Aleksandar Miljković: <i>Valtazar Bogišić — his personality and work</i>	99
Vidosava Stojančević: <i>La culture traditionnelle de Vranje dans la transition des deux siècles dans les oeuvres de Borisav Stanković</i>	119

CONTRIBUTIONS

Božidar Milić-Krivodoljanin: <i>The socio-economic position and nutrition of the agricultural population in the commune of Ljig</i>	149
Gligor Stanojević: <i>Le dénombrement de la population, du bétail et de la terre dans les villages Biljane et Korlat en 1749</i>	179
Lasta Djapović: <i>Workshop of corals of Zlarin island</i>	187
Milorad Milošević-Brevinac: <i>Deux notes folkloriques (Studenica et Rudno — Serbien)</i>	193

APERÇUS

<i>The First international turkish folklore congress 23—30 June 1975. Istanbul — Turkey — Desanka Nikolić</i>	197
---	-----

CHRONIQUE

- XIV Savetovanje EDJ — Stubičke Toplice 7—10. oktobar 1975. — Dušan Drljača 209
- Tri predavanja profesora S. A. Tokareva u Beogradu — oktobar 1975. — Dušan Drljača 213

IN MEMORIAM

- Prof. Dr Borivoje Drobnyaković — M. Jovanović 217
- Prof. Dr Toma Smiljanić — J. Trifunoski 225
- Dr Miroslav Draškić i njegov doprinos proučavanju narodnih nošnji — M. Jovanović — D. Nikolić 227

COMPTES RENDUS

- Todor Simovski: *Etnografska karta — Vodenski okrug* — Jovan F. Trifunoski 233
- Anastas Primovski: *Bur u kultura na rodopskite Българи* — Mirko R. Barjaktarović 234
- Dr Milutin Djuričić: *Arbanaška zakletva — beja* — Mirko R. Barjaktarović 235
- Galerija seljaka slikara — Kovačica — Emilija Cerović 236
- Milan Z. Vlajinac: *Žena u narodnim poslovicama* — Zorica Divac 238
- Zorica Rajković: *Tradicijski oblici nevjenčanog braka kod Hrvata i Srba u svjetlu „pokusni brak“* — Marija Djokić 239

С. А. Токарев

ВУК КАРАЦИЋ КАО ЕТНОГРАФ

Културна и научна делатност Вука Карацића, великог оснивача српске књижевности, не може се посматрати друкчије до на општој историјској позадини — позадини друштвених кретања првих деценија XIX века.

То је било време бурног успона националних покрета у низу европских земаља — једна од посредних последица велике француске револуције, која је уздрмала читаву Европу. Ослободилачке идеје, које су припремиле и надахњивале револуцију, у самој Француској носиле су, пре свега, космополитски карактер. Но, у средњој Европи, нарочито у Немачкој, оне су се комбиновале са идејом о духу народа, као главној покретачкој сили историје. Ова идеја, којом одишу дела писаца епохе *Sturm und Drang*, нашла је свој најпотпунији израз у стваралаштву Хердера.

Хердер је малтене једини мислилац XVIII века који је успео да сједини веру у општељудски напредак и чврсто убеђење у пуну вредност и непоновљивост стваралачких снага сваког појединог народа. Хердер је апеловао на све образоване људе да не жале труда у сакупљању и проучавању споменика стваралаштва чак и најмањих и културно најзаосталијих народа. А са посебно топлим интересовањем односио се према словенским народима, према делима њихове самоикле поезије.

Национални покрети имали су и непосредне политичке узроке — нарочито у земљама средње и југоисточне Европе — и то управо почетком XIX века. То је, с једне стране, био спонтани отпор Наполеоновој агресији, пре свега у земљама германског језичког подручја; с друге стране, ницање антихабсбуршког покрета у словенским земљама Империје, као реакција на политику германизације, спровођену од времена Марије Терезије и Јосифа II; најзад, на Балканском полуострву, то су народни устанци против султанске Турске.

Није случајно што су у то време главна жаришта националних покрета биле баш германске и словенске земље. Форме у којима су се ти покрети испољавали, међутим, биле су различите: у Не-

мачкој је то било проповедање националног уједињења (Фихте, Шлејермахер), у Чешкој — борба за права матерњег језика (Добровски и његови ученици); у јужнословенским земљама, нарочито у Србији — оружана борба против поробљивача — Османлија.

Буђење друштвеног интереса за самониклу културу народа, његове обичаје, веровања, уметничко стваралаштво, представљало је неодвојиву компоненту национално-ослободилачких покрета прве половине XIX века. Није случајно што се први записи и публикације фолклорних текстова готово истовремено појављују у разним земљама Европе: код Немаца, Пољака, Хрвата, Бугара, као и код оних европских народа (Француза, скандинавских народа и др.) који нису били непосредно изложени националном угњетавању, али су били захваћени општим духом епохе. А није плод случаја ни то што су најистакнутији представници национално-културне ренесансе у разлитичким земљама — нарочито у словенским — непрестано међу собом одржавали везе, узајамно се консултовали и помагали.

У то доба, етнографска наука као самостална дисциплина није постојала још ни у једној земљи; своје место у систему наука она је заузела тек средином века. Али, етнографски материјали — записи народних обичаја, веровања, а нарочито народне поезије — постепено су се gomилали — у описима земаља, путописима, историјским делима и др. — и у доба које разматрамо све више постајали предмет интересовања образованих слојева друштва.

Народи на Балканском полуорству налазили су се у то време у далеко тежим условима од становништва других европских земаља. Азијатско-феудално угњетавање султанске Турске онемогућавало је развој чак и основног образовања. Словенским и другим народима у османлијском ропству предстојало је још да с оружјем у рукама поврате слободу и независност. Борбу су први започели Срби (1804. године), али тек после дугогодишњег крвавог устанка пошло им је за руком да извојују слободу и створе самосталну државу. Утолико је више за чуђење то што је управо код Срба, и то баш у најтежим годинама рата против Турака, узаврела културна делатност — национално-културни препород. Шачица самоуких интелектуалаца са жаром се прихватила стварања своје, српске писмености и њеног ширења у народу, као и стварања књижевног језика. Овај покрет носио је национални и, једновремено, дубоко демократски карактер.

Прво место међу овим људима припадало је Вуку Стефановићу Караџићу.

Сама Вукова биографија је у највећој мери симптоматична. У њој су се јасно одразила и обележја епохе и услови у којима је тада живео и борио се српски народ.

Пореклом из обичне сељачке породице, Вук је с великим тешкоћама и у знатној мери самоучки стекао писменост и до почетка великог устанка против Турака већ је сматран за образованог човека у свом селу. Постао је писар једног од устаничких вођа. Турци су похарали и спалили кућу његовог оца, као и цело његово село, те се Вук пребацио у Срем, у Карловце, где је почео да учи старословен-

ски, немачки и латински. Много је година Вук провео у беди, изгубио здравље, прелазео с једног на други посао, свагда општећи с простим народом и носећи заједно са њим несрећу тешких година устанка.

Још првих година учења, у Карловцима, дознао је Караџић од архимандрита Лукијана Мушицког (десет година старијег од Вука) о интересовању образованих људи за народне песме; Вук је многе знао од детињства, али тада се још није одлучио да послуша савет и записује их. Мушицки и други српски културни радници — који су били врло малобројни и живели углавном у емиграцији — (Доситеј Ообрадовић, Григорије Терлајић, Сава Мркаљ, Лука Милованов и др.) — расправљали су у то време о стварању српског („славено-сербског“, како су тада говорили) књижевног језика. Млади Вук је знао за те расправе, а ускоро је и сам у њима узео активног учешћа.

Потом је, као што је познато, Караџић већи део свог живота посветио управо борби за српски књижевни језик, проучавању народног говора, састављању речника, граматика, стварању књижевног правописа.

Какво је место у том раду оснивача српске књижевности заузимао његово интересовање за етнографски материјал? Шта знамо о Вуку Караџићу као етнографу?

Једна од Вукових најранијих објављених радова јесте његова збирка српских народних песама („Мала простонародна славено-српска песнарица“), штампана у Бечу, у лето 1814. године. Познато је да се мало пре тога — можда почетком исте, 1814. године — Вук упознао у Бечу са великим научником — славистом Јернејем Копитаром и да се том приликом између њих зачело дугогодишње пријатељство, да је Копитар веома помогао Вуку и у проширивању његове научне ерудиције, и у питањима опште и словенске лингвистике, филологије и др. Сматра се да је управо Копитар први подстакao Вука и на сакупљање и на објављивање народних песама. Али, ту има много нејасноћа, а није све јасно ни у самом научном пријатељству Копитара и Караџића.

Копитар је, заправо, био ревностни католик, док је Вук васпитаван у православној вери; Копитар је био строги конзервативац, присталица хабзбуршке монархије, непријатељ Русије, који пориче чешке „властенце“ управо због њихових руских симпатија, а Вук — демократа и народњак, блиско повезан с руским научницима, који је тражио и добио подршку и од њих и од руске владе. Копитаров научни рад састојао се у филолошком истраживању старих рукописа, а Вук је целога живота сакупљао живе образце народног говора, речи, пословице, песме, приче. С обзиром на такве супротности и друштвено-политичких и научних оријентација, тешко да се може говорити о идејном покровитељству чувеног слависте над скромним српским сакупљачем. Копитар је одобравао Караџићев сакупљачки рад и подстицао га, али он није био главни инспиратор тог рада. Нити је он за њега дао први подстицај: текстове песама *Мале песна-*

рице Караџић је већ био сакупио пре но што се упознао с Копитаром.

Годину дана после *Мале песнарице*, такође у Бечу, изашла је *Народна српска песнарица (1815)*. Ускоро је већи део текста обеју збирки био преведен на чешки. Чешки будитељи — Ханка, Челаковски, Шафарик, Хавличек и др. — топло су дочекали објављивање српског песничког фолклора. Књижевна слава Вука Караџића врло брзо се пронела по Немачкој, Русији и другим земљама. Песме које је он записао послужиле су као обрасци за подражавање, па чак и за фалсификовање (Ханка, Мериме).

Основни узрок овако брзо стечене и широке популарности Вукових публикација није, разуме се, лежао ни у личном шарму сакупљача ни у његовом научном ауторитету, већ у карактеру самог материјала.

Међу српским песмама које је Караџић објавио, посебно место припадало је херојској епизи — „јуначким песмама“ — о Краљевићу Марку, косовској бици, о јунацима — херојима у борби против Турака. Објављивање ове епике представљало је веома значајан догађај: код осталих словенских народа таква епика или уопште није сачувана, или у то време још није била позната науци. Било је то право научно откриће а наишло је у најпогоднијем часу за подизање духа национално-ослободилачке борбе. Било је то управо оно што су чекивали и тражили словенски патриоти и у другим земљама; није случајност што су, одмах после појављивања Караџићевих песмарица и њиховог подражавања, свет угледали и знаменити *Краљевдорски рукопис* и *Зеленогорски рукопис*, које је, тобоже, пронашао Чех Ханка у старим замковима, а које је, у ствари, како се доцније обелоданило, он сам вешто саставио. Ако јуначког епа нема, треба га измислити!

Код Срба, међутим, како се показало, јуначки еп је живео пуним животом, и то код народа који се управо у то време поново дигао на борбу против угњетача. То је, разуме се, морало да произведе огроман утисак на родољубе — поборнике словенске идеје.

Осим јуначких песама, Вук је сакупио и објавио много — још више — лирских „женских“ песама. Пропраћао их је кратким, али драгоценим етнографским примедбама — о разним обичајима, о ситуацији у којој су се певале ове или оне песме.

После песама уследило је сакупљање и објављивање других дела народне књижевности: пословица, приповедака. Приповетке је Вук почео да сакупља по савету Јакоба Грима, знаменитог сакупљача и истраживача немачке приповедачке епике. Грим је доцније издао немачки превод српских приповедака, са својим исцрпним уводом.

Могло би се помислити да, за самог Караџића, сакупљање и објављивање споменика народног стваралаштва — песама, приповедака, пословица — у почетку није било само себи циљ. За њега су то, пре свега, били обрасци народног говора, споменици живог језика, на које је он желео да се ослони — и одиста се читавог живота ослањао — као на чврсту основу за стварање норми књижевног језика и право-

писа. Вероватно се управо зато круг „етнографских“ записа код њега веома дуго ограничавао само на фолклорне текстове; поједине цртице обичаја, народног живота улазиле су у његове белешке само као објашњења уз ове текстове. У ствари, у Вуковим раним објављеним радовима, етнографског материјала готово и нема — напр. у његовим књижицама популарног годишњака „Даница“ 1826—1834). Мало га је и у тротомној збирци *Српске народне пјесме* (1841—1846). Има лемимичних етнографских примедба у разним издањима *Српског рјечника* и у збиркама пословица. Али све то само узгред.

И поред тога, у раним Вуковим радовима етнограф ће наћи не мало драгоценог и важног. Вук је покушавао — у почетку без нарочитог успеха — да се снађе у дијалектима српског језика — разликујући (1815. године) јужни (ијекавски, у Херцеговини), источни (екавски, у Срему) и западни (икавски, у Славонији) говор штокавског наречја. Касније је упознао чакавско и кајкавско наречје. Даље, врло је важно то што је Караџић у својим „допунама“ упоредном речнику разних језика, издатом у Русији за владавине Јекатерине II, указао — први у науци — на постојање бугарског језика и навео неколико образаца тог језика. То је било научно откриће од огромне важности: чак ни Добровски, патријарх славистике, ништа није знао о постојању бугарског језика, претпостављајући да Бугари говоре српски или „илирски“.

Временом, „етнографски“ садржај Караџићевих штампаних радова постаје све богатији. После једногодишњег боравка у Црној Гори (1834—1835) појавио се на немачком језику Караџићев подробен опис ове земље, са историјским освртом, кратком карактеристиком становништва, његовог начина живота и обичаја, што је било веома значајно, с обзиром на готово потпуно одсуство било каквих података о Црној Гори и Црногорцима у европској научној литератури. На српском језику, ово Вуково дело тада уопште није ни било објављено — сачувани део рукописа објављен је тек сада.

Године 1849. Караџић је издао „Ковчежић за историју, језик и обичаје Срба сва три закона“ (тј. све три вероисповести). Он садржи веома подробен преглед распрострањења појединих етничких група српског народа и њиховог узајамног односа са суседима. Ту је и део о становништву Боке Которске — опис неких обичаја рисанских Срба.

Било би веома занимљиво пратити — а то још, изгледа, нико није учинио — како је постепено, током научног и културно-просветног рада, код Вука Караџића расло етнографско интересовање — интересовање за изучавање самог народног живота; како су се из помоћних примедба и објашњења код њега етнографске чињенице претварале у самостални предмет истраживања.

Караџић је много путовао — прокрстарио је готово све јужно-словенске, а боравио је и у другим земљама. Фонд његових етнографских запажања био је огроман. Но, тек у другој половини живота он је, очигледно, у довољној мери схватио важност етнографских чињеница и њихово самостално значење.

У томе нема ничег чудног. Управо средина XIX века била је време када је у разним земљама Европе готово истовремено почело да се успоставља гледање на етнографију (етнологију) као на самосталну науку. Појавила се сама реч „етнологија“ (тридесетих година). Ницала су „етнолошка“ и „антрополошка“ учена друштва. Године 1842. Шафарик је издао свој *Словенски народопис*, који је убрзо преведен на руски. Нешто пре тога (1841) Вук је обавио заједничко путовање са руским научником и књижевником Надеждином, који је неколико година пре тога (1837) објавио теоријски чланак о важности етнографских истраживања као компоненти историјске спознаје; а још неколико година доцније тај исти Надеждин био је изабран за председника Етнографског одељења Руског географског друштва и поднео реферат у коме се теоријски образлаже право етнографије на статус посебне науке.

Ето, под оваквим околностима, очигледно, формирао се Вуков „етнографски поглед на свет“.

Тек пред крај живота сазрео је код Вука план да уопшти своја изванредно богата етнографска посматрања и записе и да потпуно етнографски опис српског народа. Овај план, међутим, није стигао да до краја спроведе у дело. После Караџићеве смрти, у његовим папирима нађен је рукопис под насловом *Живот и обичај народа српскога*. Рукопис је објављен у Бечу 1867. године. Но, он очевидно представља само део основне замисли: на многим страницама његовим само су наслови предвиђених глава, а испод њих неисписана хартија. Таквих је неиспуњених наслова у рукопису било око 40. Аутор, очигледно, није стигао да их испуни конкретним материјалом. На жалост, остали су неиспуњени делови који се односе на материјалну културу: *кућа, јело, одијело* и др. У новом издању књиге (1937), део ових празнина попуњен је примедбама узетим из Караџићевих ранијих дела — из *Рјечника*, географског описа Србије и др.; али, оне су врло кратке. Доста је и других одељака у књизи који се састоје од свега неколико редака — аутор је, вероватно, и њих намеравао да прошири, али није стигао.

Зато су у неким другим деловима дати подробни описи, праћени текстовима песама и др. Такви су описи празника и неких обичаја: Божић, и коледа, Тројице, додоле, прпоруше и др., крсно име, опис свадбеног обреда, обичаји приликом сахране. Све ово представља пуновредна етнографска документа.

Врло значајну карактеристику Вукових етнографских бележака представља њихове географско датовање: готово сваки пут се указује на постојање овог или оног обичаја — у Црној Гори, Херцеговини, Дубровнику, Шумадији итд. Још је драгоцене то што аутор разликује епохе: који обичаји и веровања потичу из давнина, који су настали у скоријој прошлости или су тек у настајању; на пример, презимена су код Црногораца и Херцеговаца постојала одавно, а у Србији се овај обичај у Вуково време тек уводио.

Вуково главно интересовање лежало је у области народне поезије, веровања, календарских и породичних обреда. Али он је покла-

њао пажњу и елементима друштвеног уређења — организацији власти „војвода“, „кнезова“, „кметова“, „капетана“ и др., организацији заната, учеништва, институцији хајдуковања. За материјалну производњу, привреду, материјалну културу, није показивао интереса; али, ни у другим земљама Европе етнографи се у то време нису занимали за те стране народног живота.

Све што је речено допушта извођење неких закључака.

Просветни и научни рад Вука Караџића неодојив је од његове епохе. Управо су људи његовог покољења, нарочито у земљама средње и југоисточне Европе, били пионири у сакупљању и проучавању споменика народне поезије, народног погледа на свет — а ово интересовање за свој народ било је само израз буђења националне самосвести, последица и оруђе национално-ослободилачке борбе. Нигде се тако јасно као у Србији нису међусобно повезивали национално-ослободилачки покрет и научно проучавање народа и његове духовне културе; и ни у коме се није то јединство тако потпуно отеловило као у Вуку Караџићу, активном учеснику ослободилачке борбе српског народа и његовом најбољем истраживачу.

Сакупљање и проучавање етнографског материјала у почетку је у Караџићевој делатности заузимало подређено место. Етнографски подаци су првобитно служили само у сврху тумачења лексике, пословица, песама. Но, обим етнографског материјала у Вуковим рукама стално је растао. И како се у разним европским земљама постепено формирало схватање етнографије као самосталне науке, тако су Караџићеве етнографске публикације постајале све темељитије. Он није стигао да заврши и објави етнографски рад којим би општи своја посматрања — *Живот и обичаји народа српскога*. Али он се сасвим приближио — као и његови савременици у другим земљама Европе — разумевању самосталног значаја етнографске науке. Вук Караџић је био један од оних који су, у његовој генерацији, стварали својим радовима ту најхуманију од свих наука.

Превео с руског оригинала Душан Едиет

S. A. Tokarev

VUK KARADŽIĆ AS AN ETHNOGRAPHER

The work of Vuk Karadžić cannot be separated from the historical events of that period. The men of his generation, especially in countries of the Middle and South-East Europe, were pioneers in the collecting and study of folk poetry and folk philosophy on mankind. They contributed to the awakening of national pride and, at the same time, they were the consequence and cat's paw of the national liberation war. Nowhere as in Serbia the national liberation war and the scientific study of people and their culture were so closely related, and there was no other man like Vuk Karadžić in whom this uniformity was so complete.

At the beginning Vuk Karadžić paid little attention to the collecting and study of ethnographic material. He used ethnographic data only in the expla-

nation of the vocabulary material, the proverbs, and the poetry. But, the ethnographic material grew larger every day, and so the ethnographic publications by Vuk Karadžić became more and more fundamental, because ethnology was considered in many European countries as an independent science. In this way he published his work on Montenegro, a description and historical review of the area, with short characteristic properties of the Montenegrin population, folk life and customs. He was the first to give a scientific description of that region. His work *Kovčežić za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona* comprises a good review of distribution of some Serbian ethnical groups. At the end of his life Vuk Karadžić made a plan for the unification of his rich ethnographic research-work, and for the ethnographic description of the Serbian people. Unfortunately he could not realize his ideas. His work „Život i običaji naroda srpskog“ was published after his death, in 1867.

Мирко Барјактаровић

СЕДАМДЕСЕТ ГОДИНА ЕТНОЛОГИЈЕ НА ФИЛОЗОФСКОМ ФАКУЛТЕТУ У БЕОГРАДУ

Формално узето ова, 1976, јесте седамдесета година од званичног почетка наставе етнологије на Филозофском факултету Универзитета у Београду. Али, овај датум има и своју предисторију.

Познато је да је прошло столеће код Срба увелико било испуњено напорима (називаним и „ратом“) на узимању народног језика за књижевни. Да би тај основни и животни задатак и замисао што очигледније документовао, Вук Караџић је, како знамо, сабрао и објавио голему грађу из народа и о народу. Разуме се штампању на народном језику. Његов *Рјечник српског језика* у неку руку је лексикон наше, српске, етнографије (и фолклористике како фолклористе желе да кажу). По томе и таквом раду Вук је и први наш етнограф и фолклориста. После Вука бројни испитивачи су наставили да сабирају и објављују грађу из народа. И Светозар Марковић се живо интересовао неким традиционалним установама, посебно породичном задругом, као у животу и пракси опробаних узора, за евентуалну препоруку и стварање виших социјалистичких институција и односа у друштву. (Овде би могли да се помену и Богишић и Новаковић.) На крају самог прошлог столећа као сакупљач етнографске грађе истиче се онда виђени србијански књижевник Милан Милићевић. Поред осталог, он је 1894, као прву свеску Српског етнографског зборника, који је тада покренула Српска академија наука, објавио књигу *Живот Срба сељака*. Била је то уистини само грађа. Зато смо ми до сада и употребљавали термин етнографија.

Међутим, тих истих година у малој Србији јавља се и намеће својим радом један млади али изузетно даровит и учен човек. Био је то Јован Цвијић. Њему је, када се вратио са специјалистичких студија из Беча, 1893, поред географије понуђена и катедра етнографије на Великој школи. Цвијић је прихватио да буде само професор географије. Био је свестан да ће и у тој струци имати довољно посла. А можда се сматрао недовољно спремним и за наставника етнографије? И, тај млади човек, већ познат стручњак, географ, 1895, пише не-

повољну оцену на поменту Милићевићеву књигу. Замера и самој Академији да није добро и да није „академски“ учинила што је као прву свеску Српског етнографског зборника објавила грађу. Уз то он додаје да Милићевићева књига није ни добра грађа јер се не види и не зна чему она као таква треба да служи, а поготову што сама грађа није и не може бити наука. За Цвијића је наука била постављање проблема, објашњавање појава и изналажење узрока њихових. Исте, 1895, Цвијић је основао Географски институт при Великој школи у коме ће почети да се држе предавања и вежбања и из етнографије. Препуштао је он то својим добрим студентима. И на екскурзијама са студентима географије Цвијић је свагда указивао и на проблеме етнографске природе. Тако је допуњавана настава из антропогеографије и географије уопште. Наредне, 1896, Цвијић је објавио *Упутства за проучавање села*, а 1902. *Антропогеографске проблеме Балканског полуострва*. Међу тим проблемима истиче насеља, кућу, облике својине, врсте сточарства, миграције становништва, културу људи уопште. Године 1906. Цвијић штампа студију *Неколико проматрања о етнографији Македонских Словена*, у којој је доказивао да Македонски Словени (мислио је на Словене у оквирима класичне Македоније) нису ни Бугари ни Срби. Године 1911, у другом издању *Упутстава за испитивање насеља*, Цвијић додаје и испитивање психичких особина становништва. Његове психичке групе и варијетети у ствари су етничке групе, односно етноси. Иза првог светског рата, 1922, објавио је велику књигу о метанастазичким кретањима и њиховим узроцима и последицама. Ту се у основи говори о етничким процесима како их и многи образовани етнологии ни касније не умеју да виде и обрађују. Исте, 1922, објавио је велико и познато дело *Балканско полуострво и јужнословенске земље*. У ствари, то је етнолошки приказ Јужних Словена. Како се из ових сажетих података види, Цвијић је наш први, истински и велики етнолог. Он није сабирао грађу. Он је постављао и решавао проблеме и указивао и другима како научно то треба да се ради. Појаве је посматрао у њиховом развоју. Због тога ми од појаве и рада Цвијићева и употребљавамо термин етнологија а не више као до тада етнографија. Бавећи се проучавањем етничких односа Цвијић се у ствари бавио променама у народној култури. Тиме је увелико ишао испред свога времена. Његови непосредни настављачи рада и ученици нису се бавили променама у народној култури. Чак и неки савремени наши етнологии проучавање тих промена препуштају другима (на пример социолозима).

Као изузетан стручњак и као лично веома храбар човек, Цвијић се својим знањем и угледом једноставно и практично наметао и деловао. Он се својевремено грдно замерио влади своје Србије када је доказивао да Македонци нису Срби. После анексије Босне и Херцеговине од стране Аустрије, 1908, Цвијић је јасно и отворено писао да ове наше земље могу и морају бити само силом ослобођене. Ето, такав је био Цвијић као етнолог, иако ми њега пре свега и углавном знамо као географа.

Али, када се каже да Цвијић 1893. није прихватио и катедру етнографије, он је првих година свога наставничког рада ипак успео да код одговарајућих органа издејствује да се поред и уз географију 1906. добије и буџетско место за наставника етнологије са етнографијом. Упоредо са тим, и смишљено, он је настојао да из реда својих ученика некога и формира за наставника тог предмета. И, кад се 1906. његов ученик Јован Ердељановић, после специјализације у Немачкој и Чешкој, вратио са положеним докторатом из етнологије, био је изабран за првог доцента етнологије. Био је то први наставник етнолог не само у Србији већ и у балканским земљама уопште. Тај датум ове године и обележавамо као седамдесетогодишњицу. Наредне, 1907, изабран је за доцента етнологије и Тихомир Ђорђевић. Тако је и формално почела наша наука (етнологија) у универзитетским оквирима да се креће.

У почетку, по уредбама, и оној из 1896 на Великој школи, као и оној из 1906, пошто је (1905) Велика школа претворена у Универзитет, етнографија је стајала уз географију и историју Срба као равноправан предмет.¹ Међутим, по факултетској уредби од 1911 (која је објављена 1913) VII или географска група била је нешто другачије комбинована².

Тако је то било до 1927 године када је по такозваној Новој уредби Филозофског факултета етнологија постала самостална студијска група³.

Године 1930 етнологија је унесена као наставни предмет у VII разред гимназије (то је сада трећи) са по два часа недељних предавања. Ово је учињено највише заузимањем Тихомира Ђорђевића, који је у то време био члан Просветног савета који је и решавао такве

¹ По уредби из 1906. VI (географска) група била је овако сложена:

Предмети под А: Антропологија са физичком географијом и етнологија са етнографијом,

Под Б: Историја српског народа и

Под В: Археологија и Византија.

² Она је сада изгледала овако:

Под А: Антропологија са физичком географијом,

Под Б: Етнологија са етнографијом и

Под В: Историја Срба са Археологијом или Словенском филологијом.

³ Отада XXIV (етнолошка) група била је овако састављена:

Под А: Етнологија са етнографијом,

Под Б: Српски језик, или Историја југословенске књижевности, или Општа историја, или Национална историја, или Географија, или Класични језик,

Под В: два од следећих предмета (али не и онај који је одабран под Б) Географија, Историја југословенске књижевности, Српски језик, Класични језик, Класична археологија и Византологија.

По овој уредби од 1927. Етнологија са етнографијом је и даље остала као други предмет (под Б) студентима XI или антропологијске групе.

ствари. И, она ће све до после другог светског рата бити обавезни гимназијски предмет.

Године 1939, када је навршио седамдесет година живота, Тихомир Ђорђевић је пензионисан. Исте године Етнолошки семинар је добио једног асистента, а 1940. још једног. До тада Етнолошки семинар није имао асистената, јер за таква места није било буџета. Није било ни библиотекара. Библиотекарске послове обављали су волонтери (дипломирани студенти или студенти старијих семестара).

Године 1941. Југославија је од фашистичких освајача нападнута, прегажена и окупирана. Универзитет у Београду до после ослобођења није радио. Да за Етнолошки семинар невоља буде још већа у току првих месеци 1944. умрли су професори Ердџановић и Ђорђевић а да за по неколико месеци не дочекају ни ослобођење земље. Октобра месеца те године немачки војници, приликом повлачења из Београда, запалили су и зграду Филозофског факултета (то је садашња зграда Филолошког факултета, Студентски трг бр. 3), у којој је до последње књиге сагорела и библиотека Етнолошког семинара. Тако је угледни и лепо уређени Етнолошки семинар (тако смо га звали) крај другог светског рата, односно ослобођење, дочекао без професора, без библиотеке и без просторија; остала су само два млада асистента као најобичнији погорелци и сирочад. Један од њих је наредне, 1945, отишао у Скопље на обновљени, односно новоосновани Филозофски факултет за предавача, док је београдски Етнографски семинар још за неко време остао установа на папиру са једним асистентом.

Али, одмах после ослобођења отпочели су општи напори на обнови земље, па и рад на оживљавању Филозофског факултета и његових семинара. Донесени су нови планови и програми студија у основи слични онима које и данас имамо⁴. Године 1946. позван је за в. професора етнологије Татомир Вукановић. Асистент Барјактаровић је 1947. изабран за предавача. Године 1948. Вукановић одлази са Универзитета. Године 1950. позивом је изабран за р. професора Боривоје Дробњаковић, дотадашњи директор Етнографског музеја у Београду. После тога ће лагано почети да пристижу и нови сарадници, па Етнолошки семинар 1962. прераста у Одељење за етнологију, које данас има пет наставника, четири асистента и два библиотекара. У обнављању библиотеке Етнолошког семинара, односно Одељења осетне при-

⁴ После другог светског рата етнологија се студира као главни предмет (састављен од три гране: опште, посебне и етнологије народа Југославије). Нема више такозваног другог стручног или предмета под Б. Али, сада има више обавезних предмета (антропогеографија, етничка антропологија, музеологија, страни језик, основе науке о друштву) и „изборних“. Изборни су два које студент сам одабере од ових предмета: археологија, историја уметности, општа историја, национална историја, логика, социологија религије, социологија уметности, социјална психологија, класични језик. Сада се дипломски испит састоји од одбране дипломског рада и писменог задатка. Пре рата није било дипломског рада.

нове биле су покљоњена Ердељановићева и купљена Дробњаковићева лична библиотека. (Данашњи наставници етнологије дају обећање да ће и њихове личне библиотеке dospети у библиотеку Одељења за етнологију.) У јесен 1974, после дугих потуцања, добијене су коначно и просторије, па сада етнологија код нас, у Београду, може успешније и у повољнијим условима да се студира.

Иначе је после другог светског рата у Београду завршило студије етнологије близу пет стотина кандидата, седам их је одбранило магистарске а тринаест докторске тезе.

Да понешто још једном истакнемо и завршимо.

Пре равно седамдесет година, највише заслугом професора Јована Цвијића, отпочела је на Филозофском факултету у Београду редовна настава етнологије са етнографијом. (Под етнографијом подразумевана је посебна или регионална етнологија.) Ту наставу је започео млади доцент Јован Ердељановић. Наредне године притекао му је у помоћ доцент Тихомир Ђорђевић. Отада ће ова два човека за више од три деценије уздићи етнологију у Србији на одговарајући научни ниво.

Године 1939. пензионисан је професор Ђорђевић. Исте године добијен је један, а наредне године још један асистент. За све то време била је набављена и уређена велика стручна библиотека.

Други светски рат је све ово не само зауставио већ једноставно уништио.

После другог светског рата Етнолошки семинар је, макар и спорије од неких других, из пепела успео да се усправи и опорави а особљем и да ојача.

Да ли су и колико наставни и научни рад садашњих сарадника Одељења за етнологију добри и можда у понечем бољи од онога што је у Етнолошком семинару рађено пре њих то ће други и време показати. Али, пошто је потписани, по сопственом искуству, у могућности да пореди једно и друго стање, предратно и поратно, он слободно сме да тврди да студенти етнологије у Београду данас имају услова и могућности да се на студијама стручно знатно више обавесте. Заправо, они више науче него што је то било пре рата. Уосталом, има и нових предмета, и нових течајева, и нових прилаза.

M. Barjaktarović

SOIXANTE-DIXIEME ANNIVERSAIRE DES ETUDES ETHNOLOGIQUES
A LA FAKULTÉ DES LETTRES DE L'UNIVERSITÉ A BELGRADE
(1906—1976)

Dans l'article l'auteur présente l'histoire des études ethnologiques à la Faculté des lettres de l'Université à Belgrade. Le début de l'intérêt pour le peuple, pour la vie et les créations populaires en Serbie l'auteur lie à Vuk Karadžić, grande personnalité historique de la culture serbe, qui, pendant le XIX-e siècle, avait stimulé l'intérêt pour la culture traditionnelle serbe. L'auteur a aussi souligné le rôle important d'un grand nombre de savants serbes pleins de mérite pour l'histoire et l'ethnologie serbes, comme en sont Svetozar Marković, Milan Dj. Milićević et autres, ainsi que Jovan Cvijić qui avait introduit les études ethnologiques à la Faculté des lettres comme une branche séparée. L'auteur suit le développement de l'enseignement et des études ethnologiques à l'Université de Belgrade dans les périodes jusqu'à la Première Guerre Mondiale, entre la Première et la Deuxième Guerre Mondiale, ainsi que dans la période après la Deuxième Guerre Mondiale jusqu'à nos jours.

Нико С. Мартиновић

ЦРНОГОРСКИ ПЕЧАЛБАРИ У ЦАРИГРАДУ И ЊИХОВА ЗАШТИТА

I

Тешка сиротиња и формална глад нагониле су Црногорце да траже посла по свијету као најамни радници. Најприје су слазили у Боку Которску, а затим су млетачким и аустријским бродовима одлазили у Цариград, гдје су их разни послодавци распоређивали да обављају физичке радове — од Босфора и Мале Азије до Црвеног мора. Тих радника је, у првој половини XIX вијека, било и до 3.000. У туђем свијету, још к томе у земљи са којом су Црногорци у перманентном рату или оружаном миру, било је врло ризикантно казати се Црногорцем. Већином су се казивали да су Хрвати из Боке Которске. Ситуација се мало побољшала послје 1851. године, када је Црна Гора постала књажевина, јер су интервенције аустријских и француских, а највише руских дипломатских представника ублажавале њихов положај. Љуба Ненадовић, док је боравио у Цариграду, око 1860. године, биљежи да их је било око 4000. „Сви су зарађивали својим трудом лепих новаца и слали их својим кућама. Имали су свога старешину, који се у тадашње време звахе хрват-баша, што ће рећи: главар Хрвата, јер у Цариграду, Црногорце не зову друкче него Хрватима. Питао сам откуда долази то и казаше ми: да су се сами Црногорци, кад су у старија времена тамо почели долазити, тако називали, да би могли спокојније у тој непријатељској земљи своје послове радити, почем су били у непрестаном рату са Турском, па им не беше ни дозвољено тамо путовати. Зато су и узимали на себе братско и сродно име и казивали се да су Хрвати, а у целој турској царевини знало се да Хрвате штити бечки ћесар. Неки стари Бугарин рече ми, да су их Турци тако назвали, из мрзости нису хтели да их њиховим правим именом зову. Један Црногорац казиваше ми, да то долази отуда, што Црногорац, због свог народног поноса, неће ни у

Стамболу за добру плату, под својим црногорским именом Турчина да служи“.¹

Ова институција црногорског представника у Цариграду јавља се у вријеме владе књаза Данила (1851—1860). Турци су овог представника звали *Хрват-баша*, а Црногорци *црногорски капетан у Цариграду*. Лазо Томановић у једном свом раду², помињући ову институцију, напомиње да „Хрват оvdје значи копач, јер споменути наши људи у Цариграду искључиво занимају се земљоделством“. У Црној Гори постоји израз *рвати*, *хрвати* у смислу крчити, копати, ићи напријед, што сријећемо у документацији (у хрисовуљи Ивана Црнојевића из 1489. помиње се земља „рвалачка“, тј. рва-влашка, што значи земља коју крче, раде, власи — пастири); у топонимастици (на путу Цетиње—Титогорад, у Ријечној нахији, постоји село Рваши) и литератури (код Његоша, у „Горском вијенцу“: „па ја рва и тада и сада“... стих 381) итд.

Према томе, израз *Хрвати* од *рвати* нема у Црној Гори, Србији и Македонији етничко значење, што је давно добро констатовано проф. Никола Банашевић³. Ова дигресија, везана за црногорског представника у Цариграду, била је потребна ради литературе која се у вези са тумачењем овог термина јавила између два рата, у току другог свјетског рата и послје 1945. године, у радовима политичара који су покушали да преко тзв. „Црвене Хрватске“ вежу Црну Гору за расистичке теорије, које немају ослоњаца у науци. Ми се не бисмо освртали на јефтину публицистику када заговарачи ових теорија не би имали научне претензије, са политичким посљедицама на развој науке у Црној Гори. Ту треба поменути радове Сава Марковића Штедимлије, писца више расправа о црногорском национализму, наслоњеном на усташки покрет Анте Павелића, Доменика Мандића и његову обраду појма „Црвена Хрватска“ од летописа попа Дукљанина из XII вијека до „хрватске предаје у Црној Гори“, и најновијих националистичких иступа Луцијана Кордића на Симпозијуму „Хрватски разговори о слободи“, који је организовала „Хрватска ревија“ у Минхену, 1972. године⁴.

¹ Љуб. П. Ненадвић, *О Црногорцима писма са Цетиња 1878. године*, стр. 147 Нови Сад 1889.

² Л. Томановић, *Бокелџи у рату за ослобођење Грчке, Задар 1873*. Илија Радосављевић, *Међународни положај Црне Горе у XIX вијеку*, Београд 1960, стр. 28.

³ Никола Банашевић, *Циклус Марка Краљевића и одједи француско-италијанске витешке књижевности*, Скопље 1935, стр. 157.

⁴ С. М. Штедимлија, *Црвена Хрватска, Split 1937*; Исти: *Carigradski Hrvat-baša*, „Obzor“ 15. I 1937; Исти: *Tragom popa Dukljanina*, Zagreb 1941; О Dominik Mandić: *Crvena Hrvatska*, Hrvatski povijesni institut, Chicago, III. 1957; Lucijan Kordić, *Moja „Gorski vijenac“ uz 160-godišnjicu rođenja Petra Petrovića Njegoša u knjizi Hrvatski razgovori o slobodi, knjiga s drugog Simpozija „Hrvatske revije“*, München 1972, стр. 491—494.

Питање црногорских печалбара у Цариграду и њиховог представника, ослобођено етнолошког тумачења термина „Хрват“ односно „Рват“, представља дио обраде друштвеног питања сеоске сиротиње, коју су глад и немаштина натјерали да се, за кором хљеба, потуца по Цариграду и радилиштима Азије и Африке. Али та сиротиња, запослена на најтежим физичким радовима у Туркој и Египту, носила је у туђи, безимени свијет свој људски понос, патње и невоље своје домовине и обичаје и навике свога завичаја. Тамо их нико није прихваћао. До Берлинског мира 1878. године, турске власти су их примале као своје држављане, иако су они стизали у Цариград са црногорским пасошима. Турска је била једина од великих сила која Црну Гору, све до 1878. године, није признавала. Ти Црногорци су важили као часни и озбиљни људи који су повјерени посао савјесно обављали. Зато су их у Цариграду запошљавали као чуваре кућа и имања, банака и као кавазе страних дипломатских представништва, а остале, што значи већину, као физичке раднике у каменоломима, на копању бунара, градњи жељезница, преносу грађевинског материјала, у рудницима и сл. Неке су, зависно од мјеста рада предузећа, слали у Грчку, Малу Азију, Египат и Трансвал. С обзиром на то што су долазили у ситуације да су их турске власти, у вријеме унутрашњих или спољних политичких потреса, шиканирале, саслушавале и протјеривале, представљали су се понекад да су аустријски држављани из Боке Которске и Приморја. Црногорци су носили сличну или исту народну ношњу као Бокељи, Грбљани или Паштровићи и антрополошки били са њима идентични, па им је и та околност погодовала да их турске власти третирају са више повјерења као Приморце. Аустријски дипломатски представници су у више случајева за њих интервенисали као за своје грађане Хрвате, ради чега су их Турци и Грци често звали Хрватима, што је аустријским дипломатским представницима било пријатно⁵. У вријеме владе књаза Данила, за поједине групе Црногораца у Цариграду интервенисали су и француски представници. Али за све вријеме њиховог боравка у Цариграду највише контакта и помоћи су им давали руски представници.

Признањем Црне Горе за независну државу и од стране Турске, отпало је посредовање иностраних представника за Црногорце у Цариграду, јер је Црна Гора добила право да постави своје дипломатско представништво. Ипак, везе са руским представницима су политички користиле друштвено-политичкој оријентацији тих радника, до којих су долазиле прогресивне ослободилачке идеје које су пренесли поједини напредни морнари и дипломатски службеници.

⁵ Алекса В. Мартиновић, *Црногорци у Цариграду*, „Слободна мисао“, год. XIX, бр. 7, Никшић 23. фебруара 1941, стр. 4.

II

Шефа црногорских радника у Цариграду постављала је Црна Гора. Турцима је конвенирало да групе Црногораца, који траже рада по турској царевини, имају свога шефа. Они су таквог представника звали *хрват-баша* што значи глава, вођа радника. Није утврђено када су се црногорски хрват-баше први пут јавили у тој функцији, али по свој прилици да је то почело од владе књаза Данила. Званична Црна Гора је таквог представника радника звала *црногорски капетан у Цариграду*. Он је био посредник између Црногораца и турских власти. Ристо Драгићевић је успио да тих „хрват-баша“ наведе осам: Марко Лукин Мартиновић, Мишан Стеванов Мартиновић, Јоко Бојичин Јовићевић, поп Ђоко Пејовић, поново Јоко Бојичин Јовићевић, поп Марко Вукановић, Драгиша Вуков Пламенац и Вуко Стеванов Пејовић. Драгићевић је напоменуо да овај списак од 1855 — 1860. године није дефинитиван, јер се у документацији помиње прије 1858. године и Марко Пејовић⁶. Црна Гора је имала својег заступника у Скадру још у вријеме владе књаза Данила, а у Котору је имала дипломатског агента од 1870. године⁷. Вјероватно су ови представници Црне Горе помагали Црногорцима да се пребаце до Цариграда и, у том смислу, имали контакт са представником Црногораца у Цариграду.

Црногорског капетана у Цариграду је постављала црногорска власт из Црне Горе, али су га, у почетку, плаћали црногорски радници печалбари. Тај црногорски капетан је имао ранг племенског капетана. Његов положај је, касније, регулисала црногорска држава, одређујући му, законским прописима, права и дужности. Црногорски сенат је кодификовао право црногорских печалбара у Цариграду у једној одлуци са законском снагом, кад је поставио за црногорског капетана у Цариграду Драгишу Вукова Пламенца у мају 1872. године. Овом законском одлуком положај свих Црногораца који иду на печалбу у Турску, изједначује се са положајем Црногораца у Црној Гори, а њихов капетан са племенским капетаном у Црној Гори. Без обзира на то што Турска није признавала Црну Гору, црногорски капетан је био овлашћен да суди Црногорцима у Турској као да се налази у неком од црногорских племена на територији Црне Горе. С обзиром на то што црногорски капетан није могао да физички кажњава Црногорце ван њихове територије, црногорски капетан је, у случајевима кривичног дјела, имао да извршиоца ухвати и отпреми на Цетиње да би му се тамо судило. Ти прописи у поменутиим законским одредбама садрже се у следећем:

с обзиром на то што је крађа најнечаснији преступ у Црној Гори, за доказану крађу преступник се хватао и отправљао на Цетиње, а

⁶ Ристо Ј. Драгићевић, „Хрват-баша“, „Записи“ XII, књ. XXII, св. 6. Цетиње, децембар 1939, стр. 334—341.

⁷ Илија Радосављевић, *Међународни положај Црне Горе у XIX вијеку*, Београд 1960, стр. 40.

ако су турске власти ухапсиле неког другог умјесто правог кривца, црногорски капетан је требало да се постара да нађе правог кривца, преда га турском суду, а оног невиног ослободи;

ако капетан примјети да неки од печалбара не шаље своју зараду кући, него пијанчи и троши по кафанама, таквог такође треба хватити и послати суду на Цетиње;

у случају смрти неког печалбара, капетан мора контролисати да се од његове зараде не смије више од три талијера потрошити, а остало да остаје његовој породици ради које је дошао на зараду;

печалбарима је забрањено да у преузимању послова један другом конкуришу и омаловажавају код послодаваца рада;

капетану се забрањује да код турских судова интервенише за лупеже над којим води поступак турски суд, а за сваког невино ухапшеног Црногорца капетан треба да прибира доказе о његовој невиности и да интервенише бесплатно о свом трошку;

у случају међусобне свађе и туче печалбара, капетан треба да казни онога који је почео свађу;

забрањено је у свађама помагати ма коју страну у сукобу па макар да се ради и о браћи. Такви помагачи се кажњавају са тридесет талијера. Такође се забрањује употреба псовке и слабих ријечи које, обично, изазивају свађу. Ако који печалбар удари мучки другог, капетан треба да отпрати таквог суду на Цетиње да га он казни проласком „крз фронт“.⁸

Овом уредбом је, као и за друга племена гдје капетани суде, установљен протокол⁹ у којем се биљеже све глобе и казне извршене над печалбаром од стране црногорског капетана у Цариграду. Ови протоколи се подносе на одобрење Црногорском сенату на Цетињу исто као и остали протоколи које воде племенски капетани у Црној Гори.

Дужност капетана је да се стара да са предузећима и предузетницима склапа што повољније услове рада и зараде за црногорске печалбаре;

дужност капетана је да води у протоколу евиденцију о свим печалбарима и попише њихове адресе и гдје раде, да од њих узима пасоше и да им их враћа кад одлуче да се враћају кући;

сваки печалбар мора капетану давати годишње на име трошкова по један фиорин, а он ће тај новац и новац од глоба печалбара слати државној каси на Цетиње, док ће капетан и његов секретар примати редовну годишњу плату од Црне Горе;

капетан је морао давати уредну признаницу сваком печалбару на све новчане обавезе од годишњег улога и глоба;

по овом закону, као и по законима у Црној Гори, забрањено је позивање и излажење на мегдан;

⁸ „Пласти кроз фронт“ значи да прође кроз двореди строј где га свако удара чим стигне.

⁹ У то вријеме у црногорској администрацији су постојали идентични протоколи давија, који су вођени од 12. марта 1872. године.

у законнику је препоручено добро и братско понашање са аустријским поданицима из Боке Которске и Приморја;

с обзиром на то што је у Цариград долазило по три до четири хиљаде Црногораца који су распоређивани од Босфора до Црвеног мора и Грчке, било је немогуће да сам капетан има над свима увид. Зато је предвиђено да капетан може прихватити највише осам командира које печалбари изаберу, којима би Црна Гора давала по 30 талијера годишње плате.

Без обзира на то колико је далеко од домовине, Црногорац се морао осјећати саставним дијелом њеним по моралним и патриотским обавезама. Зато је у члан 17. овог Законика унијета и слједећа одредба:

„Црногорац који не би на позив свога Књаза у вријеме рата доша', тај остаје под страшно његово проклетство, а име му се предаје срамоти и остаје за вазда издајца код свога отечества и Црногорцем се више не смије називати, он ће свуд од свакога презрен и ћеран бити“¹⁰.

Црногорски капетан је исте године предложио допуну овог законика са још осам параграфа у којима су садржане слједеће норме:

који Црногорац покуша да подмити неког у Цариграду, поред онога што би га осудила турска полиција, да плати 30 талијера за државну касу Црне Горе; ако би Црногорац покушао, последице ове наредбе, да подмити иностраног грађанина — да се казни са 100 талијера у корист државне касе Црне Горе; ако би инострани грађанин дао мито Црногорцу, да се глоби у корист државне касе са 50 талијера; ако би Црногорац осујетио узимање рада Црногорцу или иностранцу, искључујући јавну лицитацију, треба да се глоби са 20 талијера и да, по процјени изабраних људи, надокнади изгубљену корист оном ко је оштећен, а ако иностранец Црногорцу осујети рад, он је слободан да се против таквог бори како нађе за сходно. У овом додатку се означавају појединачно Црногорци код којих се не смије радити, јер ако би дошло до спора ти неће имати право заштите од црногорског капетана.

Црногорцима је забрањена коцка. Ако се дозна да неко игра „на карте“, кажњава се са 10 талијера у корист државне касе и осуђује се на мјесец дана затвора. Предвиђено је да се, ако капетан иде ван Цариграда да решава нечији спор, плаћа дневница и путни трошак, а ако посредује у наплати нечијег дуга, да му се обезбиједи од сваког талијера двије паре на име хонорара¹¹.

¹⁰ Душан Д. Вуксан, *Црногорски капетан у Цариграду, његова власт и његови закони*, „Правни зборник“, I, бр. 2—3, Подгорица 1933, стр. 127—127. Овај законик је потписао у име Сената његов секретар Лука Божинов Мартиновић; Борђије Ђоко Пејовић, *Исељавање Црногораца у XIX вијеку*, Титоград 1962, стр. 193—195.

¹¹ Душан Д. Вуксан, *на истом мјесту*, стр. 132—133.

Строги прописи о владању Црногораца у Цариграду везани су за чување угледа ван земље више него у свом племену или братству. Зато су се за представнике Црногораца, у то доба, бирали угледни људи и без порока, с тим да су од добрих кућа, бистрији и храбрији. Иако са званичне стране није било упутства какви да буду по спољашњем изгледу, ти печалбари су, од првих зарада, куповали живописна црногорска одијела и оружје, за свечаније прилике, а тек последије тога зараду слали породици у домовину¹².

Љуба Ненадовић је, боравећи у Цариграду, описао једног од првих црногорских капетана у Цариграду:

„Тада беше црногорски хрват-баша неки Мишан Мартиновић са Цетињског поља. Млад, леп, при том бистар и речит човек. Свагда је лепе и чисте црногорске хаљине носио, а поврх њих сребрне токе, ордене и медаље. Њега је кнез Данило поставио за свог заступника у Цариграду, да заклања и штити Црногорце. Сваки Црногорац давао му је годишње један динар. То му је била плата с чиме је могао господски живити. Турска власт, ћутећи, признавала га, јер без њега имали би много више посла са Црногорцима. Њему једином било је дозвољено да може свагде са оружјем по вароши ићи, а имађаше лепо оружје сребром оковано. Он је све Црногорце у Цариграду и у читавој околини познавао; знао је где станују и са каквим се послом занимају. Он је њихове размирице извиђао и решавао, тако да турска полиција и суд, осим какве велике кривице, нису с њима имали никаква посла. Парнице Црногораца, са онима код којих су радили, па им неће потпуно да изплате, он је вешто и свагда у корист својих земљака равнао“.

Ненадовић даље описује разне контакте Мартиновића у Цариграду да би на крају напоменуо, као допуну његове слике, да добро удара уз гусле и да је од њега чуо лијепих јуначких прјесама. „Био је окретан и вредан; јунаштво нећу ни помињати, оно му је по свој прилици и дошло главе.“ Говорио је: „Кога гусле не спомену, нека буде заборављен.“¹³

III

Послије Берлинског мира, односи између Турске и Црне Горе су се стабилизовали. Црна Гора је у Цариграду 1879. године поставила свог опуномоћеног министра војводу Станка Радоњића, а Турска 1881. године, у својству министра резидента, Ризај-бега. Службене послове између Црне Горе и Турске преузеле су дипломатске и конзуларне

¹² Алекса В. Мартиновић, *Црногорци у Цариграду*, „Слободна мисао“ XIX, бр. 10 и 11, Никшић, 16. и 30. марта 1941.

¹³ Љубомир Ненадовић, *на истом мјесту*, стр. 148—155. Мишан Мартиновић је погинуо у Цариграду 1860. године. До уочи другог свјетског рата, у кући његових потомака у Вајицама — код Цетиња, било је сачувано његово оружје и црногорска одјећа, коју је носио до смрти.

власти¹⁴. Међутим, то није било довољно. Црногорски печалбари у Цариграду хтјели су, поред бриге о заради, и друштвено да се осјете. Црногорски капетан у Цариграду водио је рачуна о сваком Црногорцу као о свом племенику. У новим условима, Црна Гора се јавља као савремена држава. То је нови квалитет, који тражи савременије понашање. Србија и Црна Гора у Цариграду имају своју штампу. Тамо од 1895. године излази политички лист „Црногорски гласник“ којег обадвије државе помажу. Али и редакције овог листа не могу стално да улазе у организацију печалбара који тамо раде. Тек 1908. године тамо се јавља Алекса Вуков Мартиновић, које је на Цетињу 1907. године организовао Цетињско радничко друштво на синдикалним принципима, а који слично друштво под именом „Српско радничко друштво“ организује у Цариграду. Мартиновић је рођен у Цариграду 1877. године, јер му је отац тамо радио. Тамо је учио школу и завршио лицеј. Говорио је турски, грчки, руски, њемачки, француски, италијански, јерменски и албански. Писао је у руској штампи, био дописник „Рајтера“ и сарадник француских листова који су излазили у Цариграду. Као републиканац није се слагао са владом на Цетињу, нарочито не са обрачуном у тзв. „бомбашкој афери“ 1907. године, па је 1908. године отишао из Цетиња у Цариград и радио у руској извозној банци, која је тамо имала своју филијалу. Познајући проблеме црногорских печалбара из ране младости, ријешао је да их организује. Тако је у јуну 1909. године, на скупштини Црногораца, основао Српско радничко друштво у Цариграду. Према првој управи друштва види се да је настављена традиција још из периода функционисања црногорског капетана у Цариграду, јер су његови чланови Црногорци у ужем смислу, Бокелји и други Приморци, Санџаклије и Херцеговци¹⁵. У састављању Правила учествовали су представници свих поменутих подручја¹⁶. Основни циљ Друштва био је да се брине о незбринутим члановима и њиховим породицама, да их културно уздиже и да развија радничку солидарност. Амблем Друштва је симболизовао радничку солидарност са двије руке које се рукују. Друштво је имало пјевачку, музичку или дилетантску секцију, читаоницу са библиотеком и вечерњу школу¹⁷. Алекса Мартиновић у својим биљешкама помиње и ово Друштво. О њему је записао:

„Од мог доласка у Цариград радио сам на организовању свих онамошњих Срба, а понаособ Црногораца. Пошло ми је за руком да

¹⁴ Илија Радосавовић, на истом мјесту, стр. 116 и 121.

¹⁵ Прву Управу су сачињавали: предсједник Алекса В. Мартиновић; потпредсједник Нико Хајдуковић; тајник Вуко Донковић; економ Петар Ратковић; контролор Петар Лукић; и одборници: Нико Медиговић, Никола Петровић, Видо Васковић, Шпиро Никаљевић, Машан Петровић и Никола Савић.

¹⁶ Јермонах Варнава Росић, Алекса В. Мартиновић, Никола М. Хајдуковић, Арсеније Здравковић, Вуко Рашковић, Стево Греговић, Александар Мићановић и Видо Васковић.

¹⁷ Правила српског радничког друштва у Цариграду, Штампарија А. Зелића и Синова, Цариград 1909.

створим Српско друштво, које је, особито нашим људима, било од моралне и материјалне користи. Нико од његових чланова није могао оскудијевати у храни и одјећи. Друштво је имало свој локал, одобрене статуте, читаоницу са лијепим бројем листова, књига итд. Припремало је забаве, сијела, састанке, излете, бринуло се и о намјештењу и запослењу појединаца. Био сам биран за његовог председника“. На крају биљешке каже: „Не кријем да сам радио у границама моје скромне могућности за Народну странку. И јавно и тајно дјеловао сам у њену корист, али свагда у патриотском духу, тј. у корист моје домовине, онако како сам ја ствар схваћао“¹⁸.

Ово Друштво је посебну пажњу посвећивало националном и моралном лику својих чланова. Бивало је да се Црногорци, који су дуже живјели у Цариграду, жене Гркињама и женама других народности православне вјере. Васпитање дјеце је, као и увијек, повјерено мајци. Те жене су биле културно изнад својих мужева па су имале јачи утицај на национално вапитање дјеце¹⁹.

Друштво је озбиљну пажњу поклањало и националном понашању Црногораца у Цариграду. За вријеме анексионе кризе Босне и Херцеговине и у самим турским редовима, код младотурака, било је јако изражено антиаустријско расположење. Једном је у Цариграду гостовала једна позоришна дружина из Беча која је, поред осталих, приредила представу опере *Весела удовица* (*Die lustige Witwe*) од Лехара. Улазнице за прву представу биле су разграбљене. У тој опери исмијевала се црногорска ношња, српски обичаји, књажеви и сл. Управа Српског радничког друштва организовала је демонстрације против ове представе. Демонстрације су организовала 23 члана Друштва (15 Црногораца, 6 Бокеља, 1 Србијанац и 1 Херцеговац) који су се у дворани позоришта распоредили да на уговорени знак почну са акцијом. Кад је дошла на сцену којом се исмијвају српски обичаји, председник Друштва Мартиновић је устао и тражио да се даље приказивање обустави. Глумци су, напротив, продужили. Тада је устао члан Друштва Стево Греговић, студент права, родом из Паштровића, и јаким звиждањем дао знак да почну демонстрације. Настао је лом, летјеле су столице на бину и представа је обустављена. У сали је било око 3000 присутних. Организатори су ухапшени и одведени на саслушање у полицијски комесаријат. Ухапшене је пратило око 200 Црногораца и Бокеља који су тражили ослобођење ухапшених. Најзад је дошло до споразума између извођача опере и Српског друштва да се из „Веселе удовице“ изоставе сви моменти који вријеђају национални понос чланова Друштва.²⁰

¹⁸ Алекса В. Мартиновић, *Оставштина* у Архиву Историјског института Црне Горе, фасц. 264, стр. 121. Алекса В. Мартиновић, рођен 1827. у Цариграду, умро на Цетињу 11. XI 1941.

¹⁹ Алекса В. Мартиновић, *Црногорци у Цариграду*, „Слободна мисао“ XIX, бр. 12, Никшић, 30. марта 1941, стр. 4.

²⁰ Алекса В. Мартиновић, *Црногорци у Цариграду*, „Слободна мисао“, XIX бр. 8 и 9, Никшић, 2. марта и 9. марта 1941, стр. 4.

Колико је, у то вријеме, било Црногораца у Цариграду, није познато, али примјер демонстрација против аустријског позоришта и његове приредбе говори да је традиција чувања националног поноса црногорских печалбара — од времена црногорских капетана у Цариграду, шездесетих година прошлог вијека, до анексионе кризе — имала узлазну линију од борбе за запослење и хљеб, чувања часних племенских моралних квалитета до политичких акција везаних за борбу против завојевачке политике Аустро-Угарске Монархије на Балкану. То је био одраз друштвено-политичког расположења против завојевача у домовини, чији су се органским дијелом осјећали Црногорци ма гдје се, и у каквим условима, нашли.

Niko S. Martinović

MONTENEGRIN WORKERS IN ISTANBUL

The Montenegrins went for work first to Boka Kotorska and then to Istanbul. In the first half of the XIXth century there were 3,000 Montenegrin workers in Istanbul doing hard physical work. They declared themselves as Croats from Boka Kotorska, as if they declared themselves as Montenegrins, they would be unfriendly treated because of the frequent wars with the Turks. During this work they had a chief whose name was „Hrvat-baša“, and later, from the reign of Danilo, this chief was called „captain“ and was designated so by the Montenegrin government. The chief was responsible for the Montenegrin workers in Istanbul: he could administer justice: he supervised their salaries and took care that they were regularly sent to their homes. After 1879 when diplomatic relations between Montenegro and Turkey were re-established, the status of Montenegrins in Istanbul was improved. They had their associations and published the journal „Crnogorski glasnik“. Their political activity contributed to the formation of the Serbian Workers Society in Istanbul, composed of workers from Montenegro, Serbia and Boka. In this society also the cultural and artistic life of this people in Istanbul was improved.

Рајко Ђурић

ЗНАЧАЈ И СМИСАО НЕКИХ РОМСКИХ ПРАЗНОВЕРИЦА

У Младеновцу постоји више ромских насеља. Највеће, са око 60 кућа и приближно 300 становника, налази се у Карађорђевој улици, код железничке станице; друго је у Баташеву и има петнаестак домаћинства, а треће — Мали Пролаз, има 28 кућа и 160 житеља. Роми живе и у граду. У насељима „Петар Драшћин“ и „Сарајевац“ станује десетак породица, у улици Лепе Вујичић — четири, затим, у близини гробља и касарне, опет неколико, и другде. У скоро свим селима младеновачке општине такође има Рома. Према нашој процени, њихов број на територији ове комуне није мањи од хиљаду. Међутим, према званичним статистичким подацима, једва да их је неколико десетина.

Како живе Роми настањени у Младеновцу? Према ономе што се могло сазнати и видети, релативно добро. Знатно боље од Рома у другим срединама. Многи имају простране и удобне куће, које су веома добро уређене и опремљене готово свим уређајима. Малобројне су и скоро ретке породице које пружају слику на коју се већ навикло, кад је реч о овом народу.

Поставља се питање како су то они постигли. Пре свега, захваљујући свом раду, и то: раду у иностранству. Скоро из сваке породице онај ко је био способан за рад отишао је преко границе. Други су успели бавећи се музичком или трговачком делатношћу, и најзад, има и оних који раде у предузећима и у градском комуналном предузећу. Међутим, то су, по правилу, неквалификовани радници, и уколико немају допунских прихода, налазе се у неповољном положају.

Међутим, оно што је карактеристично за све Роме у овом граду, без обзира на социјални положај, јесте то што међу њима има веома мало образованих и школованих. Квалификованих радника нема више од 15—25, са средњом школом једва десетак, а само један Ром је студент стоматолошког факултета, који ће ускоро и завршити.

Даље разматрање положаја Рома и начин њиховог живота, с обзиром на тему, не би имало сврхе. Реч је о неким празноверницима и карактеристичним именима као посебностима овога народа, и то

посебностима које не припадају „музеју старина“, већ оним које су стално присутне. Разуме се, многе од празноверица које сам успео да забележим (око 150), могу се наћи и код других народа. Да ли су их Роми усвојили од других или је обратно, бар за сада сматрам, није могуће извести поуздан закључак. Младеновац припада тако рећи нашем времену, и историјски гледано, Роми су онедавно овде настањени. Међутим, многа села се помињу још у XIV веку, о чему нам говоре неки турски извори. Да ли је било Рома у тим селима о томе нема података. Међутим, то је сасвим могуће. Ако се пође од ове претпоставке, као и од познате чињенице да су се Роми бавили чарањем и магијом, могуће је претпоставити да су многобројне празноверице које налазимо код неких народа, у ствари, ромске. Међутим, компаративних проучавања за сада нема, и то може бити само претпоставка, коју би било корисно проверити. Карактеристично је да се много празноверице које смо забележили, шире гледано, уклапају у њихов систем веровања и поимања света, и да су језички, што је, сматрам, веома значајно, складно и адекватно формулисане и изражене.

Све празноверице почињу речју *Најлачхе* (буквално преведено — нема добро), која има следећа значења: није добро, не ваља, лоше, не приличи, не ваља се, неприкладно, неудобно, нема смисла, нема сврхе, необично, непријатно, неучтиво, и понекад, у значењу није лепо. Друга реч, *билачхе* (буквално — без добро); дакле, ако је неко или нешто сасвим лишено овог својства, што има значење коме у српскохрватском језику одговара појам зла. Осим ових, постоје још речи *нагасил* (архаична, ретко у разговору, и значи — неправилан и неисправна), друга *насул* (опак, проклет), и најзад, речи *најел* и *нахел* (рђаво). Реч најлачхе, сматрам, најприкладније превести *не ваља (се)*.

За почетак узмимо следећу празноверицу коју можемо наћи и код других народа: *Најлачхе е чхури те ачхел опре моја — Ка авел тут андо кхер чингар*, што дословно преведено значи: „Не ваља се да нож стоји горе устима — доћи ће (по) тебе свађа у кућу“, односно, „Не ваља се да нож стоји сечивом нагоре — имаћеш свађу у кући.“

Желимо да укажемо на следеће карактеристике: а) *чхури* — нож је именица женског рода; б) има „уста“, па чак и „нос“, в) поред речи *чингар* — свађа, постоји — *хапе* именица мушког рода и значи још и обедовање, једење, прождирање; и г) свађа „долази“. Језички, интересантно и необично, међутим, уместо тврђења, задовољимо се питањем: да ли „уста“ дозивају свађу?

Па ипак, пођимо од онога што је свима нама доступније. Чему служи нож, то свако зна. Нож има својство да сече, да раздваја на делове (*чинав* је и сечем и кољем), да нешто што је хармонично претвара у дисхармонично. Осим практичне употребе, ножем се служе не само Роми, већ и други приликом бајања и чарања. Дакле, придаје му се нека чаробна моћ. Међутим, док је нож у људској руци, та моћ се преноси на оно што појединац жели да постигне. Руком је човек усмерава, њоме може да влада. Изван људске руке, и то у по-

ложају кад је „устима нагоре“, нож ту своју моћ може „злоупотребити“. У конкретном случају, може доћи до свађе.

А како до тога долази? Због чега настаје свађа? Роми верују да у свету владају добре и зле силе, које су час материјалне, час спиритуалне. Зле силе су бројније; међутим, њихов „ефекат“ деловања не премашује „ефекат“ деловања силе добра. Дакле, постоји нека равнотежа између силе добра и силе зла. Када та равнотежа није поремећена, односи су нормални. Међутим, ако је нож у „ненормалном“ положају, привући ће се силе зла и користећи се моћи ножа могу овладати над силама добра. Доћи ће до дисхармоније у кући, што ће изазвати напетост, тј. довешће до свађе. Дакле, моћ деловања приписује се не само општим силама већ и посебним и појединачним; опште, посебно и појединачно су повезани, међусобно зависни и једно на друго утичу.

Свакако, ово је само претпоставка. Покушај да се дође до неких објашњења, које онима што прихватају оваква правила и слично није ни потребно, нити за њих може имати било какав значај. Празноверице, као и многа друга веровања или норме преносе се с колена на колена и прихватају се без образложења. Међутим, наука свакако мора трагати за њиховим претпоставкама. Та правила се не могу само сакупљати и описивати већ се морају и разјаснити. Логично је претпоставити да она на нечему почивају и да се уклапају у нешто, што се условно може назвати слика света која је део људског *praxisa*.

Исту последицу, према веровању, изазива и „онај ко дође у туђу кућу са парчетом хлеба у руци“. Објашњење је опет могуће потражити у неким претпоставкама које су садржане у веровању Рома, а које смо мало час изнели. Наиме, хлеб од којег зависи живот људи, по себи је и за себе добро. Роми заправо и кажу: „Једи хлеб да би био добар!“ Дакако, не само у физичком смислу, већ добар и у ширем смислу. Та чињеница није непозната. Познато је веровање да неке врсте хране имају и етичка својства. Тако, на пример, људождери, како износе неки истраживачи, једу људско месо, уверени да на тај начин уносе у себе и етичке врлине убијеног.

Разуме се, у најширем смислу речи, ако је јело услов живота, онда то не мора бити само празноверица већ и нешто што је и само по себи прихватљиво. Роми, иначе, сваку болест, приписују злим духовима и за онога ко не једе каже се да „у њему живе нечастиви“. Због тога, истичу они, оно што појединцу припада треба да буде поједено. Разуме се, ово се може разматрати и с обризом на услове живота. Номадски начин живота је наметнуо свест да нема ничега сувишног, да све што човеку припадне мора бити драгоцено, макар то био и један залагај. Ако се не поједе последњи залагај „за толико човек неће ваљати“.

Из овог што смо навели, могло би се рећи да јести хлеб у туђој кући, и то свој, значи истовремено уносити у себе и добре духове из куће који уз хлеб „припањају“. Постојећа равнотежа се на тај начин ремети, а услед тога може доћи до свађе међу укућанима. Разуме се,

овде је важно баш то што је то други, онај ко не припада породичном огњишту, који не „дише истом душом“ (што је карактеристично за кастински начин живота који постоји у Индији) и који тако може скрнавити породично огњиште.

До свађе међу укућанима ће доћи и „ако се мрве хлеба скупљају руком“. Зашто? Мрве хлеба остају после обода. Када су укућани сити, сити су и добри духови. Мрве су остале за зле духове. Они су, попут мува, ту окућљају, и сакупљајући мрве руком, сакупљају се и нечастиве силе. Оне се, дакле, непосредно преносе на човека, и, слично микроорганизмима, могу „инфицирати“ људски дух.

Истовремено „јести и певати“, сложићемо се, није уобичајено. А све што није уобичајено, што одудара од устаљених правила и свакодневних навика, слуги на зло. У овом случају, онај ко тако чини, може очекивати да ће му „полудети жена, односно муж“.

Још је необичније ако бисмо видели човека са једном обуvenusом, а другом необуvenusом — босом ногом. Због тога је и последица тежа него у претходном случају: муж ће остати удовац, односно жена удовица. Дакле, радње су, на први поглед сасвим безначајне; међутим, последице које могу наступити, веома су озбиљне и тешке.

И главе живине и птица не ваља јести. То могу чинити само они који су остали без родитеља. Нарочито је забрањено јести главу свраке, чије су месо Роми вероватно користили у исхрани. О томе зашто главу свраке, могу се дати нека објашњења из једног мита, који је описао мађарски етнолог Максим Бинг, на којег се позива и Жан Пол Клебер у књизи *Цигани*, која је објављена и код нас. Ево о чему се ради у овом необичном миту:

„У давна времена, краљица Добрих Вила Késalyi, бијаше једна красна девојка, која је живела у стјеновитим дворима на високој планини. Звала се Ана. Али, дубоко под земљом становаше народ демона Locolico, земни духови, који у почетку бијаху људи, али их је ђаво претворио у страшне демоне. Њихов краљ се страствено заљубио у лијепу чисту Ану. Кад јој се представљао, принцеза га је, ужаснута његовим изгледом, одбила с гнушањем и са страхом. Тада Locolico изненада навалише на Кошалије, прождираще многе међу њима и већ се припремаху да их до краја униште, кад принцеза Ана, да би их спасила, пристаде да се уда за њихова краља, грозно чудовиште.

Али принцеза се у толикој мери гнушала свога мужа да му се никако није могла предати. Он је, пак, очајан насумице лутао наоколо и на крају срео златну крастачу... Она му је саветовала да својој жени даде појести свракин мозак. Ускоро након тога краљица ће пасти у дубок сан и он ће тада моћи чинити с њом што хоће. Краљ је послушао савјет те је могао затим обљубити своју жену док је спавала. Краљица роди затим демона по имену Мелало (Прљавко), који је имао изглед птице са двије главе, а перје му је било прљаво сиве боје. Својим оштрим канцама откида срце и раздире тијело; једним ударцем крила руши своју жртву у несвјест, а кад се она пробуди из несвјести, већ је изгубила разум. Она изазива бијес,

лудило, злочин и силовање. Будући да своје рођење дугује сваркину мозгу, они које је ударио булазне попут свраке.

Послије рођења Мелала, Ана је и даље одбијала свог мужа. Али кад је Мелало одрастао, затражио је да се и њему даде једна жена. Зато је савјетовао свом оцу да скуха рибу у магарећем млеку, а затим да стави неколико капи тог љубавног напитка у сполни орган своје жене док буде спавала, те да је онда узме¹. Тако је Ана зачела женског демона Лили-Лепљиву, која је постала жена Мелалу. Из ова два „брака“ настали су читави нараштаји демона: Туло, Чариди, Шлали, Долмишо, Минсека, Порескоро, који су изазивачи многих opakих болести.

Занимљиво је да је свако зачеће праћено смесама одређених напитака. Најпре „риба и млеко магареће“, скухани миш, чешњак и мокраћа, змијин прах и мачје длаке, или одређена станишта — ђубре², што је садржано у многим ромским празноверцима и чинима до данашњег дана.

Из ове чудне легенде види се да је свракин мозак као „наркотичко средство“ омогућио настанак свих зала, и отуда Роми и верују да онај ко га поједе треба да очекује да ће полудети. Легенда, сложићемо се, више илуструје него што објашњава. И саму легенду треба објаснити. Максим Бинг није ни покушавао, док је Клебер трагао само за њеном аутентичношћу.

Сматрам да би било упутно поћи и од неких других легенди и веровања уопште односно става садржаног у веровању да све што лети, има тајанствену моћ. За номадски начин живота такво веровање није необично. Крила се употребљавају у магији и обредима Рома, а зато служе и глава, ноге, срце и мозак неких птица. О тајанственој моћи појединих органа — цигерице и срца — говори чак Платон у свом *Тимеју*. Међутим, Роми се особито старају да нико не поједе пилеће срце. Онај ко поједе, „вели празноверица“, лупаће му срце као у пилета кад нешто украде. Кад је реч о крађи, постоје и многе друге празноверице, као што су, на пример: не ваља јести горњи део лубенице, диње и сл. или у одређено време, што, ако познајемо начин живота Рома, није изненађење. Брига о томе да се не буде ухаћен у крађи или лажи је разумљива. Интересантно је да постоје чак и имена — надимци у којима се изражава жеља да одређена особа буде надарена за крађу или лаж, као што су Чордо или Хоха.

Вероватно ће многим изгледати чудно што Роми верују да убити гусеницу ластиног репа значи да ће оглувети онај ко је то учинио. Још је чудније што је Роми називају — девлесе гурумни (божја крава). Међутим, баш тај назив може нас и навести на прави траг. Наиме, познато је да се у Индији крава сматра светом животињом. Индија је постојбина Рома. Међутим, после напуштања земље — матице и живота под другачијим околностима, крава је замењена гусеницом, коју су због метаморфозе доживели натприродном, па је названа —

¹ Jean-Paul Clebert, *Cigani*, „Stvarnost“, Zagreb 171.

² Ibid.

крава, и то божја! Дакле, изворно веровање је сачувано и врло је вероватно да су јој Роми упућивали молитву.

Анализу заслужују и празноверице у којима се појављују ватра и жаба или неке празноверице које су у вези са трудноћом. Тако, на пример, не ваља се да жену лиже говече или да жени скочи цврчак на крило јер ће затруднити.

Међутим, уместо тога, хтео бих да укажем на неке заједничке именитеље ових разноврсних празноверица. Етнолози, лингвисти, социолози и други научници који су се бавили овом проблематиком, успели су доста ваљано да је поставе и разјасне. Природа мистичне свести и начин митског мишљења и историјски и логички су довољно објашњени. Та објашњења су, разуме се, сасвим прихватљива и када су Роми у питању. Ми се на томе нећемо задржавати.

Забележене празноверице навеле су ме да се упитам: на шта се оне најчешће односе? Које су идеје у њима садржане? О чему Роми највише брину? Сакупљени материјал уверава да је брига о здрављу на првом месту. Затим, ту су безбедност и успех, брига о срећном и здравом породу, старање до влада слога у кући, брига о загробном животу, о хигијени, лепоти, па чак и о истини. Преко празноверица, дакле, могуће је, стећи увид и у вредносни систем овог народа. Ни овај, као ни свет уопште, Роми нису у стању да рационално објасне; међутим, брига о томе шта је вредност, смисао и циљ људског живота, постоји. Очувати те вредности, не нарушавати их, то је, између осталог, и смисао празноверица. То значење је садржано и у речи „најлачхе“, која указује да треба избегавати све оно што може довести до не-добра, тј. да се празноверица треба придржавати ради добра. Разуме се, многе празноверице су, логички посматрано, бесмислене и безвредне. Међутим, сврха и свест о циљу којем се тежи омогућили су да се задрже и очувају до данашњег дана.

Rajko Đurić

QUELQUES SUPERSTITIONS ET NOMS CARACTERISTIQUES PARMI LES ROMANIS A MLADENOVAC

L' auteur présente d'abord quelques données sur les Romanis à Mladenovac: à peu près 300 personnes vivent dans certains quartiers de la ville; presque dans tous les villages il y a des Romanis; un très petit nombre d'entre eux sont éduqués. Pour cette raison il y a beaucoup de superstitions, de légendes et des noms caractéristiques parmi eux, dont on pourrait mentionner les suivantes: „Il ne faut pas que le couteau soit tourné vers la bouche, car on se querellera à la maison“; „mange du pain pour que tu sois bon“ (le pain, dont dépend la vie des hommes est bon et représente quelque chose de bon); „il ne faut pas manger les têtes de la volaille et des oiseaux“ et surtout pas la tête de la pie. Par rapport à cette dernière superstition l'auteur aborde le fond de la question de la légende sur Keshalyi, reine des bones fées et Hocolico, roi des démons des enfers, notée par M. Bing, ethnologue hongrois.

Јован Ф. Трифуноски

АРАПСКА ГРОБЉА У БИТОЉСКОМ КРАЈУ

Увод

Једно од најслабије испитаних подручја наше архео-етнологије јесу гробља.¹ Не само што нису испитани надгробни споменици и налази у гробовима већ није довољно позната ни њихова географска распрострањеност, подела гробаља по етничко-верским групама и друго.

Боравећи у битољском крају, на крајњем југу наше земље, ја сам посетио сва сеоска насеља (116). Тада сам, уз антропогеографске, узгред бележио и податке о такозваним *арапским гробљима*. Има их у следећим, данас по становништву македонским насељима — *Будакочу, Габаловцу, Гнеотину и Дедебалцу*.²

Демографска слика битољског краја, који лежи на старој и главној балканској саобраћајници правца Цариград—Солун—Драч, за време дуге турске владавине била је изложена етничким променама. Тада су у појединим битољским пољским селима извесно време живели и представници Арапа муслимана. Ти становници су долазили из арапских земаља. У народу још живи традиција о њима. Нема разлога да се та традиција не прихвати. Од тих Арапа су остала поменута гробља³.

У свом раду *Негри у нашој земљи*, Тих. Р. Ђорђевић између осталог наводи и следеће: „Док су наше земље биле под Турцима, у њима је било народа и из врло далеких земаља, које је судбина довела у њих. Између других, у њима је било и Негара. Негре је наш народ увек називао *Арапима*. Са ослобођењем наших земаља од Ту-

---

¹ Упоредити В. Дворниковић, *Три старинска гробља у Студеничком крају*, Гласник Етнографског музеја, књ. 17, Београд 1954, 5.

² На овом месту захвалност исказујем свима онима који су ми помогли на терену.

³ Теренска истраживања у селима у битољском крају обављена су од 1951. до 1957. године.

рака њих је потпуно нестало. Арапа је међу нама било доста рано, можда одмах после турских продирања у наше крајеве“ итд⁴.

Подаци о арапским гробљима

1) *Будаково*. То је познато село у источном делу Битољског поља. Лежи лево од корита Црне Реке, а североисточно од Битоља. Удаљено је око 16 km ваздушне линије. Око Будакова су суседна насеља — Доња Чарлија, Трап, Добрушево, Алинце и Путурус⁵. На делу сеоског атара, који је на страни са суседном Доњом Чарлијом, један потес носи назив Арапски гробишта (турски: Арап мезарлак). Тамо постоје поједини бели надгробни каменови пободени у земљу изнад глава покојника⁶. Неки су високи и до 2 m. Ови гробови немају плоче. Више таквих каменова употребљено је, у првом светском рату, за грађење војних заклона, недалеко од Будакова. Арапско гробље код овог села сада нико не обилази и не пази.

2) *Габаловци*. То је мало село у подножју познатог планинског гробена Облакови. Од Битоља је удаљено око 14 km (у ваздушној линији) на северозападној страни. Околна су насеља Секирани и Црноец. И у атару села Габаловца један потес је назван Арапски гробишта. Лежи крај пута за суседно село Секиране. Према казивању старијих мештана, тамо је земља „сета зарастена“, а ретко где види се по који надгробни камен пободен у земљу. И ови гробови немају плоче. Селаци кажу: „Од век останало тоа име“. Ранијих година било је више оваквих гробова. По свему се види да је и то гробље већ дуго занемарено.

3) *Гнеотино*. Село лежи југоисточно од Битоља, на граници познатог Рибарског блата (око реке Црне) — са запада, и равног земљишта — са истока. Удаљено је од града око 12 km у ваздушној линији. Крај пута који је водио из Гнеотина за суседно село Брод налази се потес звани Арапски гробишта. И тамо се виде поједини каменови пободени у земљу. Неки су високи 1,5 до 2 m. На гробовима такође нема плоча. Местимично има извађених и поломљених споменика.

4) *Дедебалци*. И ово је пољско село, које се налази североисточно од Битоља. Удаљено је од града око 14 km у ваздушној линији. Околна насеља су Далбеговци, Радобор и Трап. И у атару овог села такође се налази потес звани Арпски гробишта. Захвата простор од 4 до 5 ha. Налази се крај пута за суседно село Радобор. Сада је тамо испаша за стоку. Види се и по неки надгробни камен пободен у зем-

⁴ Т. Ђорђевић, *Наш народни живот*, књ. VIII, 58.

⁵ Тачније о положају сваког села видети топографску карту Југославије — секција „Битољ“, размер 1 : 200.000.

⁶ Надгробни споменик ове врсте у живом народном говору назива се „нишан“.

љу. Камених плоча нема. Поједине надгробне каменове разнели су сељаци за грађење кућа, мостова и школе у свом насељу.

*

Мајдани камена за обележавање гробова у поменутим битољским селима увек су били недалеко од насеља — у подножју котлинског оквира. Иначе, било би веома отежано превлачити камен са веће даљине.

Закључак

1) Битољски крај је карактеристично подручје наше земље и Балканског полуострва, како по стратегијско-комуникационом значају тако и по врло сложеном историјско-етничком развоју. Представља спону између неколико околних градова. То је само једна могућност која је и за време турске владавине у битољском крају условила насељавање Арапа. Међутим, када су они дошли и колико су овде остали — о томе можемо само претпостављати.

У првој половини XVIII века у битољском крају је настала велика депопулација хришћанског становништва. Можда је у том веку вршено насељавање Арапа. Тада су по овом крају насељавани и Турци и Арбанаси, такође муслимани. Исто тако, не зна се сигурно када су се Арапи иселили из битољског краја или су можда у њему изумрли. По свему изгледа да се они овде нису дуго задржали.

2) У битољском крају — у пољу — постоје четири локалитета који се називају Арапски гробишта. Налазе се у селима Будакову, Габаловцу, Гнеотину и Дедебалцу. Може се претпоставити да је број оваквих локалитета раније био већи.

Сва поменута битољска села имају повољне саобраћајне везе са Битољем — главним средиштем области. Међутим, у погледу међусобног саобраћаја само два села су једно другом ближа, у суседству. То су Будаково и Дедебалци. Налазе се североисточно од Битоља. Насупрот томе, села Габаловци и Гнеотино су доста издвојена — прво је северозападно од Битоља, а друго је на југоисточној страни.

Арапска гробља у наведеним селима у Битољском пољу данас су врло запуштена; нека су зарасла у коров и трње. Не обраћа се пажња ни појединим гробовима ни читавом гробљу. Има извађених и поломљених споменика. На надгробним споменицима нема натписа. Гробља су толико запуштена због тога што њих сада нико не обилази и не пази. Занемарена су већ доста дуго. У оскудици доброг камена за грађење, у новије време страдали су поједини надгробни споменици, итд.

3) Ја нисам стручњак за проучавање ове врсте. Али подробнијим испитивањима, ископавањем карактеристичних гробова, могла би се установити њихова старина. Та гробља заслужују да буду детаљније проучена. Можда би се слична гробља пронашла и у неким другим

селима у битољском крају. Могућно је да су нека арапска домаћинства насељавана и у самом Битољу, па да и тамо има њихових гробова.

Изумрли су стари људи који су до скоро више знали о арапским гробљима. Од њих би се чула и врло занимљива друга предања о некадашњим Арапима у битољском крају. Даља истраживања ће вероватно показати да је од Арапа муслимана у битољском крају остало и других трагова, а не само гробља.

У битољском крају, поред бројних православних Македонаца, живе су и живе и националне мањине: Турци, Албанци, Цинцари, Роми. Стога у оквиру народног живота и народне културе, у битољском крају влада велика разноврсност. Данас је број малоазијских Турака незнатан.

*

Ја сам проучавао сеоска насеља и у суседном Прилепском пољу. Међутим, тамо нисам нашао локалитете са арапским гробљима. Једино сам дознао да је у прилепском селу Ропотову нека муслиманка, позната као *Арапка*, у том селу имала чифлик у XIX веку.

Систематско проучавање овог страног елемента, у свима областима где га је код нас било, биће веома корисно за науку. Овим прилогом учињен је само покушај са подацима из битољског краја.

J. F. Trifunoski

LES CIMETIÈRES ARABES DANS LA REGION DE BITOLJ

En faisant les études anthropogéographiques dans la région de Bitolj à l'extrême sud de la Yougoslavie j'ai visité tous les cimetières des villages dans cette région. Alors, j'ai pris notes aussi sur les cimetières arabes que j'ai trouvés dans les villages suivants habités par la population macédonienne chrétienne: Budakovo, Gabalovac, Gneotin et Dedebalce. Ces cimetières ont appartenu aux Arabes musulmanes qui avaient vécu dans la région de Bitolj pendant le long règne des Turcs. Cela se passa, probablement, dans le XVIII-e siècle.

Јован Ђ. Марковић

НАЗИВИ НАШИХ НАСЕЉА

Називи наших насеља су често интересантни, каткад ретки и необични, понекад симболични, али и безизражајни. Детаљна карта и именик места СФР Југославије то потврђују бројним примерима. О тој теми је мало писано, а она је вишеструко интересантна — са географског, етнографског, демографског, историјског, лингвистичког, војног становишта . . . Овај прилог нашој номенклатури насеља, у свом завршном делу пледира за њено конкретно унапређење, више указивањем на потребе него предлозима за измену назива апострофних насеља. Обиље примера и ограничен простор за њихово навођење захтевали су селекцију и превасходно нас усмерили на регистровање интересантних назива насеља. Дати су бројни примери, а многи од њих, појединачно или групно, подстичу на анализе, објашњавање узрока и процеса, односно времена настанка и измене (трансформације) назива насеља. Они су израз и одраз људи, њиховог избора назива за место рођења или становања, стара су и нова, адекватна или нетачна, прикладна или неприкладна. Називи насеља, као и други топоними, одражавају етничке особине и склоности, врлине или мане, заинтересованост или равнодушност људи, плод су њихове стварности и маште, мисаоности и духовитости, расположења, захвалности, асоцијација, веровања итд. Из мноштва примера произлази прегршт разноврсних проблема и објашњења, што захтева посебне студије. Презентирани примери интересантних назива насеља груписани су по наговештајном значењу, сродности, односно асоцијацији, што не значи да потичу од буквалног значења речи на коју подсећају. На пример, назив Пећ свакако не потиче од пећи, нити Бол (на Брачу) од бола. Није нам циљ, дакле, тумачење значења назива (осим узгред), јер је то обиман, комплексан и више теренски него кабинетски посао. Порекло многих назива насеља је познато, неке није тешко одгонетнути али многи очекују тумачење. Београд треба да називом значи бео (чист) град, а Загреб је добио назив као насеље „иза гроба (бедема)“. Бројна стара насеља имају у корену назива античку ознаку (Скопље, Ниш, Липљан), а више назива војвођанских насеља указују на матицу

колонизованих досељеника (Крајишник, Ловћенац, Руско Село). Називи насеља, често као комплексна творевина, са интересантном етимологијом, пружају разноврсна открића и доказе. Стога су драгоцени резултати, на пример П. Скока, Павловића и др., који су дали тумачења за низ назива наших насеља, уз вишеструку корист за науку. Ту традицију подстичемо указивањем на називе насеља, који, каткада, сведоче о старости и прошлости места, његовој предеоној припадности, просторном размештају и историјским кретањима становништва, старим и новијим миграцијама, националној структури, психичким одликама народа. Међутим, није нам циљ свеобухватно приступање овој сложеној тематици, ни тумачење настанка (и промена) назива појединих насеља, јер тај интердисциплинарни задатак захтева квалификован приступ, дуже студије и теренска истраживања. Дати примери, пак, често могу бити предмет таквих истраживања и специјалних разматрања, првенствено синтетичара. Примери интересантних назива места (не сви) груписани су према сродности, чак према буквалном значењу речи, а у њима ће заинтересовани наћи сопствену проблематику.

Називи наших насеља означавају предмете и појаве, подсећају на расположења, одећу, обућу, храну, делове тела или куће, на имена људи, називе занимања, на животиње и биљке, појмове из науке, уметности, религије, на боје и положај у простору, итд. На пример, више назива наших насеља означава, подсећа и асоцира на расположење, неку стварну или апстрактну појаву. Код Пакраца је село *Јагма*, а село *Трема* — код Крижеваца. Код Копривнице и Земуника (Задар) налазе се села *Пркос*, код Горњег Вакуфа *Душа*, код Иванграда *Машта*, а код Вараждина *Апатија* и село *Тужно*. Код Славонске Пожеге је село *Весела*, код Приштине *Враголија*, код Дебра *Спас*, код Владичиног Хана *Мањак*, код Босиљграда *Бистар*, у Црној Гори *Мудро Село*, код Црномеља *Чудно Село*. Код Сарајева је место *Улога*, а у Словенији дванаест места се називају *Залог*. Код Илока је *Скандал*, код Крагујевца *Теферич*, а три места се називају *Тишина* (код Мурске Соботе, Босанског Шамца и Зенице). Код Вареша је место *Мир*, а код Новог Травника село *Рат*. Интересантни су и називи: *Костоломци* (код Сребренице), *Кланица* (код Ваљева), *Пролом* (код Куршумлије), *Провалија* (код Травника), затим *Борци* (четири места) *Стража* (једанаест насеља), *Стрелац* (код Новог Места), *Војници* (код Бабушнице), *Војска* (код Свилајнца), *Војник* (код Куманова и Цеља), даље *Пробој* (код Љубушког), *Парада* (код Куршумлије), *Застава* (код Црномеља), *Завој* (код Пирота и Охрида), *Збјег* (код Славонског Брода), *Партизани* (код Аранђеловца), *Партизанско Жариште* (код Карловца), *Слободна Власт* (код Ђакова).

Четири насеља називају се *Крупа*, три места *Суша*, код Бијелог Поља су *Олује*, код Петриње *Слана*. Три насеља се називају *Мокро* (код Коњица, Пала и Шавника), а два места *Пожар* (код Даниловграда и Делница). Код Трогира је *Жедно*, а три села се називају *Суво Грло*.

Код Задра је *Преко*, код Косовске Митровице *Страна*, код Птуја *Надоле*, код Сиска *Педаља*, код Крапине *Преграда*, код Крушевца *Шанац*. Код Светозарева, Дервенте и Јајца постоје села која се називају *Бунар*. Једно место код Копра назива се *Материја*, код Шкофје Локе *Папирница*, код Качаника *Вата*, код Средњег (Сарајево) *Сировине*. Код Прокупља и Лесковца налазе се села *Смрдан*, код Бијелог Поља *Слатка*, код Дубровника *Славо*, код Подујева *Кисела Бања*.

Једна група насеља називом подсећа на храну и пиће. На пример, код Горажда се налази *Кајгана*, у Босни *Јајце*, код Маглаја *Пире*, код Сталаћа *Ражањ*. Три места се називају *Трпеза* (два на Косову односно у Метохији и једно код Куршумлије). Село *Вино* налази се код Гросупља, *Винце* код Куманова, четири места се називају *Вина*, а два *Шљивовица* (код Чајетине и Вучитрна).

Називи неких насеља подсећају на делове тела, на пример, *Жуч* (код Сарајева и Куршумлије), *Ждрело* (код Петровца на Млави и Баковице), *Жуљ* (код Соколца), *Песница* (код Марибора), *Кук* (код Дувна и Толмина), *Костур* (код Пирота и Криве Паланке), *Лакат* (код Невесиња, *Кутњак* (код Копривнице). Два села се називају *Шмља* (код Скадра и Тешња), код Краљева је *Обрва*, код Батине — у Барањи, село *Суза*, у Босни је *Зеница*, а у Црној Гори села *Око* и *Кољено*. Код Приједора се налази село *Ђела*, код Метковића *Вид*, код Србице је село *Витак*, код Валандова *Прстен*, а три насеља се називају *Поглед* (код Ариља, Домжала и Горње Радгоне). Три места називају се *Близаници* (код Мостара, Сарајева и Кратова), код Сопота (Београд) налази се село *Бабе*, а код Бујановца село *Старац*. Код Књажевца и Ѓњилана постоје места под називом *Мучибаба*, код Смедерева су *Удовице*, код Соколца *Бећари*, код Брчког *Брка*, код Осечине (Ваљево) *Туђин*, код Бузета *Продани*, код Љубљане село *Роб*, код Крапине *Самци*, код Марибора *Плач*, на Брачу је *Бол*, код Бледа *Засип*, код Тузле *Куге*, а код Новог Пазара село *Кашаљ*.

Неколико наших насеља називом подсећају на делове кућа, стана, просторија, затим на одећу и обућу, возила, саобраћајнице и сл. На пример, код Бара је *Зграда*, девет места се називају *Двор*, код Осијека је *Палача*, код Новог Места *Стан*, код Брчког и Добоја *Станови*, код Добоја су *Станари*, а код Стубице у Загорју *Самци*. Петнаест наших насеља се називају *Кула*, девет *Хана*, а три *Чардак*. Код Загреба су *Куће*, код Крижеваца и Зрењанина *Конак*, код Двора (Сисак) село *Комора*. Два места се називају *Торањ* (код Дарувара и Славонске Пожеге), код Вировитице је *Капела* (као и планина у Лици), а код Новог Места село *Гробље*. Осим планине *Шатор* — у Босни, код Новог Винодолског постоји насеље *Шатор*. Четири места у Словенији називају се *Табор*, а девет насеља *Двориште*. Село *Штале* је код Новог Винодолског, код Битоља село *Трап*, код Љубиња *Жрвањ*, а код Озља (Карловац) место *Трг*. Четири насеља се називају *Врата*, два *Прозор* (у Херцеговини и код Оточца), код Великог Градишта је

село *Рам*, *тримаест* места се називају *Очак*, три *Оцаци*, а највећи град Метохије је *Пећ*.

Код Владичиног Хана је *Цеп*, код Макарске *Опанци*, код Витеза и Иванеца *Гаћице*, код Кисељака (Сарајево) *Чизма*, код Сремске Митровице *Чалма*, код Косовске Каменице *Мешина*, на Пагу је село *Колан*, код Литије *Коњ*, а три места се називају *Копито*. Код Кобарида је село *Седло*, код Требиња *Бич*, а код Словенске Бистрице село *Реп*.

Шест насеља се називају *Падеж*, код Сјенице је село *Угао*, код Гацког *Степен*, код Улциња *Реч*, затим код Призрена *Жур*, код Цеља и Љубљане села *Плес*, код Загорја (об. Сави) *Забава*, код Кочевја *Брига*. На Хвару је *Недеља*, код Орможа *Велика Недеља*, а два места у Сотелском називају се *Подсреда* и *Подчетртек*. Код Љубљане и Сења су села *Клада*, а четири места се називају *Греда*, два *Полица*, код Скопља и Охрида су села *Орман*, назив *Кључ* имају шест насеља, а *Шип* села код Вишеграда и Пала. *Пила* је код Орославја, а *Шило* на Крку, *Шкаре* код Грачаца, *Жице* близу Марибора, *Клијешта* код Фоче, *Клиници* код Ваљева, *Чабар* је у Горском котару, а село *Чанак* код Титове Коренице. Код Постојне и Литије су насеља *Славине*, у Бабушници *Звонце*, код Цеља и Жужемберка *Лопата*, код Ливна *Мотике*. Два места се називају *Дукат* (код Ниша и Босиљграда).

Код Власенице и Имотског су села *Друм*, у Словенији три села се називају *Цеста*, у Лици је *Калдрма*, код Котор-Вароша и Суње *Стаза*, код Слуња *Точак*, код Бањалуке и Горажда *Кола*, код Медвода *Лађа* (!), а четрнаест насеља се назива *Брод*. Код Брчког су *Улице*, код Чајничка *Авлија*, код Горажда *Пролаз*, а код Ниша *Просек*. Код Пала (Сарајево) је село *Коран*, близу Задра *Ислам грчки*, а код Поседарја село *Ислам латински*.

Већи број наших насеља назива се мушким и женским именима, именима познатих личности, називом подсећају на занимања, титуле, животиње, дрвеће, воће, поврће, цвеће и сл. Осам насеља се називају *Марија*, код Трогира и Србице су села *Марина*, код Осиека *Вука*, код Ниша *Злата*, код Панчева *Маргита*, код Прозора и Тетова *Варвара*, код Вучитрна *Цецилија*, код Старе Пазове *Војка*, код Вуковара *Вера*, код Загреба и Крижеваца *Хелена*, код Петриње *Маја*, код Делница *Славица*, а код Загреба *Клара*. Рудник и село *Дамјан* налазе се код Радовиша, *Радован* код Иванеца, *Миле* код Јајца, *Татомир* код Кратова, *Ладислав* код Бјеловара и Копривнице, *Новак* код Илока и Дебра, *Љубодраг* код Куманова, *Мартин* код Нашица, *Владимир* код Улциња, *Душко* код Титограда, *Јаношик* код Алибунара, *Хомер* код Делница, итд. Називи неколико насеља потичу од мушких имена, на пример, *Светозарево*, *Зрењанин*, *Лазаревац*, *Марковац*, *Милановац*, *Урошевац*, *Карловац* и др. У Банату је *Јаша Томић*, у Бачкој села *Алекса Шангић* и *Светозар Милетић*, а код Титограда место *Јован Томашевић*. *Кидричево* је у Словенији (код Птуја), а *Карађорђево* у Бачкој, а не у Шумадији. Четири насеља се називају *Југовићи* (код Лознице, *Невесиња*, *Никшића* и *Гацког*), а *Обилићево* је на Косову.

Многа насеља су означена називима занимања, титула и сл. или на њих подсећају. Тако се код Бјеловара налазе *Кобасичари*, код Требиња *Месари*, код Цетиња *Мајстори*, а дванаест места се називају *Ковачи*, два *Колари*. Код Сјенице је село *Праља*, код Вишеграда *Бродар*, код Косовске Митровице *Ловац*, код Рогатице *Вратар*, код Дрвара *Трубар*. Четири места се називају *Рибари*, код Пожаревца су *Жабари*, код Сарајева *Лончари*, код Бихаћа *Пушкари*, код Ваљева *Седлари*, код Крапине *Ткалци*, код Коњица *Овчари*, код Битоља *Кравари*, код Травника *Кокочари*, код Тузле *Косци*, код Брчког *Попови*, у Истри *Селаци*, код Рудог село *Књегина*, близу Зенице варошица *Витез*, а код Београда *Калуђерица*. У Боки је *Херцег (Нови)*, код Ниша *Кнез Село*, у долини Западне Мораве *Краљево*, у долини Тимока *Књажевац*, код Дуге Ресе *Царево Село*, код Ресна *Царев Брод*, код Зрењанина село *Војвода Степа*, а код Карловца *Генералски Сто*.

Називи наших насеља често подсећају на звери, дивљач, домаће животиње, птице, рибе, инсекте и сл. На пример: код Удбине се налази село *Курјак*, код Сплита *Кошуте*, код Трпња *Куна*, код Пљеваља *Видре*, код Стона и Оточца *Дабар*, затим код Литије *Коњ*, код Крешева *Вранци*, код Вишеграда *Јарци*, код Лиштице *Јаре*, а код Баковице *Гуска*, код Колашина *Кос*, код Даниловграда *Јастреб*, код Шапца *Мишар*, код Грачанице (Тузла) *Соко*, код Бјеловара *Ждралови*. На острву Цресу и код Биограда су насеља *Врана*, код Пљеваља *Шљуке*, код Загреба, Мостара и Вогошће су села *Вранче*, у Босни је *Соколац*, а у Херцеговини *Чапљина*. Код Требиња и Горњег Милановца су села *Шарани*, код Цазина *Клен*, код Штипа *Штука*. *Пијавице* су код Мостара, Новог Места и Вишеграда, *Пауци* код Скрадина, *Мрави* код Горажда, *Гуштери* код Зворника, *Скакавци* код Карловца, *Зоље* код Тузле, а *Вашка* код Подравске Слатине. Код Книна је *Зверинац*, а код Титовог Велеса *Мамутчево*.

Већи број насеља подсећа на дрвеће, воће, поврће, цвеће и сл. На пример: петнаест места се назива *Липа*, десет *Врба*, четири *Топола*, пет *Бреза*, седам *Брест*, осам *Орах*, три *Клек*, два *Храст*, четири *Јаблан*, шест *Јасен*, седам *Јавор*, а девет насеља *Граб*. У источној Србији је град *Бор*, а код Иванграда село *Бор*. Код Тетова је село *Глог*. Пет насеља се називају *Дуб*, седам *Дрен*, пет *Гора*, четири *Гозд*, четрнаест *Гај*, два насеља *Врт*, два *Воћњак*, три *Шуме*, једанаест *Јабука*. Код Фоче је село *Крушке*, код Клине у Метохији *Јагода*, на Цресу *Лубенице*, код Битоља *Дуње*. По три насеља се називају *Малине*, односно *Вишње*. Код Титограда је село *Маслине*, а четири места се називају *Смоквице*. У Босни је *Дрвар*, код Зајечара село *Шљивар*, код Пала (Сарајево) *Виноград*, код Ниша *Чокот*, код Качаника *Боб*, два места се називају *Купусина*, а девет *Луково*. Код Подујева је село *Репа*, код Кочевја *Трава*, а код Чрномља *Коприва*. Шест насеља назива се *Трн*, четири *Грм*, а два *Грање*. Код Куршумлије је село *Перунике*, а код Пожеге *Висабаба*. Код Раче (Шумадија) је село *Трска*, код Лепоглаве *Шаша*, код Тузле *Шевар*, код Липљана *Шимарка*, код Ивањице *Ковиље*, а код Дарде и Нове Горице су села *Биље*.

Интересантни су називи насеља која у двојном називу имају исти први или други део назива, на пример: „брод“, „варош“, „град“, „паланка“, „бања“ и др. Поред четрнаест насеља са називом „брод“ (Брод у долини Треске, Брод код Фоче и др.), постоје: Славонски Брод, Босански Брод, Цариброд (сада Димитровград), Мартинброд (код Дрвара), Марин Брод (код Глине), затим Бродарево (у долини Лима). Наспрам Метлике је Брод, а код Глине и Обреновца су села *Скела*. Осим неких варошких насеља, и поједина села имају у називу ознаку „варош“ (што у ствари нису). У Старом Влаху се налази Нова Варош, а код Бања Луке је Котор Варош. Међутим, иако Бродски Варош (код Славонског Брода), Цетињски Варош (код Карловца), Бедина Варош (код Ивањице), Татар Варош (код Слуња) и Левањска Варош (код Бакова) имају ознаку вароши у имену, то су села, као што је и село *Варош* (код Битоља).

Нека места задржала су у називу архаичну ознаку „паланка“, редовно у другом делу назива, на пример: Брза Паланка (низводно од Ђердапа), Бела Паланка (код Ниша), Крива Паланка (у северо-источној Македонији), Лунчи Паланка (код Приједора). То су мања места, која су очувала обележја паланки, али већа насеља, као што су Смедеревска Паланка и Бачка Паланка свакако више нису „паланке“. Насеља која се називају само Паланка постоје код Брчког и Грачаца (Лика).

У називу већег броја насеља налази се ознака „град“. Она означава право градско насеље, град или појам тврђаве у насељу које нема сва обележја градског насеља. Чак и у називу неких села јавља се ознака „град“. У Србији је Београд, али и мања насеља Димитровград и Босиљград. Суседград код Загреба, Леград код Копривнице, Цетинград у Кордуну и Иванић Град у Лоњи више су села него градови, док Стариград — под Велебитом, Стариград — на Хвару и Новиград — у Истри бар имају урбану физиономију. У Босни су Мркоњић Град и Вишеград градска насеља, што нису села Кула Град (код Зворника) и Пећиград (код Цазина). Ни Каменград (код Санског Моста) није град. У Црној Гори се налазе Титоград и Иванград, док је Даниловград популационо мањи од многих наших села. Дравоград у Словенији је популационо мање насеље, али има градске одлике. Села су и Шаренград код Илока, Црвени Град код Трговишта, Зеленград код Обреновца, Зелен Град код Пробиштина, Палиград код Скопља, Ковачји Град код Чрномља и Предград код Кочевја. Десет насеља се називају Заград. Петнаестак села означавају се, дакле, називом „град“, а шест села називају се „варош“ (Варош код Ражња, Сврљига, Прилепа, Калиновика, Лабина и Словенске Бистрице). Код Урошевца је место Варош Село.

Једанаест наших места назива се „Бања“. Поред насеља око минерално-термалних извора и са називом Бања (Врњачка Бања, Нишка Бања, Сокобања, Врањска Бања, Бања Ковиљача), други град СР БиХ назива се Бања Лука, а код Сарајева је Бања Лучица. У Хрватској и Словенији бањска места се називају „Топлица“ или „Сла-

тина“ (Римске Топлице, Крапинске Топлице, Вараждинске Топлице, Рогашка Слатина, Слатина Раденци и др.).

По неколико насеља имају у називу „мост“, „пазар“, „хан“, и др. У Босни је, на пример, Сански Мост и Алипашин Мост, код Требиња Арсланагића Мост, а главни град Херцеговине је Мостар. Код Новог Места — у Словенији, налази се село Мост, а Зидани Мост је позната раскрсница пруга. Код Зрењанина је Јанков Мост, код Фоче Попов Мост, у Истри Раша Мост, код Приштине Бабин Мост, а код Чабра Замост. У Хрватској је Вргин Мост. Вирпазар је мање насеље у Црној Гори, а Нови Пазар већи град у Србији. У Босни се налазе Симин Хан (код Тузле) и Хан Пијесак, а у Србији Гаџин Хан код Ниша и Владичин Хан код Враћа.

Нјзиви многих насеља у Југославији означавају географске појмове. Седамнаест места се називају *Планина*, а седам *Равница*, пет *Долина*, дванаест *Долови*, а 38 насеља *Дол (Долац)*. Једанаест насеља се називају *Драга* (потопљена долина или женско име), 38 места *Брдо*, 20 насеља *Брег*, 26 места *Поље* и 31 насеље *Врх*. На острву Вису је истоимено насеље. Шест места се назива *Клисура*, 10 *Кланаци*, код Нове Горице је *Канал*, а код Босанског Грахова *Јаруга*. Седам насеља се назива *Река*, 22 *Ријека*, а средиште Кварнера *Ријека (Fiume)* један је од највећих градова СФРЈ. Код Бихаћа је село *Притока*, код Шибеника село *Развође*. Два села се називају *Растоке*, два места *Ушће* (код Обреновца и у долини Ибра). Код Чабра је село *Воде*, 19 места се називају *Врело* а седам места *Вир*, 12 насеља се називају *Језеро*, а 26 *Баре*, девет *Блато*, осам *Локве*, 19 насеља *Поток*, а код Приквенице је место *Обала*. Пет села се називају *Слап*, а седам места *Оток*. Код Горажда је село *Иловча*, у Банији *Глина*, код Цеља *Лава*, а по пет места се називају *Камен*, односно *Мрамор*. У Босни су два *Олова* (код Сарајева и Купреса) и *Сребреница*, на Косову *Челик*, а код Ријеке *Бакар*. Шест места се називају *Рудник*, седам *Рудине*. У Жумберку село *Песак*, код Ајдовшчине *Нанос*, а осам места се називају *Плоча (Плочче)*, једанаест *Извор*, а код Макарске и Пљеваља (!) су села *Вруље*. Постоји 12 *Лука*, четири *Махале*, осам *Мајдана*, три *Аде*, код Косовске Митровице је село *Матица*, код Крупња *Ставе*, код Трпња *Жало*, на Крку и код Бузета су села *Крас*, код Перушића и Жабљака *Крш*, девет места се називају *Поникве*, код Видем Кршког је село *Вртача*, код Дрвара село *Увала*, у Словенији се два места називају *Јама*. Постоје и насеља која се називају: *Крај* (четири), *Понор* (шест), *Катуц* (седам), *Луг* (тринасет), а код Шапца је *Мајур*. Код Лесковца и Зрењанина су села *Међа*, а код Лесковца и Билеће *Граница* (сада далеко од државних граница).

Бројна су наша насеља која се називају према познатијим домаћим или страним географским појмовима и објектима, пределима, градовима, планинама, рекама... Село *Винковац* се налази код Крижевца, а код Доњег Михољца село *Карловац*. Код Ваљева је *Коњиц*, а код Приквенице и Мркоњић Града — села *Котор*. Купрес је средиште великог крашког поља у западној Босни, а село *Купрес* се на-

лази код Бусоваче. Лабин је градић у Истри, а село *Лабин* у близини Сплита. Сењ, под Велебитом, има имењака код Бузета у Истри. Поред реке Соче је истоимено село. Код Литије је село *Сава*, а код Бохињске Бистрице село *Савица*. У Метохији постоји село *Прилеп* (код Дечана) а недалеко од Сплита је *Сплитска* (на Брачу). Ресен је крај Преспанског језера, а село *Ресен* — код Босиљграда. Осим Врања, постоје села *Врање* (код Севнице и Пазина). Постоје и река и село *Тара* (код Колашина), затим село *Тетово* код Зенице, *Гламоч* у западној Босни и село *Гламоч* у источној Босни (код Горажда). Средиште Баније — *Глина* има имењакиње код Слуња (Кордун) и Церкнице. Фоча је у источној Босни, а село *Фоча* у средњој Босни (код Добоја). Назив *Крушевац* имају три села, и то код Приштине, Пећи и Србице, а македонско *Куманово* има имењака код Пирота. Лесковац има седам имењака у Југославији. Код Прибоја је село *Кратово*, а код Омиша *Крешево*, код Ушћа *Ђаково*, код Мионице *Голубац*, код Сарајева и Липљана села *Брус*, код Невесиња и Требиња *Биоград*, код Ушћа и Криве Паланке *Борово*, а имењаци мацванског Богатића су истоимена села код Ваљева и Шибеника. Осим Прибоја у Старом Влаху, тако се називају и села код Лесковца, Тузле и Владичиног Хана. Постоји Доњи Милановац поред Ђердапског језера, а у Шумадији — Горњи Милановац, затим Петровац на мору, Петровац на Млави, Босански Петровац и још шест насеља која се називају Петровац. У Југославији постоји шест *Лозница*, четири насеља која се називају *Плана* (Велика Плана), двадесетак *Грачаница*. Осим црногорског Никшића, тако се назива и село код Баточине. Неготин је у Србији, а Неготино крај Вардара и код Тетова. Познати туристички центар Опатија има имењакињу код Покупског, а Обреновац имењаке код Пирота и Коњица. Село Осиек се налази код Сарајева, а код Вишеграда су Крагујевац, Ријека и Лозница. Постоје *Метковић* у долини Неретве и село *Метковић* код Шапца, Огулин у Горском котару и село Огулин код Чрномља, Горажде у источној Босни и село Горажде код Иванграда, Зеница у Босни и село Зеница код Пљеваља. Осим познатог Травника, у Босни постоје још два села са тим називом. Требиње је херцеговачко насеље и село код Куршумлије. *Увац* је назив реке и села код Сјенице и Рудог, *Велебит* назив познате планине и села код Кањиже у равној Бачкој. Шибеник је далматински град и назив села код Цеља, Шабац већи град у Србији и назив села код Крижеваца, Струга градић на обалама Охридског језера и назив села код Сиска и Вараждина. Имењакиње Суботице у Бачкој налазе се код Александровца, Коцељева, Свилајнца и Ваљалуге, у Банату је Банатска Суботица, а код Чаковца Мала Суботица. Код Бачке Тополе је Мали Београд, а у Шумадији Мали Пожаревац.

У Југославији постоји 12 насеља која се називају *Трстеник*. *Коњуш* је планина у Босни и назив села код Крушевца, Липљана и Куманова. *Косово* је пространа котлина и назив села на Рабу, затим код *Книча*, Рогатице и Охрида. Село *Хомоље* налази се код Коњица, село *Ресава* код Кавадараца, село *Тиквеш* код Дарде (Варања), село

Таково код Уба, а четири наша села се називају *Топлица*. Село *Стајер* није у Штајерском, већ у Долењском (код Кочевја), село *Сријем* није у Срему, већ у Подравини (код Копривнице). Ни село *Сремчица* није у Срему, већ код Београда. Морава је велика река и назив села код Кочевја. У Метохији се налази истоимено село, а такав назив имају и села код Дубровника и Подујева. *Загора* је далматински крај и назив села код Котора, Цетиња, Никшића, Требиња и Крапине. Девет наших места се назива *Загорје*. Пореч је крај у Србији и назив села код Славонске Пожеге, а *Полог* је македонски крај и назив села код Битоља и Мостара. Село *Црна Гора* се налази код Жабљака, у Црно Гори. Црна Река је назив реке и краја у источној Србији, као и села код Трговишта.

Већи број наших насеља називом подсећа на познате стране градове, реке, планине. Два наша места називају се *Беч* (код Дуге Ресе и код Церкнице), два места *Рим* (код Бузета и Врбовског), код Олова се налази село *Солун*, а код Осечине — *Скадар*. Код Хоћића (Сарајево) је *Корча*, код Новог Места *Драма*, код Зиданог Моста *Римске Топлице*, а два села (код Зенице и Травника) називају се *Печуј*. Код Љутомера се налази село *Јерузалим*, а код Требиња и Куршумлије села под називом *Невада*. У Туропољу је река Одра, а код Загреба село *Одра*. Имењакиња француске реке Сене је наше село *Сена*, код Кучева. Код Копра је село *Татра*. Необичне или стране називе имају још нека наша насеља, на пример: Карлобаг у велебитском Приморју, Фердинандовац у Подравини, Кубертон код Буја, Цумабос код Богданаца, Андигола код Чазме, Манђелос код Сремске Митровице или Татарбуцак код Жепча, Доње Цепидлаке код Дарувара и др.

Називи неких наших насеља подсећају на етничку или предеону припадност, каткад супротно стварности. Код Велике Горице (Загреб), на пример, налази се село *Саси*, код Сребренице *Сасе*, код Кикинде је *Руско Село*, три места се називају *Маџари*, код Нова Горице је село *Немци*, код Винковаца *Нијемци*, код Битоља *Турско*, а два села (код Крагујевца и Вараждина!) називају се *Турчин*. Код Босанског Брода је село *Грк*, код Гаџин Хана *Гркиња*, код Какња *Данци*, код Задра и Рудог *Арбанаси*, код Трогира *Арбанија*, код Пирота *Власи*, а у Шумадији (код Раље) *Влашка*. Код Суседграда (Загреб) постоји место *Шпанско*, код Ливна и Напица су села *Орнац*, у Црној Гори постоји село *Јапан*, а у Македонији село *Черкези*.

У Бачкој 13 насеља имају у називу ознаку „бачки“, „бачка“, „бачко“ (Бачка Паланка, Бачка Топола, Бачки Моноштор, Бачки Петровац), а у Банату називи 15 места садрже у првом делу „банатски“, „банатска“, „банатско“ (Банатска Топола, Банатска Паланка, Банатски Карловац). У Срему су: Сремска Митровица, Сремска Каменица, Сремски Карловци, Сремска Рача и Сремски Михаљевци. У Славонији су Славонски Брод, Славонска Пожега и још четири насеља са онаком предеоне припадности у називу. На Косову се Косовска Митровица и Косовска Каменица, као и Косово Поље. У Босни 17 насеља садрже у називу ознаку републике којој припадају (Босански

Брод, Босанска Крупа, Босански Нови, Босански Шамац, Босанска Дубица итд.), а у Подравини 12 насеља имају ознаку краја (Подравска Слатина, Подравска Суботица), у Посавини 10 насеља, у Прокупљу 11 насеља, у Лици 5 насеља, итд.

Нису ретка насеља у чијем су називу означене матице њихових досељених становника. Тако се у Хрватском загорју налази село Босна, код Вјеловара Херцеговац, код Прибоја Херцеговачки Голеш, у Банату Крајишник, Сутјеска, Ловћенац, Руско Село и др. Од 11 места чији назив садржи „српски“, „српска“, „српско“, десет је изван територије уже Србије. Српски Милетић је код Сомбора, а у Банату су Српски Итебеј и Српска Црња. Код Урошевца су Српски Мираш и Српски Бабуш, у Лици је Српско Поље, у Горском котару Српске Моравице, у Кордуну Српски Благај, у Лоњи Српска Капела (код Крижеваца) и Српско Селиште (код Кутине). Само село Српска Кућа налази се у ужој Србији (код Бујановца). Два Србобрана се налазе у Бачкој, односно у Метохији, а Србица — у Дреници и код Охрида, Србиново код Гостивара, Срб код Госпића (Лика). Код Титограда је Српска.

У називима великог броја насеља садржао је реч „ново“ (68, од којих 66 Ново Село), „нова“ (68) или „нови“ (60). Новија насеља тако се означавају са разлогом (Нови Београд, Нови Травник, Нови Загреб, Нова Горица), а Нови Сад, Ново Место, Нови Пазар су више стара него нова насеља. Нови Дојран и Нови Бечеј су млађа, ако не нова насеља. Ново Брдо (некада веће од Беча) је (као и Нови Сад) средњовековно насеље, а сада село. Ново Невесиње није код Невесиња, већ у Барањи (код Белог Манастира), а Ново Тетово није у Македонији, већ у Босни (код Зенице). Пет места се називају Новиград, а осам места Стари Град (Стариград). „Стара“, „старо“ и „стари“ имају у називу 117 наших насеља; „света“, „свети“ и „свето“ 53 насеља; „широка“, „широко“, „широки“ 9 насеља; „равно“, „равна“, „равни“, „равне“ 48 насеља; „мрзла“, „мрзли“, „мрзло“ 11 насеља; „студен“, „студена“, „студено“ 14 места. У Словенији, 67 насеља имају у називу „долењи“, „долење“, „долења“ а у Македонији 46 насеља почињу са „долна“, „долно“. Са називом „доњи“ (266 места), „доња“ (245) и „доње“ (147) има укупно 658 насеља. У Словенији 237 насеља садрже у називу „сподњи“, „сподња“, „сподње“, односно „згорњи“, „згорња“, „згорње“. Само у Словенији постоји 92 насеља у чијем називу је садржано „горење“, „горењи“, „горења“. Ширум Југославије има 727 насеља у чијем је називу „горња“, „горње“, „горњи“, „средња“, „средње“, „средњи“ има 62 места (код Сарајева (је Средње), а „мала“, „мало“, „мале“ садржи у називу чак 375 насеља. Са називом „велика“, „велики“, „велико“, „велике“ има 338 места. Називи више од 400 насеља почињу предлогом „под...“.

У Метохији се налази варошица Исток (по истоку воде — врелу), а код Метковића у доњој Неретви је село Десно.

Бројна су насеља са ознаком боје у називу. На пример, 42 наша места у називу садрже „црн“, „црно“ (чак Црнац код Ливна и Наши-

ца), 6 места „бела“ („бијела“ такође 6 насеља), а 16 насеља „црвена“, „црвено“, „црвени“. Код Беле Цркве — у Банату је и Црвена Црква, код Лепосавића место Црвени, а код Беле Паланке село Црвена Река. Назив Бела Црква имају четири насеља, а у Барањи је Вели Манастир. У Лици се налази Жута Локва, код Задра је острво Жут, код Рашке Жутице. Такође постоје Зелени Брег, Зелен Град, Зеленика, Зелено Поље, затим Мркопаљ, Риђаке, Сивац, у Црној Гори је Плав, а код Сјенице Шаре. Више насеља се називају: Добро, Добро Поље, Добро Село, Добра Вода, Добри До, а у Боки је Доброта. Такође постоје Зли Поток, Зли Дол, Злокућане. Осам места се означавају са „крива“ (нпр. Крива Паланка, Крива Река, Крива Феја и др.). Код Љубљане је Крвава Печ, код Вараждина — Лудбрег, код Церкнице — Бес, код Београда — Бесни Фок, код Љубљане — Голо, код Копривнице — Гола.

Често се јавља више насеља под истим називом. На пример, по десет насеља се називају Марковац, Јасеница и Копривница, по 11 насеља — Гора, Грабовица, Орашје и Корита. Још чешћи су називи: Читлук, Главица, Дреновац, Орашац (по 12 места), Гај и Лог (по 14), Липа и Градина (по 15), Горица, Јабланица и Дубрава (по 20), Бистрица (22 места), Брезовица (24), Каменица (27), Врх (31), Слатина (36), а под називом Брезје јавља се 41 насеље. Само у Босни има 12 од укупно 18 Грачаница. Осим седам Каштела код Сплита, постоји Каштел код Буја и Каштел Иван код Вишњана — у Истри, затим Каштел код Златара у Загорју, а назив Костолца потиче од каштела (тврђаве).

Према дужини назива, насеља се знатно разликују. Називи се махом састоје од једне речи, али нису ретка насеља у чијем називу се налазе две, три и више речи. Док се неки називи састоје од само два-три слова, други имају по двадесетак. На пример, у Србији се налази варошица Љиг, а у њеној близини — варошица Уб и село Ва. Три места се називају До. Код Криве Паланке је село Б'с, код Љубљане Иг, а код Задра Иж. Кратки су и називи: Бор, Ниш, Бар, Бол (на Брачу), Мол (Бачка), Ика (Опатија), Нин, Раб, Сењ, Сињ или Сип (уз Дунав), Шид и др. Дугачки називи насеља најчешћи су у Словенији. На пример код Новог Места се налази село Мале Доле при Стехани Васи, код Љубљане Мале Доле при Шентјурју и Мали врх при Прежгању, док је код Цеља Нова Вас под Рифником. Слично је са босанским насељима. Код Тузле су Пар Село Доње и Пар Село Горње. Код Сиска су Мартинска Вес Десна и Мартинска Вес Лијева.

*
* *

У Југославији има 27 925 насеља, од којих 130 градова, односно градских насеља са више од 10 000 становника. Многи градови су у послератном периоду осетно изменили физиономију и функције, а мали број је променио и назив, па су нова насеља задржала старе

називе. А називи наших места настали су у прошлости, у доба слободе или робовања. Неки градови су током дужег постојања мењали назив једанпут, а неки два, три, чак и више пута. Осим веома старих градова, чије су претече античка насеља, бројни су градови настали последњих векова или у прошлом столећу. У савременом називу неких старих градова препознаје се древна ознака. Називи насеља ретко нешто симболишу, а често су настали стихично. Вековно робовање одразило се и одржало у називима наших насеља до данас. Слободна Југославија постоји тек пола века, али је то ипак дуго време за ослобађање од наслеђа, туђих речи и наметнутих назива. Не ради се о пуким променама (ради промене), нити о доконим изменама, већ о потреби да нашим насељима дамо обележја нашег времена и осмишљене називе. До данас смо остали равнодушни пред називом насеља у коме смо се родили или у коме живимо. Називи многих градова подсећају, асоцирају на нешто, а још чешће — ништа не значе, не симболишу. Називи Београд, Мостар, Зеница или Суботица нешто значе, а шта значе називи: Панчево, Пирот, Шабац, Чачак или Зајечар? Лозница подсећа на лозу. Сјеница на сено, а на имена људи подсећају: Карловац, Аранђеловац, Урошевац, Младеновац и др. Средњовековни назив Градац је прикладнији него Чачак, боље је Равно него Ђуприја, Брезница уместо Пљевља, Вистрица уместо Нови Сад, Манастир него Битољ или Краљево уместо Карановац, Књажевац уместо Гургусовац, Никшић уместо Оногшт и др. Није мали број градова који имају више разлога за промену назива. Међутим, када се у Смедеревској Паланци, на пример, недавно нису могли сложити о новом називу града, задржали су стари назив. А Смедеревска Паланка није више ни „паланка“, јер је то град са 20 000 становника и модернизовано насеље, нити је „смедеревска“, јер је од Смедерева удаљена 40 km. Физиономију турске паланке нема више ни Бачка Паланка (22 000 ст.). А постоје још и Брза Паланка, Крива Паланка, Лушчи Паланка. Из турског времена остао је и назив Ђуприја, због моста преко Велике Мораве. Назив Мост или Мостар био би јој прикладнији због њена три моста преко велике реке. Садашња Ђуприја била је у античко доба *Nogreum Margi*, у средњем веку Равно, па Морава Хисар, потом Ђуприја — у турско време, које је поодавно минуло. Ако град неће пети назив, требало би да врати средњовековни назив Равно (који је дат новом хотелу). Средњовековни називи наших места често су прикладнији од савремених. Добро је што се они словенски (средњовековни), па и они антички (римски или грчки) називи насеља не заборављају, макар то били хотели или комбинати (нпр. ПИК „Емона“ у Љубљани, ПИК „Сирмијум“ у Сремској Митровици, текстилни комбинат „Астибо“ у Штипу, и др.). Тузла је, као Ђуприја, задржала турски назив. Град је одувек у знаку коришћења соли, јер је назив реке Јале грчког порекла (*jalos* — со), а насеља се у римско доба називало Сали (опет со). У турско доба названо је Тузла (*tuz* — со). Ако не Сали, Тузла би се могла звати Соли. Међу стотинак наших бањских лечилишта са ознаком „бања“ или „топлице“ у називу, неколико

се још назива Илица (Сарајевска, Пећка, Градачка Илица). Има у Југославији још увек „ханова“ (Владичин, Гацин, Симин, Хан Пијесак).

Док су на истоку земље називи насеља под турским утицајем, на северозападу земље нека насеља су добила називе под утицајем раније присутних Германа или Угара, на пример, Бјеловар, Дарувар, Вуковар (var — тврђава). Ни називи Осијека и Вараждина нису хрватског порекла. Прошла су времена царева, краљева и кнежева, али још увек постоје и Краљево и Књажевац, доскора Цариброд, па и Херцег Нови. Многи градови имају ту ознаку у називу (Београд, Титоград, па и Иванград), али још више је „градова“ само по називу (Стариград, Новиград, Цетинград, Мркоњић Град, Даниловград, Шаренград). Велење је нов град, али је задржало стари назив села Велења.

Београд и Љубљана немају у називу античку основу (Singidunum, Emona) као што је случај са Нишом (Naissus), Цељем (Celea), Птујем (Poetovio), Сиском (Siscia), Скопљем (Scupi) и др. Београд је више по ознаци „бео“ (чист), а Загреб није више „иза греб“ (насипа, бедема дуж Саве). Назив Сарајева потиче од поља око некадашњег дворца (сараја) турског управитеља. Пре тога се звало Врх Босна. Назив Новог Сада је настао од буквалног превода Neo Planta (нови садови). Пре тога се називао Бистрица. Он није нови град, као Нови Београд, Нова Горица или Нови Травник, као што нису нова насеља ни Нови Пазар (Asinae, Рас, Пазариште, Јени Пазар, Ески Пазар), ни Ново Место, које је тако названо за разлику од „старог места“ — Костањевице.

Основа назива неких наших јадранских градова је староримска или италијанска. Пулу су древни Римљани називали Pola, а Италијани је називају Pola. Назив такође старог града Задра подсећа на његов антички назив (Jadera, мање на Diadora) и слично је италијанском називу Zara. Мања је сличност између назива Сплит и Spalato. Италијани Ријеку називају Fiume, што у преводу значи „река“ (ријека). Међутим, Дубровник (претеча антички Raguzium) добио је назив по својем словенском предграђу (дубрава — дрво, шума).

Десетак наших градова променило је назив после другог светског рата. Ако су то учинили градови чији су ранији називи нешто означавали, симболисали (нпр. Јагодина по плоду, Подгорица, градић под брдом Горицом), онда за промену назива имају више разлога многи други градови. Јагодина је постала Светозарево, Подгорица — Титоград, Беране — Иванград, некадашњи Велики Бечкерек, Петровград — затим Зрењанин, Цариброд — Димитровград, Царево Село — Делчево, Шент Петер на Красу — Пивка и др. Имамо већи број великана, а на жалост мало је насеља која називом на њих подсећају. Зашто немамо, на пример, Теслино или Теслинград, Вуково или Вуковград, Карађорђево и Гајево, као што имамо Светозарево и Кидричево? Зашто и СФР Југославија не би имала свој Лењинград (Лењиново), када великог Словена и идеолога Лењина сматрамо својим?!

Зар у ери све развијенијег туризма највиши град Југославије, Жабљак треба називом да подсећа на жабе? Наш најпосећенији планинско-језерски центар Блед није „блед“. Можда због странаца не треба мењати име Светом Стефану! А није мали број „светаца“ присутан у називима наших насеља!

Свакако је занимљиво да Бор, највећи град источне Србије, нема борова и сав је у знаку производње бакра, а град Бакар у Ријечком приморју је без металургије бакра. Лазаропоље је село (које нестаје) у Македонији, а престоница цара Лазара био је Крушевац. Народне песме су пуне јунаштва Краљевића Марка, али нема његовог града, као што га имају Милош Обилић (Обилићево), браћа Југовићи или Светозар Милетић, Јаша Томић, Алекса Шантић. Историјски град Јајце, који је добио назив по брду јајастог облика, могао би имати прикладнији назив! Зашто не Југославија или у ери скраћеница — Југоград?!

Несумњиво, постоји потреба за изменом назива неких наших насеља, као што су у послератном раздобљу учинили неки наши и страни (нпр. кинески, индијски) градови. Такве промене, одређене декретом, непопуларне су, те иницијативе треба да дају мештани, ослобођени навика и сентименталности. Београђани још увек Трг Димитрија Туцовића називају Славија, па би се тешко растали и од туђинских речи Топчидер или Булбулдер (Славујев поток), поготову од назива Теразије или Калемегдан. Свакако су од ових прикладнији називи Славија, Звездара, Кошутњак, Шумице, али не и Коњарник.

Jov. Đ. Marković

LES NOMS DES HABITATS EN YOUGOSLAVIE

La Yougoslavie est un pays relativement petit, mais avec un grand nombre d'habitats (27.925). Les noms de ces habitats sont, souvent, très intéressants. Par une série d'exemples l'auteur a démontré la symbolique de ces noms lesquels, souvent, reflètent la période de leur formation (liberté ou esclavité), et sont groupés par l'association aux objets, noms concrets ou abstraits, noms des plantes et des animaux, noms de la nourriture, des vêtements, des chaussures, des parties des maisons et du corps, noms des gens, des notions géographiques etc. D'habitude, prédomine la base antique ou médiévale de ces noms, bien qu'il y en aient tout-à-fait changé. Quelquesfois les noms sont inadéquats. Il y en a des courts et des longs, des rares et des fréquents. L'auteur a aussi noté les changements survenus. Il a aussi attiré l'attention sur la nécessité de la substitution des noms archaïques, étrangers ou inadéquats par les noms adéquats et modernes.

Миљана Радовановић и Милован Радовановић

ШАБАЧКА ПОСАВИНА И ПОЦЕРИНА У
АНТРОПОГЕОГРАФСКИМ ПРОУЧАВАЊИМА
ВОЈИСЛАВА С. РАДОВАНОВИЋА

1.

Година 1947. је година оснивања Етнографског института Српске академије наука и уметности, а тиме уједно и прва година настављања организованог рада на проучавањима насеља и порекла становништва за едицију Српски етнографски зборник, који је престао да излази 1941. године услед фашистичке окупације земље.

Војислав С. Радовановић, оснивач и први управник Етнографског института, одлучио се тада на проучавање Шабачке Посавине и Поцерине, и још исте, 1947. године, отпочео је истраживања на терену. Проучавања у летњим и раним јесењим месецима наставио је и у току следеће две године, 1948. и 1949, а свој извештај о теренском проучавању 1949. године завршио је напоменом да су тиме завршена проучавања свих насеља оба предела (66 села и једна варошица), с тим што ће бити неопходно да се пре коначног редиговања књиге изврши још једно допунско испитивање ради установљивања нових чињеница о развиту, особито привредном, у том периоду „обнове земље и социјалистичке изградње“. Такође је напоменуо да су неопходна и посебна испитивања самога града Шапца.

Као што се из извештаја види, теренска истраживања у 1947. и 1948. години имала су комплексни антропогеографски карактер, са подробном анализом природних услова, док су у 1949. години, осим наведеног, прикупљане устаничке и остале епске народне песме.

Стицајем околности, услед нагомиланих захтева научног рада у Србији у тим првим годинама после ослобођења земље, отпочео је В. С. Радовановић и друга обимна проучавања, према плану рада Етнографског института (помињемо, као најзначајније, теренско антропогеографско и етнолошко проучавање Призрена). Упоредо са тим завршавао је рукописе својих радова започетих пре фашистичке окупације земље 1941. године, надаље, усредсредео је своју пажњу на објављивање већ припремљених књига „Насеља“ Српског етнограф-

ског зборника, које су услед ратних прилика заостале у рукописима бројних сарадника на том послу. Такође је био уредник Првог одељења Српског етнографског зборника („Насеља“), као и редактор појединих књига Другог одељења Српског етнографског зборника („Живот и обичаји народни“). Осим тога, руководио је целокупним радом Етнографског института и био уредник свих институтских публикација објављених до 1957. године. Најзад, у истој мери, крајње савесно, редовно је држао наставу студентима географије на Природно-математичком факултету и студентима етнологије Филозофског факултета, припремио уџбеник *Општа антропогеографија* (посмртно објављен), упућивао у теренски и уопште научни рад прве послератне генерације докторанада, данашњих универзитетских и научних радника. И сва та тако многострана научна, научно-организаторска и наставна делатност била је нагло прекинута фебруара 1957. године, када је Војислава С. Радовановића задесила тешка болест, а ускоро затим, 26. априла исте године, и смрт.

В. С. Радовановић је у том релативно кратком раздобљу — у току првих једанаест година поновног организовања научног и наставног рада у ослобођеној земљи, која је кренула новим путевима изградње социјалистичког друштва — оставио видно наслеђе у научном, научно-организаторском и наставном раду. Међутим, његово стварно научно наслеђе из тог периода биће упознато и схваћено тек онда када буду проучена, приређена за штампу и објављена дела из његове рукописне заоставштине. Његова проучавања Шабачке Посавине и Поцерине представљају само један део тог обимног научно-истраживачког материјала.

На жалост, веома касно, тек 1971. године, отпочели смо да прикупљамо и сређујемо материјале о Шабачкој Посавини и Поцерини из заоставштине В. С. Радовановића да бисмо приредили за штампу ово његово дело. У овоме часу све што је досад пронађено, сређено је и разврстано по групама, и састоји се од следећег: двадесет свезака различитог формата теренских антропогеографских записа из 1947, 1948. и 1949. године; две свеске записа народних песама из Шабачке Посавине из 1949. године; седам посебних омота, у којима су издвојени следећи материјали: цртежи различитих објеката (антропогеографских, физичко-географских и етнографских) скицираних на терену; спискови села, са статистичким и другим подацима прибављеним у месним народним одборима; радне географске карте предела, припремљене за теренска истраживања; исечци из дневне и локалне штампе о селима Шабачке Посавине и Поцерине; исписи из литературе са библиографским белешкама о оба предела; разматрања о неким антропогеографским и физичкогеографским проблемима Шабачке Посавине и Поцерине; документа којима су теренска истраживања одобравана и извештаји о истраживањима. Најзад, фото-документација је сређена на посебан начин и састоји се од филмова, контактних копија и репродукција. Укупно је начињено 816 успешних снимака у насељима Шабачке Посавине и Поцерине. Ови снимци су сви од реда

веома детаљно објашњени у теренским записима и чине њихов саставни илустративни део.

Материјали из теренских бележница прекуцани су писаћом машином хронолошким редоследом у целини, и данас представљају рукопис од 1055 страна антропогеографских и физичкогеографских записа о насељима Шабачке Посавине и Поцерине и 129 страна рукописне збирке епских народних песама из Шабачке Посавине.

Проучавање рукописног и записног материјала показало је колико је сложен и одговоран задатак приређивање за штампу овога недокончаног дела В. С. Радовановића о Шабачкој Посавини и Поцерини.

Антропогеографска метода је у испитивању В. С. Радовановића задобила нове димензије. Развитак сваког појединог насеља и становништва тог истог насеља испитивани су као повезан и међусобно условљен процес у датој географској средини, чије су физичкогеографске компоненте разматране као природни чиниоци живота становништва ових предела; при томе је особита пажња посвећена дејству људског, друштвеног фактора у мењању географске средине Шабачке Посавине и Поцерине у раздобљу од приближно једног и по века, тј. од последњих деценија XVIII века, па током читавог XIX века, до времена истраживања 1947—1949. године. Упоредо са тим, етнографским чињеницама, којима је материјал прожет у целини, осветљен је и дефинисан етнички карактер и етнички развитак ових предела, па је тиме антропогеографска метода В. С. Радовановића комплексна у пуном значењу овога појма.

2.

Значајно је да записни материјал обилује чињеницама које богато илуструју геолошке, геотектонске, петрографске, геоморфолошке, климатске и микроклиматске, такође фитоеографске карактеристике терена. Тиме је аутор показао не само изванредну способност да уочи, стручно и научно дефинише сваки дати објект или појаву већ и да такво обиље чињеница спретно повеже у логичку целину, која особености географске средине разоткрива у свој њеној сложености, динамичности и процесности. И у овој области истраживања, само наизглед периферној фундаменталном антропогеографском проблему, В. С. Радовановић је поново потврдио не само већ знатно раније доказану способност за сложена и суптилна физичкогеографска, особито геоморфолошка истраживања (у својим ранијим радовима о Македонији) већ и нешто друго, што је, при оцењивању целокупног дела, од суштинске вредности: прецизно повезивање природних услова средине са карактеристикама народног живота, историјску условљеност начина и облика искоришћавања природних погодности, уз многобројне примере активног људског деловања не само на поједине елементе географске средине већ и на целокупни комплекс природног ландшафта. Зато су у записном материјалу изведене многобројне релације између гео-

лошких и физичкогеографских особености, на једној, и целокупног репертоара антропогеографских појава, на другој страни. Овакве релације, односи, везе, захватају, на пример, топографски положај насеља, са свим детаљима који се односе на диференцијалне карактеристике услова за локацију појединих делова насеља и размештај кућа, окућница и привредних површина, затим посредне и непосредне везе између локалних услова средине и начина искоришћавања земљишта („land use“), трансформација пејзажа (агреговање културних елемената са природним ландшафтом), однос насеља, људи, њихових привредних активности и домаћих потреба са свим релевантним хидрографским објектима, од којих су неки мењани деловањем човека, други настајали и ишчезавали у специфичним условима крашких појава итд.; посебно се вешто изграђује спрега између топографских услова, праваца и конфигурације комуникација — и положаја и распореда насеља, па чак и појединих посебних објеката у њима. Бројни, прецизно утврђени геолошки профили бунара, имају за циљ да утврде особености хидрогеолошких услова, неопходних за људски живот и привредне активности...

Краће речено, В. С. Радовановић је практично, на делу и на терену, конкретно учинио све што је било могуће да утврди не само *услове* географске средине већ и њихов однос према одређеним антропогеографским појавама. Зато материјал ове врсте треба једино у том смислу ценити — као природну (и при том релативно динамичну) основу људског живота која има и своје детерминанте, које се морају користити на адекватан начин, али и своју релативну, тј. историјски условљену вредност, зависну од друштвено-историјских процеса и промена.

Можда су чињенице и везе природњачког карактера неуобичајено обимне и разноврсне за студије антропогеографског карактера и може се само претпоставити да би аутор, према сопственој оцени, вероватно редуцирао мање значајне детаље; додуше, такав став би В. С. Радовановић сигурно заузео и према садржајима ужег антропогеографског карактера. Међутим, ми нисмо у могућности нити желимо да претпостављамо ауторове критеријуме генерализације, те ће сигурно бити мањи недостатак ако записни материјал оставимо, са неким неопходним редукцијама, у изворном облику, него што бисмо себи допустили озбиљније нарушавање аутентичности дела ако бисмо се упустили у поједина сажимања, која би вероватно нарушила ауторову идеју о једној свестраној, комплексној антропогеографској студији, којој није промакао ниједан елемент, нити један однос значајан за антропогеографске карактеристике Шабачке Посавине и Поцерине. Уосталом, баш оваквог садржаја, обима и са датим аспектима, В. С. Радовановић је разоткрио своју антропогеографску методу, у основи адекватну најбољим традицијама Цвијићеве школе, при чему је потенцирана *дијалектичност* и *историчност* појава и процеса. И ако је истраживач сматрао да дијалектичка интерпретација антропогеографске методе претпоставља и захтева истраживање стварности, у свој

њеној сложености и процесности, онда можемо, без устручавања, тврдити да је такав приступ и метод, чак и у само изворним теренским записима, у високом степену остварен, као што нам остаје да основано верујемо да би позната научна ерудиција В. С. Радовановића, у на жалост неоствареном његовом обликовању овог обимног дела, дала један нови, високи квалитет свестране анализе и дубоке синтезе, чиме би био крунисан његов вишегодишњи научноистраживачки рад у области антропогеографије.

3.

Проблематика насеља третирана је у записном материјалу В. С. Радовановића свестрано, што практично значи да по свом садржају и могућностима даљег закључивања тај материјал није мимоишао скоро ниједан аспект релевантан како за традиционалан антропогеографски приступ, тако и за модерна урбаногеографска истраживања, уз која следи обиље чињеница из сеоске архитектуре, историјске географије и археологије. Целокупна област појава о којој је реч, обогаћена је и документована обимним фото-илустративним материјалом. У вези са тим потребно је нагласити да је знатна већина фотографија о насељима, њиховим локацијама, урбаним, просторно-функционалним, социолошким, архитектурним и економским карактеристикама и садржајима, не само веома инструктивна, по избору објекта или појаве, већ је праћена и прецизним легендама које, анализирајући дати објект, чине интегрални део опсежне научне информатике садржане у целокупном записном материјалу.

Систематизацијом тематике о насељима можемо издвојити неколико основних научно-проблемских подручја. Најпре помињемо локационе факторе и карактеристике територијалног размештаја и организације насеља и привредних површина. Фактори локализације и размештаја — физичкогеографски (топографски и остали), друштвени, економски, историјски, културни — утврђени су аутопсијом и опсервацијом као детерминанте и историјски динамичне, тј. променљиве категорије. Многобројна факта показују како и *зашто* је једно насеље, односно неки његов део, лоцирано на одређеној топографској површини и какве су промене наступиле у његовом територијалном развоју. Посебна пажња је посвећена просторној структури насеља — њиховој подели на засеоке, махале („мале“), „шорове“, као и односу према потесима и атару у целини. Чак се наводе карактеристични подаци о омеђеним атарима појединих делова насеља, каква се појава среће и код неких заселака. Присутне су бројне чињенице о производној намени пољопривредних површина и многим променама које су у том погледу, у процесу развоја насеља и атара, наступале. За сваки потес и атар се прецизно констатују односи шумских, ратарских, воћарских, виноградарских, повртарских, ливадских и пашњачких деоница, генеза њихових просторних односа, условљена просторним развојем насеља, деобом поседа и заједничких сеоских зе-

маља, крчењем шуме и променом производне намене површина. Тиме су у нашој антропогеографској литератури први пут конкретно и детаљно анализирани аграрногеографски односи, чије је темеље истраживања поставио још Ј. Цвијић, а у француској класичној антропогеографској литератури, између осталих, нарочито третирао А. Деманжон, што све претходи модерним и егзактним аграрногеографским студијама у савременој пољској, совјетској, француској науци. Можемо само зажалити што у том периоду свог истраживачког рада В. С. Радовановић није имао расположиве техничке, па ни неопходне картографске услове егзактног утврђивања антропогеографских појава и процеса, мада се мора признати да и овако изведена истраживања представљају несумњиви допринос овој модерној и апликативној области географске науке.

Следећа група обележја, тесно везана за претходну, обухвата морфолошке и генетске карактеристике насеља, при чему се тематика генезе непосредно наслања на истраживање миграционе динамике. Особито је богат материјал о просторно-функционалним одликама насеља, пре свега о подручју производних активности, као и о свим појавним облицима активности и занимања у области пољопривреде, занатских услуга — производних и непроизводних, домаће радности, функција јавног карактера, коришћења вода, шуме, камена итд. Читава ова сложена антропогеографска и економскогеографска област истраживања допуњена је богато илустрованим приказима социјалне и економске организације сеоских домаћинстава, организације рада и живота у кући, економском дворишту и на пољу. Најзад, изванредно је садржајан материјал о типу куће и привредних зграда, са првенственим циљем истицања њихове функционалне намене. При томе, налазимо многе вешто одабране примере типологије зграда у смислу њиховог архитектонског обликовања и грађевинског извођења, који нису само прилагођени достигнутом нивоу материјалне и духовне културе и функцији објекта већ и датим условима географске и социјалне средине.

4.

Комплексним приступом испитивању становништва, В. С. Радовановић је у своју антропогеографску методу унео дубље и јасније изражену етнолошку компоненту, у ствари, уградио је у проучавање порекла становништва етнолошки садржај у широком смислу овога појма. Наиме, осим података о самом пореклу, развоју и настанку сваке куће, сваког домаћинства затеченог у моменту испитивања у насељима (према самом распореду кућа по махалама, односно крајевима, шоровима), В. С. Радовановић је обухватио и друге релевантне чињенице друштвено-историјског и етнолошког карактера. Таквим чињеницама приказани су и објашњени процеси који су се дешавали у развоју становништва у самим овим насељима у посматраном раздобљу. Захваљујући оваквом комплексном приступу у испитива-

њу порекла становништва, теренски записи В. С. Радовановића пружају, с једне стране, материјал за приказ динамичке структуре становништва Шабачке Посавине и Поцерине према етничком пореклу и времену досељавања, према сродничким везама и распореду становања у насељима и према занимањима становништва, као и материјал о локалним кретањима, одсељавању становништва, „замирању“ појединих „кућа“ (услед изумирања по мушкој линији), итд. С друге стране, а то је она особито наглашена етнолошка димензија коју је В. С. Радовановић унео у проучавање порекла и развитка становништва, записни материјал садржи приказ појава друштвеног живота и друштвених обичаја у селу као заједници, као и промена које су у том домену настајале у историјском процесу, у раздобљу од досељавања најстаријих предака савременог становништва до педесетих година нашег века. Испитујући порекло и развитак становништва, В. С. Радовановић је бележио временски и просторно одређене чињенице из којих се види какви су се етнички процеси дешавали на тлу Шабачке Посавине и Поцерине. Из поменутих чињеница могу се пратити: процеси рашћења, разгрананања и, најзад, разрођавања родова, такође карактер породичних задруга, задружних „кућа“ — од којих су се неке одржале све до времена испитивања — и њихове унутрашње организације у друштвеном и економском смислу; богатство облика вештачког средстава и његово значајно место и улога у генези појединих родова („фамилија“) и уопште у сродничким односима; економско-социјална обележја родова, породица (домаћинства), настала у друштвено-историјском процесу развитка ових насеља и сеоских заједница, при чему се уочавају типичне појаве у појединим фазама друштвеног развитка у Србији у посматраном раздобљу. Навешћемо само неколико примера таквих појава, приказаних у теренском записном материјалу В. С. Радовановића. У време захватања слободне земље, „јаки“ (по људству) досељени родови захватили су велике комплексе земљишта, економски ојачали и каснијим досељеницима одређивали место на коме ће се населити, при чему је долазило и до општрих сукоба међу старијим и млађим досељеницима; у фази ушоравања села, под притиском власти, догодила су се многа унутрашња померања и промене у друштвеном животу села; за фазу чврсте организованости села као друштвене заједнице карактеристично је колективно коришћење земљишта за испашу стоке (утрине, потеси) према строго одређеним правилима обавезним за све; у фази развитка зеленашког капитала настаје економско пропадање и осиромашавање бројних породица, на једној страни, а упоредо са тим, на другој страни, стварање крупних земљишних поседа у рукама мањег броја сеоских газда или шабачких трговаца; стога у том периоду знатна заступљеност, међу досељеницима, категорије сеоских слугу, надничара, „колебара“, који су низ година служили, па многи међу њима ту и остали, „закућили“. Краће речено, у записном материјалу о друштвеном животу, В. С. Радовановић је облике сеоске заједнице Шабачке Посавине и Поцерине испитивао у оквирима конкретне друштвене

стварности и њој својствене законите појаве друштвених противречности, које су, у ранијим радовима етнолошке садржине, по правилу, биле занемариване.

5.

Примена начела испитивања антропогеографских појава и процеса у оквирима чињенички дефинисане конкретне друштвене стварности у насељима Шабачке Посавине и Поцерине, доследно је спроведена у записима В. С. Радовановића како у испитивању народне традиције о прошлости тако и у проматрањима и бележењу чињеница о појавама у време истраживања. Стога теренски записи садрже антропогеографске и етнолошке чињенице о животу села Шабачке Посавине и Поцерине у првим годинама после ослобођења од фашистичке окупације, у којој су ови предели поднели тешке људске и материјалне жртве, па се у овим записима огледа управо време обнове земље и прве године социјалистичке изградње. Због тога, у теренском материјалу, налазимо, с једне стране, на пример, записе о броју попалених кућа у појединим селима и снимке њихових згаришта, или, пак, објашњења о диспропорцијама у броју мушког и женског становништва у појединим селима у којима је окупатор пострељао велики број мушког становништва, српског и ромског. Краће речено, утврђено антропогеографско стање у сваком насељу објашњено је и чињеницама најновије историје, чињеницама о ратном пустошењу 1941—1945, које Шабачку Посавину и Поцерину није мимоишло ни у првом светском рату. С друге стране, записи садрже чињенице и запажња о свим новинама које је донео почетак изградње социјализма код нас. У питању је, на пример, разрешавање друштвених противречности, наслеђених из капиталистичког периода: експропријација велепоседничке земље и стварање аграрног земљишног фонда, из кога је земља подељена беземљацима, поименце наведним у сваком испитаном селу; такође, „колонистичка“ миграција 1945. године у Омољницу (Банат), итд. Материјал садржи приказ и општих, тада карактеристичних друштвених акција на селу: сељачке радне задруге, омладинске радне акције локалног обима, учешће омладинаца на савезним радним акцијама, сеоске зборове и подухвате у изградњи задружних домова, итд. Посебно значајну документацију представљају фото-снимци појединих оваквих момената из живота села у Шабачкој Посавини и Поцерини, што употпуњује остала непосредна запажања и разматрања.

6.

Испитивањима прошлости, како оне ближе тако и оне најудаљеније у насељима Шабачке Посавине и Поцерине, В. С. Радовановић је најшире обухватио све врсте појава у којима се огледа пребивање и људско и друштвено деловање у овим пределима, од материјалних

трагова из доба неолита, преко оних из свих каснијих друштвених формација, у којима се огледају бурна историја северозападне Србије и смене становништва које су се ту дешавале, све до појава најновијег времена.

Прикупљени топомастички материјал, снабдевен тумачењима локалног становништва, уз ауторове коментаре и објашњења, представља драгоцен прилог за даља вишеструка проучавања историје ових предела. Карактеристично је, и то је у теренским записима особито и подвучено, да време од једног столећа, у схватању локалних приказивача порекла родова, представља кратко раздобље, тек једну стотину година, чему је свакако разлог то што је локална традиција прожета бројним историјским предањима о далекој прошлости, од косовског боја и косовских јунака, преко старијег турског доба, мађарског периода и турског времена „пре Карађорђа“, до устаничких догађаја под Карађорђем и Милошем и живота у слободној Србији XIX века.

Напред су споменута посебна фолклористичка истраживања В. С. Радовановића у Шабачкој Посавини и Поцерини, чији је резултат његова рукописна збирка од приближно 2.500 стихова народних песама, већином епских. О карактеру те збирке и уопште о гусларском епском народном певању у Шабачкој Посавини и Поцерини биће речи другом приликом. Међутим, потребно је напоменути да је В. С. Радовановић усмено народно стваралаштво Шабачке Посавине и Поцерине испитивао такође и у склопу антропогеографског комплекса проблема: особиту пажњу посветио је бележењу локалних предања, пре свега о местима, знатнијим личностима новије историје, почевши од Карађорђева времена па током читавог XIX века, о ратним догађајима, хајдучким акцијама, о родоначелницима истакнутих „фамилија“, условима насељавања, некадашњем начину живота у селу и у задрузи, итд. Сва та предања су вишеструко карактеристична за менталитет становништва ових предела и много су бројнија од историјских успомена на догађаје из ратова 1912—1914. и 1941—1945, који су нашли израза претежно у епском десетерачком певању гуслара или, пак, баладичним песмама младе генерације народних певача, учесника у ослободилачком рату народа Југославије. Међутим, посебном живошћу одликују се предања о хајдучији и хајдучима, често повезана за претке појединих данашњих родова, пореклом из Босне и из Херцеговине, као што се, опет, учесталостју и територијалним распрострањењем нарочито истичу предања о двома личностима локалног порекла, о Милошу Поцерцу и Марку Штитарцу. Издавањем из осталог материјала, народна предања Шабачке Посавине и Поцерине могла би представљати посебну збирку усменог прозног народног стваралаштва, у којој, осим историјских предања, такође има и етиолошких прича, предања о змају, закопаном благу, убијању старца, али и шаливих прича, анегдота и изрека.

Није случајно В. С. Радовановић посветио такву пажњу проучавању историјских и других предања и уопште народном стваралаштву

Шабачке Посавине и Поцерине. Њиме је употпунио и поткрепио етнoлошки садржај у антропогеографским проучавањима Шабачке Посавине и Поцерине, откривајући карактеристичне црте менталитета становника ових предела.

Miljana Radovanović et Milovan Radovanović

LA REGION DE ŠABAČKA POSAVINA ET POCERINA DANS LES ETUDES ANTHROPOGEOGRAPHIQUES DE VOJISLAV S. RADOVANOVIĆ

V. S. Radovanović, fondateur et premier directeur de l'Institut Ethnographique de l'Académie Serbe des Sciences et des Arts, a fait des recherches anthropogéographiques de la région de Šabačka Posavina et Pocerina de 1947—1949. Malheureusement, cette monographie n'a pas apparu pendant sa vie. Les auteurs de cet article ont préparé cette oeuvre de V. S. Radovanović pour la publication. Après avoir étudié les manuscrits, les photographies et l'autre matériel existant (tout ce qui a été trouvé dans les oeuvres posthumes du prof. Radovanović) les auteurs ont donné dans cet article un court aperçu de cet ouvrage préparé pour la publication. Dans l'introduction de l'article les auteurs soulignent que V. S. Radovanović a aussi fait des recherches folkloriques dans les régions mentionnées et que ses oeuvres posthumes contiennent aussi des manuscrits sur la poesie populaire. Ce matériel sera élaboré dans un autre article.

V. S. Radovanović a fait les recherches anthropogéographiques dans 67 habitats de Šabačka Posavina et Pocerina. Le développement de chaque habitat et la population ont été étudiés comme un processus uni et dépendant d'un tel milieu géographique, dont les composantes physiques et géographiques ont été considérées comme des facteurs naturels de la vie de la population de ces régions. Pour cette raison le matériel contient beaucoup de comparaisons entre les caractéristiques géologiques, physiques et géographiques d'une part, et les manifestations anthropogéographiques d'autre part. Tout cela se rapporte, par exemple, à la position topographique des habitats avec tous les détails caractéristiques relatifs aux conditions qui dictaient la position de certains hameaux et des maisons, ainsi que des terrains et autres aires; puis à des liens directs ou indirects des conditions locales avec la manière d'emploi de la terre; à la transformation du paysage, aux relations entre les habitats, la population, ses activités économiques et les besoins domestiques et les objets hydrographiques, dont certains avaient été changés par l'homme. Le rapport entre les conditions topographiques, la direction et la configuration des communications et la position et la distribution des habitats ont été surtout bien élaborés.

En faisant la classification du matériel par thèmes les auteurs ont séparé quelques régions principales aux problèmes scientifiques. Dans le matériel de V. S. Radovanović les facteurs de la localisation et de la disposition des habitats physiques, géographiques, sociaux, économiques, historiques, culturels ont été déterminés comme cause déterminantes et catégories historiquement dynamiques, c'est-à-dire changeantes. Une attention spéciale a été attribuée à la structure de l'espace des habitats, de leur division par hameaux a par rapport au territoire en général. Les caractéristiques morphologiques et génétiques de ces habitats, basées sur la dynamique migratoire, sont aussi décrites.

En étudiant la population par un procédé complexe V. S. Radovanović a introduit dans les recherches anthropogéographiques la composante ethnologique plus profonde. Les auteurs en donnent un aperçu détaillé. En étudiant l'origine et l'évolution de la population V. S. Radovanović avait noté les facteurs déterminés relatifs au temps et à l'espace où on peut observer les processus ethniques survenus dans la région de Šabačka Posavina et Pocerina.

Јован Туцаков

НАРОДНА ПРЕВЕНТИВНА ФИТОТЕРАПИЈА

ЗАШТИТНА УПОТРЕБА БИЉА СА СУМПОРНИМ ЈЕДИЊЕЊИМА У БОРБИ ПРОТИВ ЗАРАЗНИХ БОЛЕСТИ СТАНОВНИКА ПОДУНАВСКИХ ЗЕМАЉА КРОЗ ВЕКОВЕ

*Храна треба да буде лек,
а лек — храна.*

Х и п о к р а т

Велика мисао славног јелинског лекара постала је вечита истина у борби за одржавање човековог здравља од најдавнијих времена до данас.

Најновијим експерименталним научним истраживањима, поготову од открића витамина и фитонцида, као и бољег упознавања улоге ензима, све већа важност се даје исхрани пресним биљем. Највећи значај придаје се биљу богатом хлорофилом, провитаминима, витаминима и другим познатим и многим још непознатим састојцима жвог света великог биолошког значаја.

Човеку је одавно познато да се многе болести могу спречити и лечити посебном исхраном, дијетом. Зелено поврће и воће заузимају најважније место, јер је оно заиста *Сунчева храна, неисцрпно складиште хлорофила, провитамина, витамина, важних минералних соли и органоминералних једињења, аукциона, бактериостатичних супстанција, протиди, глицида и липида, етарских уља, танина и других простих фенолских једињења, гликокинина и многих других материја*, које свака за себе, и све заједно, имају велику важност и неопходне су за правилан рад свих органа нашег организма.

Међутим, није свеједно да ли се то биље употребљава живо, пресно или кувано, конзервисано и, уопште, прерађено. Кувањем, печењем и конзервисањем многи веома корисни састојци биљних ћелија и ткива бивају мање или више *разорени*, разложени, уништени или су, у најбољем случају, промењени у таква хемијска једињења која се

ни у чему не слажу са првобитним супстанцијама у живој биљци, материјама које имају много већи биолошки значај.

Према томе, сасвим је логично што човек треба да користи само природну храну, и то првенствено живу, јер је човек део природе, живо биће.

Превентивни значај антибактеријских састојака вишег биља

Човек је, на основу вековног искуства, користио разно биље у превентивне и куративне сврхе. Први писани споменици о леку и лечењу указују на то да су наши далеки преци одувек сматрали да је извесно *мирисно* биље лековито, да има пре свега „неку волшебну заштитну моћ“. Тако се и може објаснити давнашња употреба ароматичног биља и његових етарских уља против *заразних болести*, особито на Истоку, и то за време великих епидемија куге, колере, тифуса, срдобоље и других. То се запажа и из чињенице што је човек одавно почео да гаји *мирисно* биље.

Уосталом, оснивачи многих филозофија, религија користили су, пре свега, антисептична својства *мирисног* биља (босиљак и тимијан око Медитерана, каранфилић и санталово дрво у тропској Азији, итд.), етарских уља (Арапи, а од њих су то примили други народи, па и наши), разних *мирисних* смола (тамјан, измирна и др.).

Последње две до три деценије експериментално је доказано *бактериостатично* и *бактерицидно* дејство многих *мирисних* биљака, а још више оних које садрже извесна *сумпорна* једињења.

Важност употребе пресног биља са сумпорним једињењима у борби против заразних болести

Иако откриће антибиотика у првој половини XX века има епохални значај и премда представља историјску прекретницу у медицини, у народу се још увек користи разно биље са сумпорним једињењима, а пре свега бели лук.

Због ограниченог простора, овде ће бити изнесени само неки главнији подаци, забележени последњих педесетак година о заштитној употреби белог и црног лука, сремуша, рена, беле и црне слачице, роткве, купуса и неког другог биља *љутог* укуса, које се, према исказима најстаријих становника Потисја и Подунавља (Шајкашка), потомака неустрашивих граничара, некад много чешће и разноврсније користило него данас. Ипак, у заштитну моћ белог лука и данас имају највеће поверење и једу га пресног чим чују да се јавља нека заразна болест.

И данас у тим селима бивших граничара нема домаћинства које у свом повртњаку не би имало белог и црног лука, роткве, купуса, влашца, рена и сличног биља *љутог* укуса.

Љутина и лековитост већине ових биљака потиче од сумпорних гликозида или сеневола. Сви сеневоли, испарљиви и неиспарљиви (бела слачица), одавно служе као антисептици и конзерванси.

Изучавањем у поредне етно медицине разних народа, епоха и континената долази се до занимљивог закључка да су, исто као и ми данас, Кинези, Персијанци, Грци, Римљани и други страни народи некада много ценили као „здраву храну“ пресно биље љутог укуса, сматрајући то као најбољу предохрану и у нормалним приликама, а поготово у време великих епидемија.

Домаће биље љутог укуса које садржи сумпорне хетерозиде јаче или слабије антибактеријске моћи углавном припада биљним фамилијама *Liliaceae*, *Cruciferae*, *Resedaceae*, *Capparidaceae* i *Tropaeolaceae*. Досад је експериментално доказано, у нас и у иностранству, да од свих биљака бели лук (*Allium sativum* L.) има најјача антибактеријска својства. Експериментално смо доказали да после белог лука долази *sremuni* (*Allium ursinum* L.), а затим неке друге врсте лукава.

Важност белог лука

С обзиром на то што су граничари вековима као заштиту против заразних болести са Истока имали највеће поверење у бели лук, неоспорно је да о њему треба и највише рећи. У случајевима епидемија, бели лук је увек употребљаван пресан. У бели лук и данас потомци граничара имају највеће поверење. Нико не креће на неки даљи пут без неколико главица белог лука. И данас су венци белог и црног лука и црвене паприке прави украс наших сеоских кућа. Бели лук је наш универзални народни зачин, сиротињска храна и најважнији превентивни лек. У народу, бели лук је лек за све, према коме се има велико и непоколебљиво поверење. У том готово фанатичном искомском веровању иде се често тако далеко да се бели лук и данас у неким домаћинствима на селу употребљава не само као превентивно већ и као мађијско заштитно средство против „злих духова“ и других „невидљивих опасних сила“, дакле, као средство за бајање, врачање, чини и мађије.

Искомско веровање у лековиту, заштитну и мађијску моћ белог лука заорало је дубоку бразду у материјалном и духовном животу нашег народа. Бели лук се скоро редовно једе и ставља као зачин у разна јела. У пролеће и за време некадашњих дуготрајних постова бели лук се обавезно морао јести уз сваки оброк!

За време разних епидемија тифуса, колере, куге, дизентерије, грипа и уопште кад год се јављао велики помор народа од заразних болести, увек је као превентивно и куративно средство препоручиван и свакодневно употребљаван, пре свега, бели лук. Кад је мајка спремала сина у војнике, кћер међу младеж, а једро дете на улицу, увек се негде у оделу или око тела крило мало белог лука

(амајлија као заштита од злих сила „видљивих и невидљивих“). Мало је наших домаћих биљака којима се придаје толика моћ и према којима се има тако велико поверење као према белом луку.

Недвојбено је да ли је бели лук из народне ушао у школску медицину, али је немогуће доказати када је то било. Из историјских фармакомедицинских списа види се да су и у старом и у средњем, а касније дуго и у новом веку бели лук признавали за лек и службене медицине разних народа. У XIX веку бели лук као медицинска дрога избачен је из већине фармакопеја. Међутим, у првом, а поготово у другом светском рату, нарочито последње две деценије, почиње право научно проучавање белог лука, истовремено са веома важним радовима на изучавању и откривању антибактеријских, антибиотичких лекова као што су пеницилин, стрептомицин и други.

Занимљиво је и важно напоменути да народна медицина, иако усмена, неписана, без научних претензија, *никад није напуштала бели лук*, већ га је вековима упорно и тврдоглаво чувала и успешно преносила с колена на колена, пре свега као *превентивно средство против крвних болести*.

За то има безброј примера и доказа у нас и у свету.

И данас ће вам чобанин у чурушком или неком другом риту у Шајкашкој, тамо негде поред оваца или испред мале колибе од трске, рећи: „... Тако је то било некада, па и данас ми чобани ретко једемо кувано јело; живимо од хлеба, сланине и белог и црног лука. Пијем воду из бунара и из бара на истом појилу са нашим овцама. Да није белог лука не би нас чобана више било...“. Чобани и ратари и данас пеку прженице од хлеба: накапљу пржену сланину на хлеб и ту прженицу натрљају белим луком. То је права посластица.

Некад се много постило. И гладне године нису биле ретке. Православни постови су били врло строги, *па се пост граничио с гладовањем!* Хлеб је био главна храна. Пасуљ, особито жути, није се могао замислити без белог лука, а постан жути пасуљ, зачињен белим луком, био је народна, пре свега, „сиротињска храна“. Скоро да нема јела у које се није стављао бели лук.

Наши људи у заробљеништву, у другом светском рату (1941—1945), највише су тражили да им се шаље сланина и бели лук, јер су били убеђени да ће их то у туђини сачувати од болештина и да ће се живи и здрави вратити својим домовима.

Као ни друго биље са сумпорним једињењима, ни бели лук скоро да нема мириса *све док се не озледи*. То је случај не само са зрелим главицама белог лука већ и са целом зеленом биљком. Чим се лук почне резати, туцати или жвакати одмах почне отпуштати карактеристичан љут мирис. Исти је случај и са другим врстама лука, реном, црном слачицом, драгољубом, ротквом, ротквицом и многим другим биљкама које садрже сумпорна органска једињења.

Хемијско изучавање белог лука

Премда се бели лук користи већ више хиљада година, тек је 1944. године из ове биљке, помоћу воде и алкохола, а затим дестилацијом с воденом паром под смањеним притиском, издвојена једна уљаста, безбојна, непостојана супстанција, коју су назвали алицин (латински назив за бели лук је *Allium sativum* L.).

Лабораторијским огледима је утврђено да веома разблажен водени раствор алицина има знатну бактерицидну моћ према извесним микроорганизмима, грам-позитивним и грам-негативним: стафилококе, стрептококе, бацили тифуса, дизентерије, колере!

Три године после тога, утврђена је хемијска грађа алицина. Доказано је да алицин није првобитна хемијска супстанција белог лука, већ да је то један од међупроизвода ензимског разлагања, хидролизе неког сумпорног једињења већег молекула и да је алицин оксидациони производ диалилдиисулфида. Ово последње незасићено једињење је главни састојак етарског уља добијеног од белог лука. Има веома јак и непријатан мирис и ниску тачку кључања, па се може лако добити дестилацијом с воденом паром. Уосталом, и раније су неки аналитичари приметили и забележили ову чињеницу: кад се свеж, неозлеђен, цео бели лук претходно стабилизује алкохолним парама (на + 78°C уништи се ензим алициназа који изазива ферментацију), из лука се не може добити алицин. Кад се од овако стабилизованог, стерилизованог белог лука начини водени раствор, он нема антибактеријска својства.

Међутим, ако се тој суспензији дода мало самлевог белог лука, сместа је јавља јако бактерицидно дејство, јер ензим алициназа белог лука изазива хидролизу и доводи до ослобађања фармакодинамски активних сумпорних једињења мањих молекула (алилсулфиди, диалилсулфиди и др.).

Исте, 1947. године изоловано је из белог лука ново једињење и названо алиин, супстанција која нема антибактеријска својства.

Ако се, међутим, раствору алиина дода ензим алииназа, изолован из свежег белог лука, сместа се јавља енергично антибактеријско дејство против стрептокока, стафилокока, пиогенеса, коли бацила и бацила тифуса и дизентерије!

Заштита од колере у Србији 1886. године

Године 1886. у Србији се појавила колера, па је државна санитарска власт издала „Правило како се ваља од колере чувати, како се колера може познавати, како се од ње ваља лечити и како се после ње ваља владати“.

У четвртој тачки Правила стоји:

„Употребљавањем у свако јело: бибера или паприке, белог или црног лука, чубра и остали полезни ствари које човеку срце грију“.

У 13. тачки истог Правила пише:

„... а ако нема канфора и препеченице, то нека узме по оке сирћета, у које да се три главице белог тученог лука с једном кашиком ситне паприке саспе, које све ваља добро да се помешано угрије, а с једним комадом сукна или фланела умачући га у угријано сирће или у препеченицу она места јако да се тару гди се грчеви показују“.

Ето, то је био службени пропис санитета у једној држави пре непуног века.

Службена употреба белог лука против „грипа, великог кашља, шарлаха, дифтерије, заразног запаљења мозга, и друго“ у Југославији 1946. године

Срески народни одбор у Приштини, под бројем 9121 од 1946. године, у интересу „спречавања болести које се преносе преко уста“, даје овај службени распис — наређење:

„... У интересу спречавања ширења наведених болести препоручује се да сва здрава лица, а и болесна, три пута дневно жваћу по један залагај пресног белог или црног лука. Лук се жваће око пет минута и после прогута: ујутру наште, у подне пре ручка и увече пред спавање.

Лук треба да жваћу сва деца, а добро је да то чине и одрасли, јер режњи белог и црног лука, жвакањем и гутањем на извесни начин, потпуно дезинфикују уста и ждрело и тако се спречава појава обољења...

Ово обавезно пренети преко свих масовних организација: Народни фронт, АФЖ-а, Омладине, а у већим селима и у већим местима саопштити преко добоша.

Предње вам се ставља у надлежност ради боље и срећније будућности нашег народа“.

Купус (Brassica oleracea L.)

Купус је свакодневна народна храна, особито зими и у пролеће. Љутина купуса потиче од сумпорних хетерозида. Купус нема неку нарочиту крањливу вредност, али има важну превентивну улогу због сумпорних хетерозида и витамина Ц. Разуме се да је свеж, пресан и кисели купус далеко кориснији него куван или пржен, јер се на високој температури сумпорни хетерозиди разграђују и њихови производи хидролизе изветре у току кувања, због чега куван, а поготово пржен купус нема антибактеријска својства. Због тога је потпуно оправдана вековна употреба пресног купуса у народној исхрани, јер је то и храна и лек.

Рен (*Cochlearia armoracia* L.), разне врсте и сорте роткве (*Raphanus sativus* L.), сремчи, или цремош (*Allium ursinum* L.) и неко друго биље чија љутина потиче од сумпорних хетерозида, народ вековима употребљава искључиво пресно, живо, некувано, што је потпуно правилно.

Закључак

Живећи под врло тешким условима, углавном по бескрајним и нездравим мочварама поред Саве, Дунава, Тисе и других река, уз то стално изложени сваковрсним опасностима, а највише „кугом и колером“ из Отоманског Царства, наши граничари бранили су се од разних „морија“ сналазећи се како су знали и умели.

Остваљени сами себи и својој невољи, ти вечити ратници и пастири, у то време једини слободни сељаци у Европи, народ који је слободу ценио изнад свега, здрави горштаци избегли од турског зулума из дивних планинских крајева Балкана, умирали су више од маларије, срдобоље, једном речи „куге и колере“, него од „свијетлог оружја“. Морали су користити сопствене изворе, пре свега лековито биље које је расло око њихових колиба и земунца или су га гајили да се прехране.

Неотровно биље љутог укуса, пре свега оно које у себи има органо-минерална сумпорна једињење знатне антибактеријске моћи, одиграло је важну превентивну улогу у тој неравноправној и натчовечанској борби наших граничара против заразних болести и помора.

Дугогодишњом широком анкетом међу најстаријим директним потомцима граничара, рођеним пре но што је „граница пала“ (1872. године), дошло се до закључка да то биље углавном припада фамилијама: *Liliaceae*, *Cruciferae*, *Capparidaceae*, *Tropeolaceae* и *Resedaceae*.

У овом раду морало се ослонити на очувано предање, јер о народној медицини граничара има врло мало писаних споменика.

Премда је вековима коришћено неколико десетина биљних врста са сумпорним једињењима, ипак, и у прошлости и данас, народ има највише поверења у бели лук. И данас кад се чује да „долази азијски грип“, у возовима, аутобусима и трамвајима све заудара на бели лук. На крају, потребно је нагласити врло важну чињеницу да је народ ово биље најчешће користио пресно, живо, што је потпуно оправдано, јер су антибактеријски састојци вишег биља непостојана једињења, која се на високој температури разлажу у супстанције фармакодинамски неактивне! У том и јесте највећа вредност употребе овог биља у заштити против заразних болести.

Куга је за народ била најстрашнија болест. Бели лук је био главни народни лек против куге.

Дављеник се и за сламку хвата.

Jovan Tucakov

USAGE PREVENTIF DES PLANTES AUX COMPOSES SULFURES DANS LA
LUTTE CONTRE LES MALADIES CONTAGIEUSES DES HABITANTS DES
PAYS DANUBIEN A TRAVERS LES AGES

Certain nombre de plantes indigènes contenant des substances sulfurées, tel que *Allium sativum* L. et quelques autres plantes du genre *Allium*, ensuite les plantes appartenants aux familles *Cruciferae*, *Capparidaceae*, *Tropaeolaceae* et *Resedaceae* ont été utilisées pendant des siècles moins en médecine scolaire qu'en médecine populaire comme un des moyens prophylactiques des plus estimés contre la peste, le choléra, la fièvre typhoïde, la dysentérie, les grandes pandémies grippales (p. ex. 1918) et autres maladies contagieuses. Il faut noter que ces plantes au goût piquant ont été utilisées dans la médecine populaire à l'état frais, ce qui est du point de vue scientifique justifié.

Les relations commerciales et autres avec l'Orient ainsi que les vastes marécages malsains le long de Danube et de ses nombreuses affluents ont été les sources perpétuelles des maladies contagieuses les plus redoutables.

L'emploi prophylactique des plantes au composés sulfurés a duré jusqu'à nos jours, jusqu'à la découverte epochale des antibiotiques.

Иван Ковачевић

ДОДОЛЕ — ИНТЕГРАТИВНИ ПРИСТУП ПРОУЧАВАЊУ ОБИЧАЈА

1) Увод — експликација циљева

Овај рад, као што се из наслова види, има два основна циља: први је — објашњење природе једног обичаја, а други, подједнако значајан — проверавање једног методолошког начела. С обзиром на то да наша етнологска наука обилује радовима чији је циљ да објасне један обичај или скуп одређених обичаја, а то није случај када је реч о проверавању методолошких поставки, потребан је детаљнији увод у методолошки аспект овог рада.

За полазну тачку у разматрању методолошких аспеката проучавања једног обичаја узета је *Критика методолошке искључивости*. Корени методолошке искључивости се налазе у поистовећивању појмова „општи приступ“ и „теоријски систем“, тј. у поистовећивању метода и теорије.¹ Даљи корак у формирању становишта које карактерише методолошка искључивост је свођење критике одређене методолошке концепције на критику теоријског правца у коме се углавном користи дати методолошки концепт. Тако се критика функционалне анализе своди на критику функционалне теорије, тј. функционализма, критика структуралне анализе на критику структурализма, итд. Основна, и, у суштини, оправдана, замерка одређеном теоријском правцу да користи само један метод неоправдано се преноси на сам метод који се проглашава једностраним и погрешним. Резултат ове редукције је да су веома ретки покушају да се, на пример, структурална анализа примени ван оквира структурализма као теорије. Када је реч о проучавању духовне културе, може се лако уочити да оваква методолошка искључивост код нас има дугу традицију. Историјски, филолошки и етнологски приступ ретко су били интегрисани у испитивању одређеног проблема, а уместо такве плодне интеграције често се срећу тврдње да један приступ има апсолутну предност над осталима који

---

¹ На неоснованост изједначавања појмова „општи приступ“ и „теоријски систем“ указује Михаило Поповић у књизи *Проблеми друштвене структуре*, Београд, 1967, 15—34.

су на граници научне коректности. Супротстављајући се било којој методолошкој редукацији и искључивости, циљ је овог рада да на примеру једног обичаја покаже могућности и границе сваког од четири коришћена методолошка приступа и да укаже на предност интеративног прилаза проблему. Четири коришћена приступа су:

- 1) класични аналитичко-компаративни приступ²,
- 2) структурални приступ,
- 3) психоаналитички приступ,
- 4) функционални приступ.

2) Дескрипција

Опис додолске поворке³ који се налази у *Српском рјечнику* Вука Караџића садржи основне елементе овог обичаја: „Неколико дјевојака кад је суша иду по селу од куће до куће и слуте да удари киша. Једна се дјевојка свуче до кошуље са свијем, па се онако гола увече и обложи различном травом и цвијећем тако да јој се кожа нигдје не види ни мало, и то се зове *Додола* ... па онда зађу од куће до куће. Кад дођу пред кућу, онда додола игра сама, а оне друге дјевојке стану у ред и пјевају различне пјесме; по том домаћица или друго какво чељаде, узме котао или кабао воде, те излије на додолу а она једнако игра и окреће се. У додолскијем се пјесмама припијева на крају уза сваку врсту: *Ој додо! Ој додоле*, нпр. *Наша дода Бога моли, Ој додо! Ој додоле!* Да удари росна киша, *Ој додо! Ој додоле!* У Србији су од прије у додоле ишле по селима наше кућевне дјевојке, а сад понајвише иду Циганке, да би што испросиле. У војводству нови свештеници забрањивали су додоле, као и краљице, али се опет могу још гдјешто видјети.“⁴ Осим ових елемената, које је Вук Караџић навео у *Српском рјечнику*, постоји још читав низ разних детаља, од којих је најважније поменути неколико. Да би нека девојка могла да буде додола, мора бити сексуално чиста, а у случају да киша не падне — јавља се сумња у њену чедност.⁵ После обиласка села, додоле се ку-

² Класични аналитичко-компаративни приступ, уз понешто филолошког и историјског прилажења, једини је приступ који је при испитивању додола коришћен у литератури.

³ Најпотпунији описи додолске поворке у југословенској етнолошкој литератури могу се наћи у књизи Слободана Зечевића *Елементи наше митологије у народним обредима уз игру*, Зеница 1973, 125 — 142. и у чланку Весне Чулиновић-Константиновић *Додоле и пророчице*, *Народни обичаји за призивање кише*, *Narodna umjetnost, Zagreb*, 2, 1963, 76—78 и даље. С обзиром на потпуност ових описа, у овом раду ће бити наведен само опис Вука Караџића из 1818. године, уз неке нејнеопходније допуне.

⁴ В. Караџић, *Српски Рјечник*, Београд 1898. S. V. додола.

⁵ С. Зечевић, н. д., 135. Податак о невиности као услову да би нека девојка постала додала наводи Ст. Мијатовић: „Додолке морају бити невине у сваком погледу, зато се и бирају што млађе девојчице.“ (С. Мијатовић, *Обичаји српског народа из Левча и Темњића*, СЕЗБ. VII, Београд 1907, 160).

пају у оближњем потоку или реци.⁶ Као опрему, додоле са собом носе штапове и торбе у које стављају дарове што их добију по кућама.⁷

Ових неколико допуна не исцрпљују у потпуности опис додолске поворке, а уколико неки детаљ који није сада поменут буде потребан у анализи биће тада и наведен.

3) Аналитичко-компаративни приступ

Прва интерпретација додолских игара настала је у оквиру компаративног метода. У обимној документацији што ју је Џорџ Фрејзер прикупио ради заснивања теорије о магији налази се и кратак опис додола.⁸ Као и многе друге примене магијске контроле кише, Фрејзер је додоле објашњавао принципима имитативне магије. „Методи којима они (људи који врше магијске радње — И. К.) покушавају да изврше своју дужност обично су, мада не увек, засновани на принципу хомеопатичне или имитативне магије. Ако желе да киша падне, они је представљају прскањем воде или имитирањем облака.“⁹ „Закон сличности“, према коме слично производи слично а последица личи на свој узрок, представља основни принцип мисли на коме се заснива логика додолских радњи. Ово објашњење је прихваћено у југословенској етнолошкој литератури. И поред извесних разлика у интерпретацијама и тумачењима различитих елемената који се јављају код додола, у радовима М. Филиповића¹⁰, В. Латковића¹¹, Љ. и Д. С. Јанковића¹², Н. Јанковића^{12а}, Ш. Кулишића¹³, В. Чулиновић — Константиновић¹⁴ и С. Зечевића¹⁵ основ за објашњење је Фрејзерова теорија магије.¹⁶

⁶ „Кад обиђу по селу, оне иду на реку да се окупају или бар умију по лицу.“ (С. Милосављевић, *Обичаји српског народа из среза хомољског*, СЕЗБ, XIX, Београд 1913, 335 — 336.).

⁷ „Затим одреде три, које ће бити ТОРБАШИ, тј. које ће скупљати: вуну, хлебач и паре.“ (С. Грбић, *Српски народни обичаји из среза бољевачког*, СЕЗБ, XIV, Београд 1909, 335).

⁸ Џ. Фрејзер, *Златна грана*, Београд 1937, 100.

⁹ Ibid., 92.

¹⁰ М. Филиповић, *Трагови Перунова култа код Јужних Словена*, Гласник Земаљског музеја у Сарајеву, III, Сарајево 1948, 76.

¹¹ В. Латковић, *Народна књижевност*, I, Београд 1967, 161.

¹² Љ. и Д. С. Јанковић, *Прилог проучавању остатака орских обредних игара*, Посебна издања САН, ССLXXI, Београд 1957, 43 — 44.

^{12а} Н. Јанковић, *Астрономија у предањима и веровањима Срба*, СЕЗБ, LXIII, Београд, 1951, 15.

¹³ Ш. Кулишић, *Необични обичаји*, Београд 1970, 56.

¹⁴ В. Чулиновић-Константиновић, н. д. 86.

¹⁵ С. Зечевић, н. д. 132.

¹⁶ И бугарски етнолог Михаил Арнаудов у интерпретацији додола полази од Фрејзерових поставки. М. Арнаудов, *Студији врху бугарските обряди и легенди*, *София* 1971, I, 175.

И поред општег прихватања Фрејзеровог схватања, у радовима етнолога који су се детаљније бавили овим обичајем постоји тежња да се објашњење прошири и допуни. Прва допуна се састоји из тврдње да се у обреду не јавља само имитативна већ и контагиозна магија. У том смислу В. Чулиновић-Константиновић пише: „Осим имитативном магијом, која у обредима додола — прпоруша привидно доминира, тај је обред у једнакој мјери прожет и контагиозном магијом. Један од њених израза јест облагање зеленила око средишне обредне фигуре“.¹⁷ За разлику од тумачења В. Чулиновић-Константиновић, које представља тек потпуну примену Фрејзерове теорије на додолску обредну игру, испитивања М. Филиповића и С. Зечевића прелазе оквире теорије магије. Основна поставка ове двојице аутора је веза додолске обредне игре са култом бога Перуна. М. Филиповић доказује да су додоле повезане са Перуновим култом на основу самог назива обичаја, и то на основу алтернативног назива — пеперуда, пеперуга, перперуга (код Бугара), прпоруша (код Хрвата), перпероне (код Албанаца), папалуга, папалуда (код Румуна) итд. „Перперун и перпероне постало је, као назив за обичај и његове изводиоце, од речи које су некада употребљаване у магијским формулама или молитвама за кишу, од речи које су име бога Перуна и које је често понављано: Перун-Перун! Пер(ун)перун!“¹⁸ С. Зечевић допуњује образложење ове Филиповићеве тезе наводећи још два аргумента:

1) „Додоле су се везале за Перуна пошто је он божанство грома, града и осталих атмосферских појава од којих је зависило благостање људи у земљорадничким културама.“¹⁹

2) Додоле иду четвртком, а четвртак је дан Перуна, бога кише и грома, као што је дан бога громовника код неких других народа.²⁰

Разматрајући природу везе додолске обредне игре и Перуновог култа, М. Филиповић је закључио да су додоле, услед свог магијског карактера, старије од Перуновог култа. „Ако су додоле, по свом постанку и по свом смислу, старије од култа Перуна, оне су се, у време кад је код Словена, у развоју њихове религије, дошло до тога да су се појавили појмови о индивидуалисаним демонима и боговима, везале с култом демона а после и бога Перуна, који је био бог грома, муње и облака (кише): поворке су се обраћале у молитви Перуну, али су и даље изводиле мађијске радње као и раније.“²¹

Довођење у везу додолске обредне игре и Перуновог култа и пре изнетог мишљења М. Филиповића, било је предмет оштрих критичких примедби. Тако, С. Тројановић сматра да је помињање Перуна, у текстовима бугарских свештеника у XVIII веку у којима се описују до-

¹⁷ В. Чулиновић-Константиновић, н. д., 86.

¹⁸ М. Филиповић, н. д., 77.

¹⁹ С. Зечевић, н. д., 130.

²⁰ С. Зечевић, н. д., 127—128.

²¹ М. Филиповић, н. д., 76. Ово Филиповићево мишљење усваја и С. Зечевић (С. Зечевић, н. д., 132).

доле (пеперуде), резултат борбе руских свештеника против остатака паганства и одјека те борбе у Бугарској.²² Михаил Арнаудов помињање Перуна у једној пеперударској песми, што би евентуално указивало на повезаност пеперуда и Перуна, оцењује као романтичарску интерполацију извештача.²³ У директној полемици са тезом М. Филиповића, П. Ж. Петровић је довео у сумњу извођење назива обичаја (пеперуда) из везе са Перуном, дајући предност схватању А. П. Стоилова да су називи „додоле“ и „прпоруше“ постали од магичног понављања речи „до“ и „пр“.²⁴

Осим покушаја да се утврди веза додолске обредне игре и Перуновог култа, у литератури се среће и интерпретација по којој је поливање водом централне фигуре траг људске жртве. Анализирајући сам акт поливања додоле водом, С. Зечевић пише: „Ова радња има двоструко значење. Према једном тумачењу, изливање воде на неко лице у оваквим обредима представља мађијску радњу из круга радњи имитативне мађије, док, према другом тумачењу, изливање воде је рудимент људске жртве, тј. остатак некадашњег стварног давлeња у води“.²⁵ Само поливање водом није потпун доказ за постојање људске жртве, сматра С. Зечевић, а „као допунски доказ за постојање те жртве, могу послужити радње са мртвима у чинима за кишу, односно замена жртвовања живог човека мртвим“.²⁶ Осим раскопавања и поливања гробова, као и скидања крста са гроба и ношења тог крста у додолској поворци, на трагове људске жртве указује сахрањивање или бацање у воду лутке Германа.²⁷

На основу овог кратког приказа резултат компаративно-митолошког проучавања додолске обредне игре, могу се формирати неки закључци и оцене доприноса овог методолошког поступка.

²² „Али ја не верујем да су Бугари додоле звали „Перуном“, или појединца из додолског друштва. Прво не верујем зато што би ово име за обичај било врло позно. А друго, ако га је и било, ово им је лако могло доћи преко Руса, где су га свећеници увек помињали као једну незнабожачку ругобу, па после тако исто и бугарски попови, дознавши од Руса, док се није увукло у народ“. (С. Тројановић, *Главни српски жртвени обичаји*, СЕЗБ XVII, Београд 1911, 120—121).

²³ М. Арнаудов, н. д., 187.

²⁴ П. Ж. Петровић, *О Перунову култу код Јужних Словена*, Гласник Етнографског института САН, I, 1 — 2, 1952, 378).

Студију *Молба за дажд* А. П. Стоилова приказао је Т. Ђорђевић у „Караџићу“ за 1901. годину, али није одредио свој став према тумачењима која је дао Стоилов. (Т. Ђорђевић, *Приказ чланка „Молба за дажд“*, Караџић, 1901, 203).

²⁵ С. Зечевић, н. д., 137.

²⁶ Ibid., 138 и даље.

²⁷ Ibid., 141. На тесну повезаност додолске поворке и прављења лутке Герман указује и Ш. Кулишић, али у њима не открива трагове људске жртве, већ лунарно-хтонске атрибуте митских бића. (Ш. Кулишић, *Значај словенско-балканске и кавкаске традиције у проучавању старе словенске религије* (II), Годишњак, XI, Центар за балканолошка испитивања, књ. 9., Сарајево 1973. 181).

1) Фрејзерова интерпретација додола као обреда заснованог на имитативној магији, са којом се слаже већина југословенских истраживача овог обичаја, може се у потпуности сматрати основаном. Међутим, то не значи да је, с једне стране, довољно довести у везу један обичај са принципом имитативне магије, а, с друге стране, да Фрејзерова теорија магије даје потпуно објашњење саме магијске радње.²⁸

2) Везивање додола за демоне и божанства у одређеном историјском моменту је сасвим могућно, али није извесно да је то божанство био баш Перун. Реконструкција јужнословенског пантеона²⁹ је задатак који етнолозима тек предстоји и сви докази досада изнети у прилог постојања Перуна у јужнословенској религији не представљају више од претпоставке. Идентитет демона или божанства коме се додоле обраћају молбом још увек је непознат, а можда ће га бити и немогуће открити.

3) Постојање људске жртве, тј. трагова људске жртве у додолским обредним играма такође се не може сматрати доказаним. Указивање на елементе жртве у одређеним додолским радњама може имати наглашен хипотетички карактер и знатну хеуристичку вредност.

²⁸ О недостацима Фрејзерове теорије магије, који су поменути у Фројдовој критици Фрејзера, биће више речено у одељку о психоаналитичком приступу.

²⁹ С обзиром на то што је предмет овог рада критика методолошке искључивости, треба навести и пример оваквог методолошког става који се јавља баш у покушајима реконструкције словенског пантеона. Милан Будимир у чланку *Са словенског Олимпа* критикује Н. Нодила и В. Чајкановића да су „тражили у свакој фолклорној мрвици остатке из давне прошлости“ да би у експликацији сопственог метода написао: „... ми нећемо ићи тим путевима с простог разлога што су доста и писана традиција и фолклорне мрвице не само крње и фрагментарне, него у толикој мери измењене да су допуштена и методски оправдана најсупротнија схватања и најразличитије интерпретације. Држаћемо се филолошког или још тачније оноματοлошког метода.“ (М. Будимир, *Са словенског Олимпа*, Зборник Филозофског факултета, књига IV — 1, Београд 1956, 1—2).

Супротног мишљења био је В. Чајкановић: „Несавремено је радити само са текстовима и форсирати их, и нелогично примењивати искључиво историјски и филолошки метод проучавања у науци у којој скоро у потпуној мери недостају писана документа из времена паганизма.“ (В. Чајкановић, *Мит и религија у Срба*, Београд 1973, 348). Критичност према туђем и некритичност према сопственом методу, која карактерише оба наведена става, само отежава и скоро да у потпуности онемогућује сарадњу ова два метода која је неопходна, поготову када се ради о тако компликованом проучавању као што је реконструкција веома недоступног словенског пантеона.

На неодрживост овакве методолошке позиције која онемогућује захватање комплексних научних проблема указао је и Војислав Бурић у *Белешкама о Чајкановићевим радовима из религије и митологије* али неосновано став о неоправданости методолошке искључивости приписује Чајкановићу. (В. Бурић, *Белешке о Чајкановићевим радовима из религије и митологије*, у књизи В. Чајкановића *Мит и религија у Срба*, 643).

4) Структурални приступ — анализа додолских песама

Легитимичан поглед на само неколико додолских песама био би довољан да се уочи њихова стереотипност. Ове песме су у највећој могућој мери засноване на естетици истоветности, која лежи у основи свог народног стваралаштва.³⁰ Естетика истоветности, у смислу који је дат у делу совјетског семиотичара Јурија Лотмана, заснована је на „потпуном поистовећењу сликаних животних појава са аудиторичјуму већ познатим моделима — клишеима који су ушли у систем правила“.³¹ Процес спознаје је најважнија улога коју такви клишеи имају јер се помоћу њих врши предавање информација. Лотман с правом овакву уметност назива уметност поистовећивања и уметност генерализације. „Сусрећући различите појаве: A1, A2, A3, ... An, она неуморно понавља: A1 је A, A2 је A, A3, је A, ... An је A. Према томе — запажа Ј. Лотман — понављање неће имати карактер дијалектички сложене аналогije — оно ће бити апсолутно и безусловно“.³² Додолске песме, за разлику од многих других облика народног стваралаштва који поседују бесконачност различитих A у низу A1, A2, A3, ... An, сиромашније су јер је низ A1, A2, ... An састављен од малог броја елемената који се више пута понављају. Понављање истих елемената не доноси различита значења јер су додолске песме засноване на већ попуњеној естетици истоветности. Ова особина додолских песама управо их чини веома погодним за примену структуралне анализе, која се битно не разликује од Леви-Стросове анализе митова. Одсуство шароликости означавајућих и њихова директна повезаност са означеним доприносе прецизности и отклањају велики број тешкоћа које се обично јављају у примени структурне анализе.

Услед већ поменутих стереотипности додолских песама, нема потребе наводити већи број. Као илустрација анализе може послужити неколико карактеристичних песама:

1. Ми идемо преко села,
ој додо, ој додоле!
- а облаци преко неба
ој додо, ој додоле!
- А ми брже облак брже
ој додо, ој додоле!
- Облаци нас претекосе,
ој додо, ој додоле!
- Жито, вино поросише,
ој додо, ој додоле!³³

³⁰ Ј. Лотман, *Предавања из структуралне поетике*, Сарајево 1970, 245.

³¹ Ibid.

³² Ibid.,

³³ В. Караџић, *Српске народне песме* I, 1953.

2. Насред села вита јела,
ој додо, ој додоле!
вита јела чак до неба.

На вр' јеле б'јела вила.

У крилу јој огледало;
окреће га преврће га.

Преврну се ведро небо
и удари росна киша —
ој додо, ој додоле!⁸⁴

3. Додолице, сиротице,
ој додоле, ој додоле!
Додолице бога моле,
Да удари росна киша,
Да зароси редом поља,
Да ни роди пченичица:
Од један клас чабар жито;
Да ни роде виногради,
Од један гроз' чабар вино;
Да се пати стока наша:
Од кравице плуг волови,
А од јагње буљук опце!⁸⁵

4. Наша дода бога моли
ој додо, ој додоле!
да удари росна киша,
ој додо, ој додоле!
да покисну сви орачи,
ој додо, ој додоле!
сви орачи и копачи,
ој додо, ој додоле!
и по кући пословачи!⁸⁶

5. Какав јунак гором језди:
носи сабљу у зубима
носи кишу у очима —
ој додо, ој додоле!⁸⁷

6. Удри, удри ситна киша,
ој додо ле! мој божоле!
те пороси жито, вино,
ој додо ле! мој божоле!
и три пера кукуруза,
ој додо ле! мој божоле!
и ланове за дарове,
ој додо ле! мој божоле!
и кудељу танковију,
ој додо ле! мој божоле!⁸⁸

⁸⁴ В. Недић, *Антологија народних лирских песама*, Београд 1969, 53.

⁸⁵ М. А. Васиљевић, *Југословенски музички фолклор I*, 366.

⁸⁶ В. Ђурић, *Антологија народних лирских песама*, Нови Сад — Београд 1958, 213.

⁸⁷ В. Недић, н. д., 53.

⁸⁸ В. Ђурић, н. д., 213.

Осим овде наведених песама, у анализи је коришћено још око тридесет песама.³⁹

Први корак у структурној анализи јесте откривање група означавајућих, које означавају једно одређено, означено. Код додолских песама, невелики број означавајућих твори девет крупних саставних целина — девет означених.

Прва група означавајућих је: ми, орачи, копачи, домаћица, пословачи. Означено — *Људи*.

Друга група: волови, краве, стока, плуг, сито, чабар, кантар, врећа, цбан, шиник, мерац, ведро, врећа. Означено — *Средства* која људи употребљавају.

Трећа група: село, кућа, њива, поље, блато, двори, ливада, виноград, долина. Означено — *Земља*.

Четврта група: жито, вино, травка, берићет, корен, шљива, кукуруз, ценарика, лан, кудеља, усев. Означено — *Плодови*.

Пета група: јунак, вила, бог. Означено — *Више силе*.

Шеста група: сабља, зуби, очи, огледало, облаци. Означено — *Средства виших сила*.

Седма група: гора, вита јела, небо. Означено — *Небо*.

Осма група: кишпа, вода, роса. Означено — *Киша*.

Девета група: додола, додолица, дудулица итд. Означено — *Додола*.

Првих осам означених формирају четири пара опозиција:

- А) људи: више силе
- Б) средства људи: средства виших сила
- Ц) земља: небо
- Д) плодови: кишпа

³⁹ Песме које су коришћене у анализи:

В. Караџић, *Српске народне песме*, I, песме бр. 184—189.

М. Марковић, *Народна лирика Жупе*, Крушевац 1969, 13 — 17.

Т. Вукановић, *Српске народне лирске песме*, Врање 1975, 137 — 138.

В. Недић, *Антологија народних лирских песама*, Београд 1909, 53 — 54.

В. Ђурић, *Антологија народних лирских песама*, Нови Сад — Београд 1958, 213 — 214.

М. А. Васиљевић, *Југословенски музички фолклор*, I, 321.

В. Чулиновић-Константиновић, н. д., 88 — 92.

С. Зечевић, н. д., 143.

Т. Ђорђевић, н. д., 204.

С. Грбић, н. д., 336.

С. М. Милосављевић, н. д., 395.

М. Ђ. Милићевић, *Живот Срба сељака*, СЕЗБ, I, Београд 1894.

М. Илијин — О. Младеновић, *Народне игре у околини Београда*, Зборник радова Етнографског института, књ. 4, Београд 1962, 203.

Ове четири опозиције могу се свести на две основне:

- 1) доле : горе
- 2) профано : свето

шема

више силе	средства виших сила	небо	киша	горе	свето
људи	средства људи	земља	плодови	доле	профано

Може се приметити да и у сфери профаног (доле) и у сфери светог (горе) постоји још низова са сличном логиком. Прво, сама биолошка репродукција представља низ: мушкарац, сексуални акт, жена, дете. Друго, обичај да се сексуалним актом утиче на плодност поља⁴⁰ представља низ: човек, сексуални акт, земља, плодови. Трећи низ, који, за разлику од прва два, припада сфери светог, представља једно од основних значења додолске радње. У ствари, додолска радња може се схватити и као *Размена коју људи врше са вишим силама*. Из доње сфере, сфере профаног, бира се додола (чиста, нетакнута, али и пожељна, гола) и нуди се као размена за кишу. Додола се „подводи“ громовнику (Перуну или неком другом) и то представља још један низ: громовник, сексуални акт, додола, киша.

Заједно представљени сви низови би изгледали овако:

Мушкарац	Сексуални акт	Жена	Дете	доле профано	↑ ДОДОЛА	РАЗМЕНА
Људи	сексуална магија	земља	плодови			
Људи	средства људи	земља	плодови	горе свето	↓ КИША	
Силе	средства сила	небо	киша			
Громовник	сексуални акт	дода	киша			

ПРОИЗВОДЊА (сексуална и економска репродукција)

Једноставнији приказ ових низова показује шта је заједничко а шта различито у двема различитим сферама:

Доле (профано)	Људи	Људска пракса	Земља	производи
		сексуални акт	жена	
Горе (свето)	силе	пракса виших сила	небо	

Размена коју људи желе са вишим силама не врши се само за кишу већ и за друге погодности што их више силе могу учинити људима. За размену, људи нуде оно што имају. То може бити плод сексуалне репродукције — што је случај када се подноси људска жр-

⁴⁰ Ц. Фрејзер, н. д., 179 — 183.

тва, затим плод економске репродукције — што је случај у давању дарова вишим силама и, најзад, то може бити жена (додолá) која се „ставља на располагање“ вишим силама.

На основу извршене анализе може се закључити да је унутрашња логика конкретне магијске радње идентична са логиком на којој се заснива практично-техничко знање које омогућује људску егзистенцију. Деловање виших сила и односи које људи успостављају са њима засновани су на принципима производње и размене — принципима на којима је заснован и људски опстанак.

5) Психоаналитички приступ

Психоаналитички приступ у етнологији често наилази на велики отпор самих етнолога. Странпутице на које је етнологија доспела захваљујући романтичарским појмовима као што су „народна душа“, „народни дух“, „психологија народа“ и сл. већина етнолога (мада не сви) схватили су као уступке и данак младе науке политичком времену у коме се рађала. Управо због оваквог искуства, код етнолога преовлађује одбојан став према примени психолошких, поготову психоаналитичких метода у етнологији. Ако се овоме дода и негативан идеолошки однос према психоанализи, који је постојао извесно време, онда постоје јасно због чега у југословенској етнологији нема радова који би били и психоаналитички фундирани. Ипак, постоје покушаји да се оваква методолошка искључивост превлада, али за сада такве покушаје чине само психолози.⁴¹

Објашњавајући узроке могућих неспоразума у примени психоанализе на народне приповетке, В. Матић пише: „Психоанализа увек полази од претпоставке постојања несвесног, потиснутог материјала, што може у примени на народне приповетке довести до неспоразума: или друштво има да се схвати као својеврсна целовита личност, која поседује колективну свест, вољне жеље и поступке, па и своје несвесне тежње, или да се претпостави постојање неког индивидуално-трансперсонално несвесног, дакле нешто што никад није било у искуству појединца. Био сам склон да избегнем дилему и да претпоставим како је у сличним творевинама увек једноставно реч о откривању несвесног код приповедача у тренутку када је он причао или певао неки одређени мит“.⁴² Када је реч о примени психоанализе на проучавање обичаја, онда је овај принцип још једноставнији: психоанализа открива несвесне садржаје који постоје код оних који неки обичај практикују.

Пре него што се психоаналитичком техником приступи интерпретацији обичаја, неопходно је указати на Фројдову критику Фреј-

⁴¹ Упор. В. Јеротић, *Психоанализа и култура*, Београд 1974. (Посебно поглавља *Психоанализа и културна антропологија* и *Психоанализа и мит*, 80 — 109.) и В. Јаковљевић, *Преживели остаци архивних русалских обреда*, Етнолошки преглед, бр. 2, Београд 1960.

⁴² В. Матић, *Заборањена божанства*, Београд 1972, 100.

зеровог схватања магије и на његово објашњење, што је, с обзиром на раније утврђени имитативно-магијски карактер додолске обредне игре, релевантно за даље расправљање. Основна замерка коју је Фројд упутио Фрејзеровој теорији магије јесте да „асоцијативна теорија магије само објашњава путеве којима магија протиче, али не и њену праву суштину, наиме, не објашњава заблуду замењивања природних закона психолошким законима“.⁴³ Објашњавајући узроке прецењивања психолошких процеса, које стоји у основи магијске радње, Фројд сматра да, за разлику од детета које још није моторно способно да задовољава своје жеље, одрасли учесник магијске радње своје жеље задовољава путем моторне халуцинације уместо центрифугалним раздражењем чулних органа. „Временом се — пише Фројд — помера психички акценат са мотива магичне радње на његово средство, на саму радњу“.⁴⁴ На конкретном примеру се може видети да се жеља за кишом своди на саму радњу — поливање водом — што ствара халуцинаторно задовољење жеље. Овакво прецењивање психолошких процеса Фројд упоређује се прецењивањем које се јавља код присилних неуроза, и тај принцип, који по његовом мишљењу управља магијом, назива „свемоћ мисли“.⁴⁵ Према томе, прецењивање психолошких процеса, названо „свемоћ мисли“, и свођење жеље на саму радњу, уз халуцинаторно задовољење, представљају принципе на којима се магија заснива, док указивање на њен имитативни карактер, без објашњења суштине дате појаве, представља углавном дескрипцију магијске радње.

Психоаналитичка интерпретација магијских радњи ослања се на технику тумачења снова. Обичају, тј. магијској радњи приступа се као сну што га сањач саопштава аналитичару. Тумачење симболике сна примењује се на тумачење симбола који се јављају у одређеној магијској радњи, чиме се покушавају открити несвесни садржаји код учесника.

Основни податак који тумачење додолских обредних игара упућује на терен симболике сна, у којој преовлађују симболи сексуалних органа и сексуалног акта, јесте захтев да девојке које учествују у обреду буду предпубертетског узраста. Овај захтев је толико изражен да се у случају да не падне киша сумња у чедност додоле.⁴⁶ На важност овог услова који додола треба да испуни указује и Ш. Кулишић. Позивајући се на Гаспаринија, а на основу захтева да додола буде девица, и елемента кићења травом и гранама, Кулишић указује на трагове обреда иницијације.⁴⁷ Психоаналитичко тумачење елеме-

⁴³ С. Фројд, *Тотем и табу*, Одабрана дела Сигмунда Фројда, књ. IV, Нови Сад 1973, 206.

⁴⁴ *Ibid.*, 207.

⁴⁵ *Ibid.*, 208.

⁴⁶ С. Зечевић, н. д., 135.

⁴⁷ Ш. Кулишић, н. д., 180. Трагови обреда иницијација виде се и у другим обичајима, што у извесној мери потврђује претпоставку да их има и код додола. О елементима иницијације у обичају краљице видети:

ната додолских обреда указује на основаност ове интерпретације. Према Фројдовом тумачењу, елементи који се јављају у додолским обредним играма имају следећа значења:

- 1) цвеће, лишће — девичанство,
- 2) играње као ритмичка радња — сексуални акт,
- 3) поливање водом и скакање у воду — рођење,
- 4) штап који носе додоле⁴⁸ и предмет из кога иде вода — мушки полни орган,
- 5) корпе и торбе које носе додоле — женски полни орган.⁴⁹

Целина овог тумачења симбола указивала би на обред иницијације у коме се ритуална дефлорација и прелазак у групу полно зрелих жена сматрао поновним рођењем. Веза обреда иницијације са обредима за плодност и обредима за кишу сасвим је могућа, при чему је у конкретној додолској обредној игри обред иницијације остао само у симболици, док се смисао обреда за кишу одржао много дуже.

6) Функционални приступ

Различита одређеност основних појмова функционалне анализе чини је, у великој мери, нејединственим методом. У етнологији се могу установити два потпуно различита методолошка становишта која се називају функционалном анализом. Та два становишта су формулисали Малиновски и Ретклиф-Браун. Оно што је заједничко и што оба становишта чини двема врстама истог методолошког приступа јесте постулат који гласи: функција је задовољење неке потребе одређеном акцијом. У даљем заснивању својих методолошких становишта, Малиновски и Ретклиф-Браун се толико разликују да је Ретклиф-Браун одбио да се назове функционалистом управо да би истакао разлику у односу према Малиновском.

Основни појам — потребе — Малиновски схвата као људске потребе, а Ретклиф-Браун — као потребе система.⁵⁰ Малиновски функционалну анализу спроводи испитивањем односа: импулс — чин —

М. Гушић, *Обицај љелја као историјски споменик, Народни обицај љелје-кralјице*, Загреб 1967, 26. Осим у обичају краљица, и проигравање девојака у колу има значење иницијација, које се задржало до данас. Види: Љ. и Д. С. Јанковић, н. д., 32.; О. Младеновић, — М. Илијин, н. д., 179—181; О. Младеновић, *Проигравање девојака у околини Београда*, Рад IX конгреса фолклориста Југославије у Мостару и Требињу, 1962.

⁴⁸ Податак о штапу који носи додола не може се наћи у описима додолске опреме али се може видети на постојећим цртежима и фотографијама.

⁴⁹ С. Фројд, *Увод у психоанализу*, Одабрана дела Сигмунда Фројда, књ. II, Нови Сад 1969, 141 — 154.

⁵⁰ На ову разлику методолошких концепата Малиновског и Ретклиф-Брауна јасно је указала З. П. Голубовић у предговору књиге Малиновског *Магија, наука и религија* (З. П. Голубовић, *Антрополошки функционализам Бронислава Малиновског*, предговор у Б. Малиновски, *Магија, наука и религија*, Београд 1971, 11 — 12.)

задовољење⁵¹, тј. односа: људске потребе — људска акција (културна институција) — задовољавање потребе.⁵² Ретклиф-Браун појам потребе замењује појмом „нужни услови егзистенције система“, а функцију одређене институције открива у ефекту који она има на социјални систем. Функционална анализа у овој верзији била би испитивање односа: нужни услови егзистенције система — институција — ефект који институција производи на социјални систем. Шематски приказани, основни односи које испитују обе верзије функционалне анализе изгледали би овако:

	ИМПУЛС	АКТ	ЗАДОВОЉЕЊЕ
ЧОВЕК	Људске потребе	Људска акција (културна институција)	Задовољење људске потребе
СОЦИЈАЛНИ СИСТЕМ	Нужни услови егзистенције си- стема (потребе система)	Институција	Ефект на соци- јални систем (задовољење по- треба система)

Погрешно је претпостављати на рачун другог било који од ова два приступа, јер они испитују сасвим различите односе. Не постоји друштво у коме влада хармонија људских потреба и потреба система и зато функционална анализа, која полази од човека и његових потреба, и анализа која полази од социјалног система и потреба тог система осветљавају два аспекта постојања одређене институције.

А) Функционална анализа која полази од социјалног система и његових потреба

Иако је примењивана и у етнологији, функционална анализа која полази од друштвеног система у потпуности је развијена у радовима социолога. Зато ће у овом раду — на етнолошки материјал — бити примењен функционални приступ који је дат у књизи *Социолошки метод* В. Милића. Основни елементи функционалне анализе, према В. Милићу, јесу 1) одређивање граница друштвеног система; 2) одређивање потреба система и 3) испитивање начина успостављања функционалних односа.

1) Одређивање граница друштвеног система, у којима функционална анализа треба да се креће, састоји се из одређивања просторне и временске границе.⁵³ Као временска граница друштвеног система

⁵¹ В. Малиновски, *Научна теорија културе*, Београд 1970, 14.

⁵² З. П. Голубовић, н. д., 26.

⁵³ В. Милић, *Социолошки метод*, Београд 1965, 555.

у којој ће се кретати анализа функција које имају додолске поворке узет је период српске средњовековне државе. Разлози за овакво одређивање временске границе су вишеструки. Прво, са великом сигурношћу може се сматрати да у то доба обичај није имао елементе пропће које је Вук Караџић забележио почетком XIX века. Друго, о селу и друштвеним односима који су у то доба постојали постоје релативно обимни подаци, што није случај са ранијим периодом. Треће, турска владавина је у великој мери променила структуру и односе на српском селу, што би ометало анализу која би се односила на период за време или после турске владавине. Основна претпоставка на којој се заснива ова анализа јесте да су додолске поворке биле честа појава у српском средњовековном селу.

Просторна граница у којој се креће анализа јесте само село кроз које се поворка креће. Описујући аутархичност села, Стојан Новаковић каже: „Села су наша била у неку руку свет за себе. (...) Све што је било неопходно дому и селу махом се израђивало у селима самим“.⁵⁴ Осим економске самодовољности, постоји још неколико разлога због којих је село одређено као просторна граница друштвеног система у коме се анализира функција додола. То су сеоска заједничка својина, колективна одговорност села и сеоске међе, тј. важност коју су међе имале за село.⁵⁵ Сеоска колективна својина састојала се из пашњака и шума, које су сви користили. „Село је могло имати, као своју заједничку имовину, на коју су сви сељаци имали једнако право уживања, само пасиште, планину, и слична права, која су се уживала на незаузетом делу сеоског имања.“⁵⁶ Ови облици заједничке својине, о којима су писали С. Новаковић и други историчари⁵⁷, задржали су се у многим крајевима Србије и до овог века.⁵⁸ Следећи разлог за одређивање села као границе друштвеног система јесте колективна одговорност села. Претпоставка колективне одговорности је чињеница да је околина знала ко је извесно дело учинио и да је могла да спречи само дело да се држала законских прописа.⁵⁹ О природи и обиму колективне одговорности села постоје различита мишљења у историјској науци. С. Новаковић сматра да после првог круга одговорности, коју је сносила кућа, следи други, шири круг — одговорност целог села. „Било је више злочинстава, за које се бацала

⁵⁴ С. Новаковић, *Село*, Београд 1965, 56.

⁵⁵ О многим другим елементима који чине село добро интегрисаном заједницом пише Т. Вукановић, *Село као социјална заједница*, Гласник Музеја Косова и Метохије, Приштина 1964, 41 — 95. Разматрања се углавном односе на период после пада српске средњовековне државе.

⁵⁶ С. Новаковић, н. д., 134.

⁵⁷ Новаковићево мишљење усваја и Жиречек. (К. Жиречек, *Историја Срба*, II, Београд 1952, 160). Видети Ј. Герасимовић, *Старо српско право*, Београд 1925, 37 — 38; Т. Вукановић, н. д., 63.

⁵⁸ О структури и коришћењу заједничког земљишта у XIX и XX веку видети: С. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва*, I, Београд 1953, 193 — 290; Такође и М. Барјактаровић, *О земљишним мзјама у Срба*, Београд 1952, 22 — 25.

⁵⁹ Ј. Герасимовић, н. д., 134.

одговорност на цело село. Обично се то чинило онда када се кривац није могао наћи, и онда је село притискивано или да даје накнаду, или да само тражи кривца у свом кругу, који познаје боље него што би га могао познавати и највештији истражник.⁶⁰ Супротстављајући се Новаковићевом ставу, Т. Тарановски тврди да је супсидиарна одговорност села у Душановом законнику сведена само на случај паљевине куће, гумна, сламе и сена.⁶¹ У осталим могућностима (Душанов законик их предвиђа укупно девет) село је, сматра Тарановски, и учинилац кривичног дела, а самим тим, и објект одговорности. На пример, вађење људи из гробова и спаљивање ради враџбина је колективно дело, па је и логично да за њега колектив и одговара. Без обзира на ове разлике у мишљењима, важно је утврдити да је село пред законом било целина и у случајевима када постоји индивидуални починилац и у случајевима када је село као целина повредило закон. У разматрању важности међа за село, постоји општа сагласност да су међе биле од велике важности. Два члана Душановог законика (79. и 80), који се директно односе на спорове око међа, потврда су важности међа. Осим Душановог законика, сачувани су још и многи други подаци о суђењу око међа. „Осећање потребе да све има своју међу било је врло јако развијено у старом животу. У толиким споменицима, у којима се говори о селима, готово се никад село не спомиње без својих међа, и чак о суђењу о међама сачувана су нам два спомена још из времена краља Стефана Дечанског.“⁶² На основу наведених елемената може се закључити да је село било јасно разграничен друштвени систем и као такво може бити просторна граница функционалног испитивања додолске обредне игре.

2) Следећа етапа функционалне анализе је одређивање потреба села као друштвеног система. Једна од општих потреба сваког друштвеног система јесте потреба за чврстом интеграцијом његових делова. У поремећеним условима, у тренутцима друштвених криза, чији су узроци спољашњи у односу на друштвени систем, потреба за интеграцијом добија велики значај. Задовољење потребе за интеграцијом постаје услов опстанка система. Уколико постојеће акције одређених делова система не обављају функцију интеграције система у промењеним условима, онда настаје нова акција којом се покушава остварити интеграција.

Уколико се прихвати теза да је српско средњовековно село било чврсто интегрисана заједница, онда је сасвим извесно да је једна од основних потреба села, као целовитог друштвеног система, била потреба за одржавањем стања чврсте интеграције. Сваки члан заједнице, која поседује одређену заједничку својину, која има заједничке обавезе и заједничку одговорност и која се стриктно брине о сопственим границама, у великој мери је заинтересован за одржавање за-

⁶⁰ С. Новаковић, н. д., 70.

⁶¹ Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањинској држави*, II, Београд 1931, 30.

⁶² С. Новаковић, н. д., 65.

једнице у којој налази подршку приликом свакодневног супротстављања природним и друштвеним силама. Суша и последице које доноси представљали су озбиљне периоде криза кроз које је пролазило село. Смањење приноса или, чак, потпуни губитак летине често су претили селима, нарочито у топлијим крајевима.⁶³ У таквим тренуцима кризе одржавање интеграције заједнице постаје основна потреба коју село мора да задовољи. Све друштвене акције, које у нормалним условима имају функцију одржавања интегрисаности заједнице, постају нефункционалне у новој ситуацији. Само нова друштвена акција може да буде функционална.⁶⁴

3) Трећа фаза функционалне анализе јесте испитивање начина на који се успостављају функционални односи. Два основна начина успостављања функционалних односа названи су манифестна и латентна функционалност. На разлику између латентних и манифестних функција је указао амерички социолог Роберт Мертон.⁶⁵ Према Мертону, акција која задовољава потребу о којој постоји свест код актера манифестно је функционална, а уколико актери нису свесни потреба које задовољавају својим деловањем, онда је њихова акција латентно функционална. Као пример Мертон наводи обредну церемонију Хопи индијанаца којом се жели изазвати кишпа. Сажети приказ Мертоновог примера даје В. Милић у књизи *Социолошки метод*: „Примитивне пољопривредне заједнице, кад су врло угрожене неповољним атмосферским приликама, на пример сушом, прибегавају у борби против њих разним магијско-религијским поступцима. У заједници је распрострањено мишљење да ће та средства изменити и побољшати природне услове. То је, међутим, само привидно друштвена функција ових колективних обреда. Њихова стварна функција, бар по мишљењу многих научника, састоји се у томе што у отежаним животним условима заједница мора посветити много већу пажњу учвршћивању своје

⁶³ М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 1973, 239 — 240.

⁶⁴ Та друштвена акција је нова уколико настаје искључиво у непредвидљивим друштвеним ситуацијама.

⁶⁵ R. Merton, *Manifest and Latent Functions*, у књизи *Social Theory and Social Structure*, Glencoe, Illinois 1957, 60 — 63. Пре Мертона, ову разлику је уочио Ретклиф-Браун, мада није употребљавао термине „манифестна“ и „латентна“ функција. Описујући плес становника Андаманских острва, Ретклиф-Браун пише: „Ако запитате андаманског острвљанина зашто плеше, он ће вам одговорити да плеше зато што ужива у плесу. Стога, опште речено, плес је средство за уживање.“ (A. R. Radcliffe-Brown, *The Andaman Islanders*, Glencoe, I II. 1922. наведено према Т. Парсонс, Е. Шилс, К. Негел, Ц. Питс, *Теорије о друштву*, II Београд 1969, 1132) Међутим, сматра Ретклиф-Браун, задовољство није једина функција плеса. Плес на Андаманским острвима „ствара стање у коме јединство, хармонија и слога комуне достижу свој врхунац и у коме је интензивно осећа сваки члан. Стварање овог стања је примарна друштвена функција плеса. Добробит или чак постојање друштва зависи од јединства и хармоније која у њему постоји, а плес, тиме што ствара интензивно осећање јединства, јесте средство које одржава друштво.“ (A. R. Radcliffe-Brown, н. д., у књизи *Теорије о друштву* II, 1134).

интеграције. У том циљу треба ублажити повећану несигурност и неизвесност; спречити осипање заједнице, њено напуштање због повећаних тешкоћа опстанка у њој. У томе се састоји стварна функција колективних обреда, иако је она непозната заједници, а њихова прокламована функција је чиста илузија.⁶⁶

Нова друштвена акција, која се јавља у тренуцима кризе (суше), јесте додолска поворка. На нивоу манифестне функционалности до доле изражавају потребу заједнице за кишом. Жеља за кишом је изражена у мотиву молбе који се јавља у додолским песмама:

Наша дода бога моли
Да удари росна киша.

Овај мотив молбе за кишу у додолским песмама представља један вид манифестног нивоа функционалности. Други вид манифестног нивоа постоји и у имитативним и контагиозним магијским радњама, тј. у поливању водом до доле прекривене зеленилом.

На нивоу латентне функционалности, до доле доприносе учвршћивању интегрисаности заједнице која је угрожена сушом. Обилазак сваке куће у селу и обавеза домаћина да прими и дарује до доле указује на то да додолска поворка, као латентну функцију, има учвршћивање интегрисаности.⁶⁷ На везу додолске поворке и заједнице у којој она настаје указује и В. Чулиновић-Константиновић: „Додолска је група изражавала интересе и жеље само своје заокружене средине и у њој је остајала“.⁶⁸ Учествовање свих припадника заједнице у магијским радњама учвршћују њихову свест о целини дру-

⁶⁶ В. Милић, н. д., 566. Докази за овакво разликовање манифестне и латентне функције у обреду Хопи индијанаца могу се наћи и у, код нас преведеној, књизи Дона Талајеве *Поглавица сунца*, и то: прво, у бројним описима разних обреда у којима учествује на разне начине цела заједница, и друго, у тексту легенде под насловом *О једној глади и богу клијања*, у којој се говори о раздвајању заједнице у периоду суше, интервенцији бога клијања и поновној интеграцији заједнице. Легенда има јасну поруку која истиче предности интегрисане заједнице у тренутку кризе (D. Talajeva, *Poglavica sunca*, Zagreb 1964, 407 — 408).

⁶⁷ 1. „У Кучкову се обичај одржава неокрњен: кад је суша зају „додоларке“ кроз ЦЕЛО СЕЛО, па ОД КУЋЕ ДО КУЋЕ се прскају и прскају их водом певајући.“ М. Филиповић, *Обичаји и веровања у Скопској котлини*, СЕЗБ, LIV, 1938, 406 — подвукао И. К.)

2. „Додолке иду редом од куће до куће. (...) Сваки домаћин радо их прима, јер верује да би било велика грехота отерати их од куће.“ (С. Грбић, *Српски народни обичаји из среза бољевачког*, СЕЗБ, XIV, Београд 1909, 335.)

3. „После овога (после припрема — И. К.) иду по селу, редом од куће до куће, ПАЗЕЋИ ПРИ ТОМ ДА, ПО МОГУЋНОСТИ, НИ ЈЕДНУ КУЋУ НЕ ИЗОСТАВЕ.“ (Ст. Мијатовић, *Обичаји српског народа из Левча и Темнића*, СЕЗБ, VII, Београд 1907, 158 — подвукао И. К.)

4. „Обично почињу са краја села те да могу све куће по реду обићи.“ (С. Тановић, *Српски народни обичаји у Бевђелијској кази*, СЕЗБ, XI, Београд 1927, 435.)

⁶⁸ В. Чулиновић-Константиновић, н. д., 92.

штвеног система. Појачана интеграција, коју омогућују додоле, спречава како унутрашње раздоре у заједници тако и њен евентуални распад.⁶⁹

Б) *Функционална анализа која полази од човека и његових потреба*

Свака функционална анализа која полази од људских потреба мора бити у тесној вези са неком развијеном теоријом о људским потребама. Извесне тешкоће које стоје на путу оваквој анализи последица су неразвијености науке о људским потребама — хреиологије — која се још увек не може сматрати конституисаном.⁷⁰ Целовитије хреиолошке замисли се много чешће јављају у оквиру филозофских разматрања о човеку (филозофска антропологија) или у психологији (нпр. Е. Фром, А. Маслов), док их је много мање у етнолошким делима. Иако је баш етнологија наука која треба да — из обиља података прикупљених у различитим културама — ствара значајније хреиолошке синтезе, настојања Б. Малиновског у том правцу остала су више-мање усамљена. Малиновски је у књизи *Научна теорија културе* на систематски начин изложио своје схватање основних потреба и одговарајућих културних одговора које ће послужити као основ за испитивање функција обичаја о коме су у овом раду расправља.

(А)	(Б)
ОСНОВНЕ ПОТРЕБЕ	КУЛТУРНИ ОДГОВОРИ
1. Метаболизам	1. Прибављање хране
2. Размножавање	2. Сродство
3. Телесне удобности	3. Склониште
4. Безбедност	4. Заштита
5. Кретање	5. Активност
6. Рашћење	6. Обука
7. Здравље	7. Хигијена ⁷¹

Полазећи од начела полифункционалности било које људске акције, а на основу одређења основних потреба из дела Б. Малиновског, може се утврдити да додольска поворка представља културни одговор бар на три основне потребе:

⁶⁹ Да је суша могући узрок миграција, тј. делимичних и тоталних распада друштвених система, указује Ј. Цвијић. (Ј. Цвијић, *Антропогеографски проблеми Балканског полуострва*, СЕЗБ, IV, Београд 1902, CLXIX—CLXX; Ј. Цвијић, *Балканско полуострво*, Београд 1966, 153 — 4.)

⁷⁰ Неуједначеност прилога у првом хреиолошком зборнику у нас показује да је ова научна дисциплина тек учинила прве кораке у Југославији. Видели: *Хреиологија*, св. I, Зборник радова Југословенског друштва за хреиологију, Београд 1969.

⁷¹ Б. Малиновски, н. д., 125 и даље.

1) Метаболизам, схваћен као потреба за храном, течношћу и кисеоником, представља потребу која у непогодној атмосферској ситуацији није задовољена или је немогућност њеног задовољења ствар блиске будућности. Манифестна функција додолске поворке је да поврати равнотежу атмосферских прилика које ће опет омогућити задовољење потребе за храном и течношћу.

2) Друга функција коју имају додоле јесте задовољење потребе за кретањем. Систем телесних активности је, с једне стране, одређен мишићном акцијом и оријентацијом нервног система, а, с друге стране, усмерен је на задовољење других потреба.⁷² Овај систем активности је инструменталан и институционалан, посебно када је реч о активностима као што су спорт, игре, плесови, светковине итд. Код додолске поворке је значајан елемент игра, па се може закључити да се у тој игри задовољава потреба за кретањем. Ипак, објашњење игре потребом за кретањем није потпуно већ је потребно комбиновано биолошко, психолошко и културно истраживање, писао је Малиновски, упућујући на Гроса и, посебно, на Ј. Хојцингу.⁷³ Ово упозорење Малиновског може се данас проширити радovima новијих теоретичара и истраживача. игре. Иако је Ј. Хојцинга исправно указао на чињеницу да „етнологија и њој сродне знаности придају појму игре премалу важност“⁷⁴, његова интерпретација односа игре и других елемената културе у великој мери је једнострана. Придајући феномену игре превелики значај, Хојцинга тврди да се „на игру накалемљује култ, а игра по себи остаје првотна“.⁷⁵ За анализу додолских обредних игара много су значајнија истраживања Роже Кајоа, који је наставио и у многоструком проширио и кориговао Хојцингине тезе. Кајоа је извршио класификацију игара у четири главне категорије: *Agon*, *Alea*, *Mimicry* и *Pinx* — такмичење, срећа, прерушавање и „вртоглавица“.⁷⁶ Ове категорије се не јављају изоловано већ у паровима, којих има шест; на пример, *Agon* — *Alea*, или *Mimicry* — *Pinx*.⁷⁷ Додолска игра у себи садржи два од основна четири елемента. Облагање додоле зеленилом представља неку врсту прерушавања, што указује на елемент назван *Mimicry*. Други елемент је *Pinx*. Према опису М. Илијин и О. Младеновић, кретање у додолској игри су следеће: „Играчица је подбочена, кораке изводи веома ситно, скоро у месту, повремено са малим померањем напред и одмах затим назад. У току игре се повремено окрене око себе и при томе два пута пље-

⁷² Б. Малиновски, н. д., 137.

⁷³ Б. Малиновски, loc. cit., Малиновски вероватно мисли на Хојцингину књигу *Homo ludens* иако назив књиге не наводи.

⁷⁴ Ј. Хојцинга, *Homo ludens*, Zagreb 1970, 6.

⁷⁵ Ibid., 30.

⁷⁶ Р. Кајоа, *Игре и људи*, Београд 1965, 42 и даље.

⁷⁷ Ibid., 103.

⁷⁸ М. Илијин — О. Младеновић, н. д., 203 — 204 (в. нап. 39.)

сне рукама“.⁷⁸ Овакве кретње јасно указују на „вртоглавицу“.⁷⁹ За спој Mimicry и Pinx P. Кајоа сматра да је „толико снажан, толико непоправљив да природно припада сфери светог и ваљда је један од главних подстицаја мешању заплашености и опчињености које га дефинишу“.⁸⁰ Mimicry и Pinx су средства тајних братстава која, путем маске и даноса, уливају страх незаређеним најчешће до периода пубертета и до обреда иницијације. „Посвећивање, обреди изласка из пубертета често се састоје у откривању чисто људске природе маски новајлијама.“⁸¹ На основу ове анализе, која се заснива на теоријским поставкама Р. Кајоа, може се закључити да сама природа игре у додолској поворци указује на трагове обреда иницијације.

3) Ако се прихвати, као тачна, теза да додолска поворка садржи трагове обреда иницијације, онда се може закључити да је трећа функција додола регулисање чињеница рашћења и зрелости.

7. Закључак

На основу резултата који су добијени применом четири методолошка поступка, могу се донети одређени закључци о природи додолске обредне игре.

Прво, додолска поворка има изражену интегративну функцију.

Друго, на одређеном степену развоја религиозних представа додолска поворка се обрађала антропоморфном божанству кише и грома. Раније претпоставке, настале у оквиру компаративног приступа, добијају потврду резултатима структуралне анализе, која не може да разреши идентитет божанства, али може да расветли неке његове особине.

Треће, природа везе између додоле и божанства не оповргава хипотезу о траговима људске жртве, јер се тек ритуалним дављењем може омогућити божанству да оствари сексуални акт са додолом.

Четврто, имитивна и контагиозна магија, односно „свемоћ мисли“ на којој се заснивају, представљају путеве којима се изражава ток обредне игре, али не и основна логичка правила људи који обичај практикују.

Пето, откривање унутрашње логике додолске радње, која је идентична са логиком на којој се заснива практично техничко знање, оспорава постојање некаквог „предлогичног“ менталитета који би стајао у основи овог и сличних обичаја.

Шесто, симболика додолске радње, као и анализа саме игре указују на изгубљене елементе иницијација. Време спајања и раздвајања друштвено-интегративног магијског обреда за кишу и обреда иницијације није могуће утврдити.

⁷⁸ Опширније објашњење Pinx-а — „вртоглавице“ видети код Кајоа, н. д., 54 — 58.

⁸⁰ Р. Кајоа, н. д., 108.

⁸¹ Р. Кајоа, н. д., 128.

У вези са методолошким аспектом може се са сигурношћу констатовати да се интегративни приступ показао супериорнијим од сваке методолошке искључивости. Ниједан примењени приступ сам за себе не би могао да пружи иоле потпунију представу о природи проучаваног обичаја. Када два приступа дају исти резултат, на пример, компаративни и структурални или психоаналитички и функционални, може се са већом сигурношћу донети одређени закључак, што говори о оправданости интегративног приступа. Друга предност интегративног приступа састоји се у томе што неочекиван резултат, добијен једним приступом, упућује на преиспитивање других резултата, као и на нове могуће везе између појединих елемената. Уколико се оствари повезаност приступа у сваком моменту анализе, онда се јасно види и хеуристичка вредност коју сваки приступ има у односу на остале. На пример, компаративни приступ, тј. резултати њиме добијени могу да корисно усмере структуралну или функционалну анализу. Указивање на ових неколико предности интегративног приступа показује да је могућа успешна критика методолошке искључивости, као и да лежерност у стварању и проверавању методолошких начела успорава кумулирање научних резултата. Расправљање о односима међу постојећим приступима и утврђивање суштине њихове комплементарности није могуће на основу једног примера. Прецизнија методолошка знања о том проблему могуће је стећи тек применом разних приступа на веће комплексе обичаја.

Ivan Kovačević

DODOLE (RAIN DANCERS) — AN INTEGRATE APROACH TO THE STUDY OF CUSTOMS

The purpose of the article is to point out the groundless methodological one-sided approach to the study of customs. This is shown on the customs of „Dodole“ (rain dancers). The first approach is the comparative method based on analyses by M. Filipović, S. Zečević etc. The second approach is the structural method, which consists of the analysis of dodole poems based on the Levi-Stross methods of the study of myths. The third approach is the psycho-analytical method based on Freud's explanation of symbols. The fourth approach is the fonctionnal method, which consists of two parts: the first part takes into account the Redcliff-Brown variant of fonctionnality, which emphasizes the needs of a system as a starting point; the second takes into account the Malinovski theories which insist on human needs. The results obtained speak in favour of an integrate study of customs.

Петар Влаховић

СИМА ТРОЈАНОВИЋ КАО ИСТРАЖИВАЧ СРПСКОГ НАРОДА И ЊЕГОВЕ КУЛТУРЕ

Прилог проучавању наших етнолога

Из маленог али вредног јата српских интелектуалаца с краја XIX и у првим деценијама XX века, који су самопрегорним радом, пером, речју и делом постављали оквире националној и општој науци о народу, одређено и угледно место, без сумње, припада др Сими Тројановићу, средњошколском професору, директору гимназије, кустосу и управнику Етнографског музеја у Београду, професору Универзитета, члану Српске академије наука и члану многих научних друштава у земљи и свету.

Временска дистанца омогућава да се после скоро четрдесет година од његове смрти, макар делимично, сагледа Тројановићево место у науци о народу и оцени његов допринос развоју етнологије, као и њеном научном конципирању у време када је ова млада наука, крајем XIX века, правила пионирске кораке и када се њен предмет и научни метод обликовао, не само у ондашњој маленој Србији, напавеној ропством и ратним вихорима, бунама, ослободилачким и одбрамбеним ратовима, него и у Европи и свету уопште. Био је то тежак, напоран и трновит пут који је најчешће требало трасирати личним самоодрицањем, уз општу материјалну оскудицу, сопственом интуицијом коју је подстицала једино љубав према сопственом народу, другим народима и научној истини. На тим стазама Сима Тројановић није поклекнуо, него је разрешио многе нејасноће, оцртао домен и истраживачки метод етнолошких проучавања који је ишао, у своме времену, равноправним стазама са ондашњим развојем опште научне мисли.

Неколико елементарних података из Тројановићеве биографије омогућиће да се лакше схвати његов општи приступ и научна оријентација. У богатом научном опусу, који је оставио као наше трајно културно и научно наслеђе, добрим делом је одражен Тројановићев животопис. Уосталом, Тројановић сам каже: „Мој отац Матија родио се у Битољу, а младост је провео у Смирни, Дамаску и Јерменској,

по томе се као трговац настанио у Шапцу, где се до смрти задржао. Мати ми се, Марија родила у Срему, а ја у Шапцу 2. II 1862. године“ (Гласник САН XXIX, Београд 1921, 199).

Основну школу учио је у Шапцу а завршио у Винковцима, где је учио и први разред гимназије. Гимназијско школовање наставио је у Шапцу, а затим у Београду завршио V и VI разред гимназије. Потом је отишао у Швајцарску и матуру положио у Берну. Студирао је осам семестара у Цириху, Вирцбургу и Хајделбергу. У Хајделбергу је Тројановић 1885. године положио докторат из биолошке групе са антропологијом. Од марта 1886. службује као наставник гимназије, најпре у Чачку, а затим, од 1891. године, као професор и директор гимназије у Лозници. Од 1893. године др Сима Тројановић је професор Треће, Прве и Друге мушке гимназије у Београду. Године 1899. добио је одсуство и потом провео четири семестра ради етнологских и музеолошких студија у Минхену, Прагу и Бечу.

Др Сима Тројановић је од 1901. године у Народном музеју, помоћник чувара (кустоса) у Етнографском одеку — доцније Етнографском музеју у Београду, где се налазио на дужности управника све до јуна 1921, када је изабран за редовног професора Филозофског факултета у Скопљу. Као професор Универзитета, пензионисан је по сопственом захтеву 1924. године. Био је декан Филозофског факултета у Скопљу 1921. и 1922. године. У Српску академију наука изабран је 1921. године. Умро је у Београду 8 (по старом) односно 21. новембра 1935. године, на дан своје крсне славе (Св. Арханђео), у 73. години живота, оставивши велики број прилога, расправа и студија из биологије, антропологије и етнологије са музеологијом (Упореди: Гласник САН XXIX, Београд 1921, 199 и даље; Гласник Етнографског музеја у Београду VII, Београд 1932, 143 и даље; Гласник Етнографског музеја у Београду X, Београд 1935, 165 — 166).

Своје радове Тројановић је објављивао, почевши од 1889. године, у познатим научним публикацијама свога времена, као што су: *Отаџбина*, *Просветни гласник*, *Старинар*, *Омладина*, *Дело*, *Наставник*, *Искра*, *Пољопривредни гласник*, *Archiv für Anthropologie*, *Караџић*, *Ловац*, *Српски књижевни гласник*, *Коло*, *Светлост*, *Босанска вила*, *Природа*, *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft*, *Гласник Етнографског музеја у Београду*. *Српски етнографски зборник*, *Etnolog*, затим у издањима Академије наука у Петрограду, Прагу и на још неким другим странама (*Цариградски гласник*, *Дубровник*, *Босанско-херцеговачки гласник*, *Витез*, *Политика*). Енциклопедија Срба, Хрвата и Словенаца, коју је уредио Станоје Станојевић, била би знатно осиромашена у обради етнологских одредница да на њеним страницама нема сажетих прилога, па и читавих студија Симе Тројановића.

Уз помоћ Николе Зега Тројановић је приредио етнографске изложбе у Петрограду 1902/3, у Лијежу 1905, у Букурешту 1906, у Лондону 1907, у Прагу 1910. и у Торину 1911. године. Одликован је, између осталог, румунском командирском круном III степена, 1908. године, на чему му је честитала и редакција *Босанске виле*.

Дакле, био је то плодан радник и прегалац, чије је дело постало нераздвојни део наше етнолошке мисли и исходиште за даљи научни рад у области биологије, антропологије, етнологије и музеологије.

Место и улогу др Симе Тројановића у српској и општој етнологији одређује неколико чинилаца, међу којима су: време деловања, простор у коме то чини и научни опус који је за собом оставио. Сувишно би било, у овом тренутку, улазити у све појединости. Али, неопходно је скренути пажњу бар на нека питања и проблеме о којима је у својим радовима расправљао. Разуме се, није то исцрпна листа, већ само неке од његових расправа и студија.

Др Сима Тројановић је имао свој приступ проучавању појава и проблема из народног живота и културе. Да би дошао до што бољих и аутентичнијих података из народа и упутио друге у тај рад, Тројановић је још 1893. године израдио *Упутства за прибирање археолошког и етнолошког градива*, у којима је указао не само шта треба него и како треба прибирати предмете за музејске збирке и научну обраду. Доследан томе, Тројановић указује да ће етнологији „дуго времена остати главни задатак да прибира податке из народа и да их систематиче“ (*Наше кириције*, стр. 110), па у складу са тим наглашава да у раду најпре верно излаже одакле је материјал, затим га раствара у састојке, онда те „елементе“ упоређује са страним паралелама и изводи закључке синтетично. Односно, „главна ме тежња у овом послу руководила да српске обичаје доведем у систем, да их анализујем и у општим потезима поредим са страним“ (*Вагра у обичајима... стр. 3*). „Велики генерални закључци и проблеми масом примера сами се изазивају“ — каже Тројановић и додаје: „Али, тек подређењем теку се широки погледи на природу и човекову зависност од ње, као и обратно: савлађивање и потчињавање природних сила своје генију“ (*Наше кириције*, стр. 110).

Као што се види, Тројановић се већ на самом почетку определио да истражује конкретне проблеме, анализира њихову сложеност и тражи кроз то, у поређењу са другим етничким заједницама и њиховим стваралаштвом, место и допринос српског етноса у културном наслеђу сопствене, а затим и осталих етничких заједница. У бројним радовима истицао је Тројановић, рекло би се, основне детерминанте етничке заједнице и примерима указивао на оно шта је опште и специфично у тој заједници. Дакле, дао је основне компоненте етноса, мада то изриком нигде није наглашавао.

Пишући расправу *Српски народ* (Босанска вила, Сарајево 1908), Тројановић истиче антрополошке особине, психичке карактеристике, социјалне и економске прилике, религију и важније празнике, правне обичаје, радиност, забаве и јунаштво, као посебне карактеристике. У раду *Неки проблеми о српском народу* (Гласник Етнографског музеја у Београду II, Београд 1927) расправља детаљније о антрополошким карактеристикама (посебно проблему брахикефализације), затим о деформисању тела код новорођенчади, дотеривању и обликовању главе, монголској мрљи, пигментацији, боји косе и очију, и с

правом закључује: „Расни типови који би били карактеристични за Србе још нису готови, они се непрестано дотерују и утврђују физички и психички. Живот није уравнотежен да теше равномерно, па да раса постане једноставна“. Међутим, у раду *Главна обележја српског народа* (Гласник Етнографског музеја у Београду I, Београд 1926), Тројановић истиче да „народ има властиту меру за осећање важних промена у животу сваког појединца, почињући од колевке па до гроба... Зато их народ (мисли на те промене — П. В.) пропраћа церемонијалом, с неком свечаношћу, некада ритуалног и мистичног карактера“. Међу таква „обележја“, која се могу пратити ретроспективно, од садашњости до дубоке људске старине, као реликти иницијација, убрајају се: пробадање ушију, стављање минђуша, мешање поступаонице, стрижба косе, употреба штапа момчаника, употреба капе кришкаре, а код девојака — ношење везене јабуке, намештање косе, стављање лутки у прозор, изражавање туге за покојником. Од значаја је за науку, како каже Тројановић, доба по узрасту, које народ на свој начин обележава (дете, дечко, шипарац, момак и исто у женском роду). То су, према Тројановићу, елементи наше народне културе који нас сврставају у опште стабло развитка човечанства и који, истодобно, указују на друштвене стадијуме кроз које се пролазило у минулим епохама.

Тројановић је уочио да народни живот умногоме зависи од привредних прилика, па је и у тој области народне културе истицао неке значајније одреднице. Наиме, у раду *Негдашња привреда и путови у српским земљама...* (прештампано из Кола 1902, Београд) обратио је пажњу на шуме и жир, сточарство и пашњаке, зверке и лов, земљорадњу и виноградарство, рударство, градове и тргове, на присуство припадника других етничких група у појединим приликама и њиховом утицају у одржењу средини. Описао је, са овог становишта, *Јањево и његове прстенције* (Београд 1906) ау расправи *Наше кирилице* (Српски етнографски зборник XIII, Живот и обичаји народни 7, Београд 1909) указао на оригиналност ове привредне гране у нашим крајевима, поредећи то са великим светским караванским областима: северном—европско-азијском, источном—азијском и јужном—сахарском.

У студији *Старинска српска јела и пића* (Српски етнографски зборник II, Београд 1896) Тројановић је скренуо пажњу на етнолошки значај проучавања народне исхране и свих послова који су с тим у непосредној или посредној вези. Поредећи нашу народну исхрану, начин справљања и сировине од којих се и како спрема, са исхраном других етничких група, Тројановић је у овом раду дао многе занимљиве научне податке, од којих се, без сумње, и данас мора полазити у истраживањима.

Према методу обраде, чињеницама сабраним непосредно у народу, њиховој анализи, интерпретацији и поређењу са другим етничким заједницама, посебну пажњу са етнолошког становишта заслужује, Тројановићева студија *Ватра у обичајима и животу српског народа* (Српски етнографски зборник XLV, Живот и обичаји народни 19,

Београд 1930). Наиме, реч је о културној тековини човечанства која од палеолита прати целокупни живот човеков и чини његову окосницу, па је, због свог практичног значаја и неопходности, добила и посебан духовни смисао који је постао нераздвојан и специфичан део народне културе. На ова основна и многа друга питања Тројановић је скренуо пажњу и изнео низ примера из народног живота, прелазећи покатакд и у друга подручја, где су му ради објашњења били потребни у области народне културе. На пример, занимљиво је архивско, литерарно и картографско приказивање употребе речи „ватра“ и „огањ“ у појединим нашим областима, или извијање тзв. живе ватре и њена примена у култне, мађијско-религијске и друге сврхе.

Главни српски жртвени обичаји (Српски етнографски зборник XVII, Живот и обичаји народни 10, Београд 1911) Тројановићева је расправа „која нас, како с правом сам каже, с хоризонта чисто српског одводи у многу пространију индоевропску заједницу“. Анализом чињеница, недвосмислено се потврђује шта је код нас из дубоке старине слично с другим старим народима, а шта је, опет, наша садашњост очувала што је збиља обликом старо. Добиле су у овом раду место опште и посебне жртве, крвне и бескрвне, људске, биљне, животињске. Обрађена је пажња на жртвовање приликом грађења објеката стамбених и друге врсте, затим на улогу жртвовања у друштвеним обичајима, храни, пићу, боговима, празницима, времену, натприродним бићима, лечењу. Особита пажња посвећена је улози жртве у обичајима о рођењу, свадби, погребу. Пропраћен је човеков живот у свим његовим димензијама материјалне, духовне и друштвене природе, и то у дијахроном развоју, кроз овај облик схватања народног живота.

Трагајући за специфичностима народне културе, Тројановић је у раду *Стари словенски погреб* (Српски књижевни гласник, Београд 1901) указао на пијетет који код нас постоји према покојницима, народну веру да се живот једноставно продужује, да је сахрањивање старији облик од спаљивања покојника и да од свега тога има трагова и у нашој народној традицији, указујући, на пример, на низ обичаја око сахране, кађење гроба, паљење конопље, барута и другог око сандука и у покојниковом сандуку, итд. На тај начин, повезао је овај обред са другим етничким заједницама и временом када је он био општељудска појава.

У раду под насловом *Божих* (Српски књижевни гласник, Београд 1905) Тројановић је скинуо християнизовану скраму са овог паганског празника, где је она веома умешно накалемљена и старим кутовима прожета, закључујући да се, под велом новијих хришћанских елемената, крије пагански соларни култ скоро нетакнут у својој архаичности.

У расправи *Психофизичко изражавање српског народа поглавито без речи* (Српски етнографски зборник LII, Живот и обичаји народни књ. 22, Београд 1935) Тројановић је уочио значај немог народног спознавања гестовима, поздрављањем, мимиком, осећајношћу, симбо-

ликом (на пример, забране разне врсте у пољским и пословима око стоке). Указао је и на овај вид до тада готово неученог народног говора без речи, којим је заправо много и често више речено него што то на први поглед изгледа. Са становишта комуницирања међу људима, ово би била прва расправа те врсте у којој је Тројановић, са успехом, привидну разноврсност у многобројним подацима свео у логичан ред и систем. (Човечје тело у психофизичкој организацији: тело, глава, клањање и одмахивање главом, лице и образ, очи, нос, уши, длакавост на телу, уста и усне, језик, зуби и рука. Све то има одређене функције у споразумевању међу људима, разуме се, у одговарајућим приликама, када се за то укаже потреба.) Прилазио је проблему од појединачног случаја ка општем по индуктивној методи.

Посебну групу радова чине Тројановићева истраживања архаичне народне медицине (шароњање, трепанација), о убијању старих људи, проклетима (лапот и проклетје), загледању или угледу (имитацији), змијама, воденим неманима, маскама и другим.

Тројановић је умео да уочи и одабере проблем, да трага за архаичношћу и егзотичношћу, да све то сагледа и представи, да оживи и осовремени, било да је реч о друштвеним односима (снохачество, кувада, задруга, инокоштина, крвна освета, умир), привредни (историја жита, житне јаме, саобраћај у нашим земљама), до приказивања израђевина од текстила и у домаћој радиности (пиротско ћилимарство, народни везови) или пак значења тајних језика. Умео је да запази, уочи и представи специфичности појединих етничких група, као мијачког племена, на пример, или становништва и услова његовог живота у Босни и Херцеговини. Не може се у науци мимоћи ни његова етнографска скица о Циганима или неким другим старим архаичним групама (Букумире, на пример).

Тројановић има посебних заслуга за музејски рад и његову организацију. О томе је писано у вези са историјом Етнографског музеја у Београду (*Зборник радова Етнографског музеја у Београду 1901—1951*) па се на тим питањима не бисмо задржавали, јер се зна да је у Етнографском музеју „с особитом љубављу радио пуних двадесет година“. „Благодарећи његовој необичној вољи и прегнућу и одличним везама с Јованом Цвијићем, он је положио основ овој нашој, тада посебно издвојеној, научно културној установи у Београду“, истиче Петар Ж. Петровић (П. Ж. Петровић, *Др Сима Тројановић*, Гласник Етнографског музеја X, Београд 1935, 165).

*

* *

Као што се може запазити из ове, макар и непотпуне, анализе Тројановићевог научног дела, он је, радећи на науци пуних пет деценија (1885—1935), био један од пионира у проучавању наше народне културе крајем XIX и почетком XX века. За тих пет деценија активног научног рада успео је да продре у душу народну, да се као

истраживач и научник саживи са њом, и да на тај начин, непосредно у народу, открије и опише многе за науку значајне проблеме и појаве.

Према методу рада, иако природњак по струци, он се у много чему разликовао од својих савременика Јована Цвијића, Тихомира Ђорђевића и Цвијићевог ученика Јована Ердељановића. Наиме, успео је да изгради своје виђење и свој приступ проучавању народне културе, који се у понечему разликовао од такође оригиналних Цвијићевих, Ђорђевићевих и Ердељановићевих метода. Био је склон да експериментима провери и потврди неке обичаје и појаве које су му се чиниле значајним (жива ватра, јурта, конопља, спаљивање и слично).

Када је реч о Тројановићевом научном опусу и његовом глобалном вредновању у историји етнолошке науке, осим поменутих, морају се имати у виду још неке чињенице. Тројановић се школовао и научно образовао у познатим универзитетским центрима с краја XIX века. Студије је, као што је речено у животопису, завршио у Базелу и Хајделбергу, на универзитетима у којима је буктао дух европске природњачке мисли тога доба. Паралелно са тим развијале су се и друштвене науке. Ту је Тројановић дошао у додир са обимном упоредном литературом коју је изврсно користио, упознао и придружио јој резултате својих каснијих истраживања. С друге стране, његов, рекло би се, младалачки немирни дух и физички је са лакоћом прелазео границе, ширио видик и успостављао везе са веома угледним научним центрима и на Западу и на Истоку. Тројановић је већ крајем XIX века пропутовао све јужнословенске и суседне им области и непосредно у народу, на извору, упознао облике и достигнућа народне културе, која је цветала у пуној свежини. Због тога се његове забелешке из народа и обрада чињеница са терена могу сврстати у изворе првог реда јер је у његовим списима јасно разграничено шта у народу живи, а шта већ припада прошлости или се преобликовало у нове облике. Такође не треба изгубити из вида чињеницу да је Тројановић, већ као зрео и формиран научни радник, провео четири семестра, од 1899. до 1901. године, на специјализацији у Минхену, Прагу и Бечу, где је дошао у додир и упознао истраживачке технике познатих прегалаца који су својим радом утицали на даље обликовање и методе етнолошког и музејског рада. Дошао је у ближи додир са Лубором Нидерлеом, који је сигурно на њега, као и немачка школа онога доба, оставио импресиван, па можда и пресудан утицај у даљем научном раду. Уз све то, Тројановић је у себи сачувао дух природњака, па је многе појаве о којима је писао желео и експериментално да провери, као што је то уобичајено у природним наукама. Дакле, имао је пуно разумевања за егзактност и повезивао је то са истраживачким радом на пољу друштвено-историјских наука, бар што се тиче теренских података.

Тројановићев упоредни приступ појединим појавама и проблемима из народне културе најоучљивија је особина у његовом научном

раду. С друге стране, традицији је поклањао особиту пажњу, посебно српској. „Ретко ће који народ наћи тако лепе одговоре на питања о својој прошлости у предањима као што је српски, где су успомене још свеже, у којима је он век проводио, њима се веселио, у невољи се њима тешио, њима тајне природе одгонетао, и на послетку у многима оличавао своје будуће идеале... Заблуда је мислити“, истицао је Сима Тројановић, „да народ не памти прошлост. Он је с колена на колено преноси, али испребацано, с промењеним личностима, с погрешним временом и варљивим тумачењем, али на главну садржину и обред — где га има — увек се пази“ — закључује Тројановић (*Стари словенски погреб*, одштампано из Српског књижевног гласника, Београд 1901). Он је чак и у антрополошким интерпретирањима података веома децидиран, јер каже: „... антрополог се не сме ограничити само на мерење него мора упоредо да испита живот у свим правцима“, јер обичаји утичу и на физичке особине људи.

Користећи традицију, упоредну литературу и емпиријска сазнања, Тројановић је у свом богатом научном опусу дао крупан прилог проучавању становништва и његових биофизичких и етнопсихичких карактеристика, у светлу привреде, исхране, одеће, обичаја, усменог стваралаштва и других творевина људског ума и духа. У једном од својих последњих радова — *Психофизичко изражавање*... Тројановић као да жали за минулим временом и констатује: „Дошло је време да се тешко испитују живот и обичаји народни. Стара је генерација, нарочито по селима, готово сва изумрла после тешких ратова, а они што су те катастрофе преживели немају свежине ни памтљивости из старог доба, а и који се нађу, време је учинило да се либе да буду испитивачки објекти. Патријархални живот свуда је ишчезао, а баш у њему је с пијететом чувана и наслеђивана прошлост, која је била чврсто укоревана, у читавој дотадашњој генерацији. То је било доба јединствене свеопште заједничке културе, када се појединци нису издвајали из опште духовне заједнице. У патријархално доба индивидуа се губила, а само се задруга и цело друштво осећало и испољавало, и у том правцу кретало“, каже Сима Тројановић у предговору поменутој књизи.

Не упуштајући се овом приликом у оцену друге врсте Тројановићевог научног рада, произлази из његовог опуса да су примитивни радови припадника појединих етничких група, којима је он поклањао посебну пажњу, плод вековног довијања и неуморног рада, не човека као јединке, него свих људи. Зато се у свим тим, наоко ситним, неважним, често неприметним творевинама људским, када се пажљиво и свестрано проанализирају, пројцира свест и разум човечанства. О томе, сумње нема, сведочи богато, свестрано и разноврсно научно дело, које нам је у културно наслеђе оставио као свој оригинални допринос емпириста и теоретичар, музејски радник, истраживач, биолог, антрополог и етнолог Сима Тројановић. Због тога његово дело остаје основа на коју се наука о народу мора ослањати у новим истраживањима и сазнањима.

Petar Vlahović

SIMA TROJANOVIĆ COMME INVESTIGATEUR DU PEUPLE SERBE
ET DE SA CULTURE

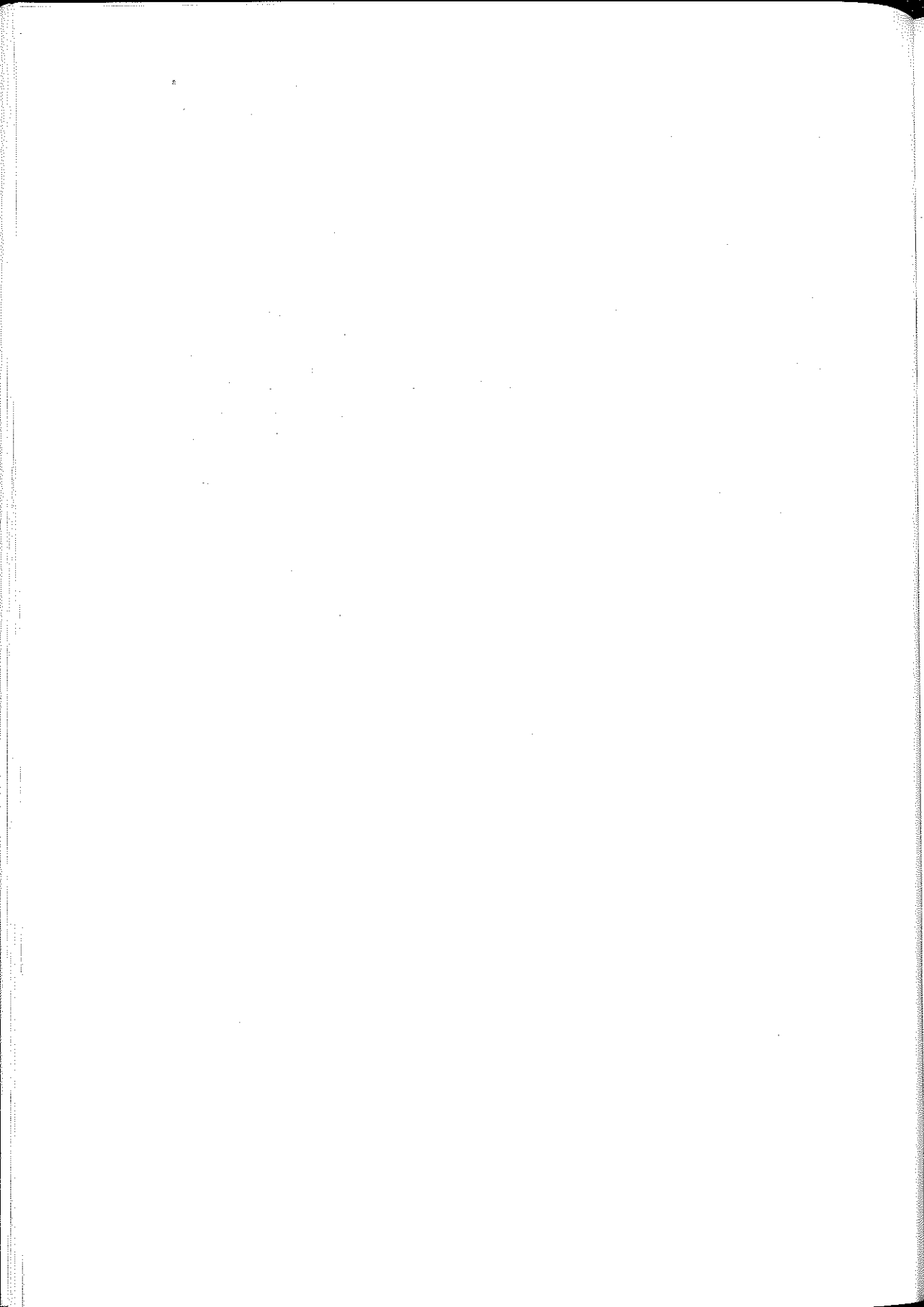
Sima Trojanović, un des fondateurs de l'ethnologie serbe, occupe une place de marque dans le petit mais digne groupe d'investigateurs serbes de la fin du XIX-e et les premières décades du XX-e siècles. Il fut né le 2 février 1862 à Šabac et mourut à Belgrade en 1935.

Il fut ses études à Zurich, Wurtzbourg, Heidelberg et se perfectionna à Munich, Prague et Vienne. Il publia beaucoup de travaux et d'essais sur les problèmes biologiques, anthropologiques, ethnologiques et muséologiques. Il appartenait au groupe d'ethnologues qui avaient organisé une série d'expositions ethnologiques à Pétersbourg (Leningrad), Liège, Bucarest, Londres et Turin.

L'oeuvre de Sima Trojanović, professeur de l'Université à Belgrade et membre de l'Académie Serbe des Sciences (depuis 1921) est devenue inséparable et un point de départ pour les études scientifiques dans le domaine des sciences ethnologiques.

Il a préparé de nombreuses instructions et donné de nombreuses directives pour l'étude de cette science, il a écrit un tas d'ouvrages où il a traité les problèmes de la nation, de l'économie, des artisanats, du commerce, de la nourriture, des boissons, du rôle du feu dans la vie et les coutumes du peuple, des coutumes de sacrifices, des funérailles anciennes slaves, de Noël, de l'expression psycho-physique, de médecine populaire, de l'art populaire et de certains groupes ethniques.

En analysant l'oeuvre de Sima Trojanović on peut conclure qu'il a donné une grande contribution à la science ethnologique et qu'il fut, dans beaucoup de cas, le pionnier dans le domaine des recherches ethnologiques.

Александар А. Миљковић

О ВАЛТАЗАРУ БОГИШИЋУ, ЊЕГОВОЈ ЛИЧНОСТИ И ЊЕГОВОМ ДЕЛУ У ОБЛАСТИ ПРОУЧАВАЊА НЕПИСАНОГ НАРОДНОГ ПРАВА И НАШЕ СЕОСКЕ ПОРОДИЦЕ

Валтазар Богшић је научник и писац за чије дело постоји, међу нашим савременим научницима који се баве проучавањем нашег народа и нашег друштва, широко интересовање. Међутим, упркос овој чињеници, изненађујуће делује колико је Богшић још увек остао недовољно проучен и колико је познавање његове личности и његових дела парцијално и непотпуно. Та ситуација један је од главних разлога што сам се прихватио да пишем о ономе што нам је Богшић оставио у наслеђе.

Само, пре него што пређем на излагање онога о чему сам намеравао да пишем, хтео бих да изнесем још нешто. У проучавању Богшића држао сам се методе о којој сам највише научио из радова родоначелника наше научне историографије, Илариона Руварца. Његова метода је, у ствари, врло једноставна: пажљиво и без предрасуда проучавати изворе (у овом, конкретном случају Богшићеве текстове) и „што савесније их коментирати и критиковати“¹. Сам Руварац изгледа да је био најближи експлицитној формулацији овог свог методолошког упутства на једном месту из Историјско-географског иверја². Пребацујући једном старијем аутору, Векославу Клаићу, да се, иако је написао да је своју *Повиест Босне* написао „по првих изворих“, повео у једној својој тврдњи за податком који је нашао код некада чувеног немачког историчара Енгела, „што је поверовао сметеном Енглу“; а „да је завирио у Историју Орбинову — који је с Лукарићем једини извор (наравно осим листина) за размирицу између бана Стефана и цара Душана — он не би пао у такву погре-

---

¹ Никола Радојчић, *О историјскоме методу Илариона Руварца*, Гласник историјског друштва, Нови Сад 1932, 182.

² *Зборник Илариона Руварца*, Одабрани историјски радови, Свеска I, спремио за штампу Никола Радојчић, САНУ, Београд 1934, 264.

шку. Дакле: *ad primum: 'к преждним взвратим се! и 'на изворе': на висину на чистину! нек вам буде лозинка, драги моји Славковићи и Миобратићи!*"

Кад сам, држећи се овог Руварчевог методолошког упутства, узео да читам литературу о Богишићу и саме Богишићеве радове, схватио сам колико је његов научни допринос остао још увек непроучен; а неке Богишићеве идеје, кад се упознају његова главнија дела, приказују се у донекле друкчијем светлу него кад се оне познају на основу само једног његовог рада, па макар то био рад који га је више од свих осталих учинио познатим и славним. Ово сам нарочито исцрпно учинио с његовим открићима о инокоштину у сеоској породици Срба и Хрвата³, којима сам посветио доста простора због тога што су управо за њих наши савремени социолози показали највише интересовања.

Најзад, дужан сам да кажем да о Богишићевој законодавној делатности — којој су, он сам и са њим многи најодличнији научници који су били његови савременици или су стварали после њега, с правом придавали огроман значај — не намеравам да пишем. О целокупном Богишићевом опусу није, уосталом, ни могуће писати исцрпно у оквиру једног чланка; није могуће ни у оквиру једне па чак ни неколико књига. Богишићем су се бавиле и бавиће се генерације научника.

Богишићева личност и научни интерес

Можда не важи подједнако за све или, бар, не за све правило да дело на изванредан начин увек носи обележја ауторове личности. Међутим, онолико колико то правило може да важи и када се ради о једном чисто научном ствараоцу, у Валтазару Богишићу се оно недвосмислено потврђује. Једини аутор за кога знам да је, пишући о Богишићу, обратио пажњу на овај моменат био је наш велики историчар и научник Виктор Новак⁴. У изврсној студији под насловом *Богишић и Рачки кроз преписку* он даје читаоцима Богишићеву богату и сложenu личност, онако како се она да видети из преписке с Рачким. Он је, додуше, исто тако мајсторски насликао и портрет Рачкога, који по својим особинама представља сушту супротност Богишићу. Нас, међутим, у овом тренутку превасходно интересује Богишић, односно шта је В. Новак написао о Богишићевој личности — јер очигледно је постојала веза између ње и његовог стваралаштва, његових научних опредељења, онога што га је у науци више при-

³ Валтазар Богишић, *Правни чланци и расправе*, Књига прва, Београд 1927, 162 — 202 (скраћени наслов: *Правни чланци*).

⁴ Виктор Новак, *Валтазар Богишић и Фрањо Рачки: Преписка (1866 — 1893)*, Уводна студија Богишић и Рачки кроз преписку Виктора Новака, САНУ Београд 1960, 453; скраћени наслов у овом чланку је *Богишић и Рачки кроз преписку*.

влачило, начина рада, па, самим тим, и научне вредности онога што је урадио.

Виктор Новак је у Богишићу видео изразитог Медитеранца. На једном месту⁵ он је написао да је Рачки имао прилике да упозна „Богишићеву природу и његов медитерански *dolce far niente* с којим се Богишић чешће носио признајући и сâм да му понекад смета његовој научној радњи“. Сва „Богишићева настојања“, пише он на другом месту⁶, „прате сугестије, подстицања, храбрења, стално пожуривање од стране Рачкога који је већ у самом почетку уочио добро Богишићево одушевљење и занос при почетку неког дела или мањег рада, да га брзо обузме неки нов интерес а за оно раније ослаби, чиме је било већ на путу затезање и неодговарање обавезама, напосе онда кад је дошао почетни део расправе или дела за штампу, а даљи нису још били довршени, па су наступили застоји у штампарији који се ни тада нису лако подносили“. Ова особина Богишићево личности била је, изгледа, тако јака да није могла остати без утицаја на његов научни рад, и примери из преписке Богишића с Рачким на које је указао В. Новак не само да као аргументација поткрепљују његово мишљење већ својом сликовитошћу у приказивању производе ефект непосредно доживљенога.

Валтазар Богишић је, за Југославенску академију знаности и умјетности⁷, чије је послове највећим делом носио Франьо Рачки на својим плећима, имао да уради неколико послова. Скоро сви ти послови имали су фундаментални значај за нашу науку и културу и Рачки је настојао свим силама да се они доврше. Насупрот томе, али сасвим у складу са својим темпераментом на који нам је скренуо пажњу Виктор Новак, Богишић је отезао са испуњавањем баш оних обавеза које је Рачки сматрао најважнијим. Да парадокс буде већи, све те послове, који су имали прворазредни научни значај, предложио је да буду унети у програм рада Академије нико други него сâм В. Богишић, и њему су они због тога и били поверени. У питању је била израда библиографије писаних правних извора на словенском југу и припрема критичког издања *Дубровачког статута* (*Liber statutorum civitatis Ragusii*). О овоме су Богишић и Рачки почели размењивати писма почевши од октобра и новембра 1867, односно фебруара 1868. године. Рачки се већ тада надао да ће оба ова посла, а библиографија највероватније, бити завршени већ у истој, 1868. години. Међутим, из многих разлога, а врло вероватно због тога што је Богишић повремено патио од медитеранског „*dolce far niente*“, до остварења тога чему се надао Рачки дошло је „с обзиром на библиографију тек после четири године“, а што се тиче *Дубровачког статута*, који је Богишић имао да спреми за Академијину едицију *Monumenta histo-*

⁵ Богишић и Рачки кроз преписку, 19.

⁶ Ibid., 13.

⁷ У преписци су Богишић и Рачки називали Југославенску академију знаности и умјетности једноставно Академијом и због тога ћу је и ја у даљем тексту тако звати.

riso-iuridica Slavorum meridionalium, „тек после 36 година, а десет година после смрти Рачкога“, „и то уз сарадњу Константина Јире-чека“⁸.

О раду на издавању *Дубровачког статута* нема смисла да се овде ишта каже, јер на овом послу Богишић је за сарадника имао једног од највећих историчара прошлог века. Међутим, како је изгледала библиографија коју је Богишић послао Академији — као рукопис који је имао још само да се да у штампу — сведоче писма Рачкога и Богишића, као и оно што је о томе, на основу тога, написао В. Новак. „У самој Академији, библиографији се поклонила велика пажња... Међутим, кад је дошло до штампања дошла је на жалост и до израза непотпуност Богишићевог рукописа“⁹. Рачки и Ватрослав Јагић¹⁰ знали су за Богишићеву навiku да рукописе које је Академији слао за штампу треба још дотеривати, исправити грешке, сравњивати наведена места са оригиналним текстом и урадити још много штошта пре него што се пошаље у штампарију. Међутим, десило се да је Јагић — који је „преузео на себе обавезу коју је дао Богишићу да ће он вршити коректуру осврћући се стално и на оригинале, а не само на текстове у рукопису“¹¹, а што је с рукописом библиографије морало да се уради — баш тада добио позив да напусти Загреб и да отпутује у Русију, где је на Универзитету у Одеси био изабран за професора. Тако је Богишићева библиографија допала у руке Ђури Даничићу, који не само што није знао како треба поступати с Богишићевим рукописима који су стизали Академији као „готови за штампу“ већ то није ни хтео да зна. „За Даничића је био меродаван Богишићев рукопис, те није сматрао да треба стално загледати у оригиналне наслове штампаних и рукописних правних дела, претпостављајући да је послани рукопис био зрео за штампање. Јер, Даничић је оправдано сматрао да рукопис, кад га аутор пошаље за штампу, мора бити до краја спреман, а не да се нека колационирања врше истом у току коректура“¹². „Ту је Даничић, као и Рачки, био врло строг, штедећи брижљиво средства Академије“¹³. „Ово је увелико узбудило и огорчило Богишића, који никако није могао да схвати став Даничића нити његово инсистирање да у штампу могу ући само посве спремни рукописи“¹⁴. Цео овај спор изгледио је, наравно, Рачки, који је био „добар

⁸ Ibid., 18.

⁹ Ibid., 35.

¹⁰ Изванредно је занимљив и сложен однос В. Јагића и Богишића. Доста се о томе односу може сазнати из Јагићеве књиге *Спомени мојега живота*, Део I (1838 — 1880), Београд 1930, стр. VII + 461; и Део II (1880 — 1923), Београд 1934, стр. X + 380. Овде бих о том односу желео да кажем само то да је моја импресија да је Богишић Јагићу био искренији пријатељ него овај њему.

¹¹ Ibid., 35.

¹² Ibid., 35.

¹³ Ibid., 35.

¹⁴ Ibid., 35.

и искрен пријатељ обојице, Богишића и Даничића¹⁵. Он је знао да је Даничић у праву и пред Богишићем га је узео одлучно у одбрану, али је био довољно бољив према Богишићу „чије је научне способности веома ценио и желео да за Академију што је више могуће искористи“¹⁶. Због тога је он на себе примио кривицу што је навикао Богишића да рукописе за штампу шаље неприпремљене. Богишић, пак, остаће, како каже В. Новак, „до краја исти, у својој генијалности до краја с те стране разбарушен“¹⁷.

Све доведе тешко да би се могао наћи неко ко би било шта што је В. Новак констатовао био у стању да оповргне. Богишићу је, кад се радило о једној одређеној врсти послова, његова „разбарушеност“ морала заиста сметати. И не само њему него, и то још више, научницима који су с њим сарађивали. Богишићу никада нису недостајале идеје, основна замисао, али кад је ту замисао требало извести у свим појединостима, што се код такве врсте послова најчешће не може избећи, он би изгубио вољу да и даље ради на том послу, развлачио би и стално одлагао рад, и, на крају, послао би текст којим један Рачки или Даничић нису могли бити задовољни.

Међутим, оно што пажљивом истраживачу није смело да промакне јесте да Богишићев рад на сакупљању и сређивању правних обичаја који живе у нашем народу и на расправама о појединим питањима као што су *Станак по дубровачкоме законнику од 1272. године*¹⁸, *Главније црте породичног писаног права у старом Дубровнику*¹⁹ или *О облику названом инокоштина у сеоској породици Срба и Хрвата*²⁰ — а у коју врсту расправа иду и његов уводни текст *Правним обичајима у Словена*²¹ и, још више, *Приступ Зборнику*²² — нису уопште патили од, на пример, недовршености као што је то био случај с библиографијом. Ако би се за илустрацију узео *Зборник*, из преписке с Рачким види се да ни тај текст, истина, није ишао сасвим глатко. Богишић је и на *Зборнику* радио прилично дуго, али се та књига, која је испала монументална не само по значају него и по обиму, појавила у поређењу с библиографијом у размерно кратком временском року —

¹⁵ Ibid., 36.

¹⁶ Ibid., 36.

¹⁷ Ibid., 36.

¹⁸ *Правни чланци*, 97 — 128.

¹⁹ Ibid., 129 — 161.

²⁰ Ibid., 162 — 202.

²¹ Valtazar Bogišić, *Pravni običaji u Slovena, Privatno pravo*, (Прештампано из III. годишњег течаја „Књижевника“) Zagreb 1867, стр. VIII + 196. Скраћени наслов: *Pravni običaji u Slovena*.

²² Богишићева књига која се назива *Зборником* у ствари је, *Зборник садашњих правних обичаја у Јужних Словена*; објављена је у Академијиној збирци, „и то као њен први и једини том, са насловом Грађа у одговорима из различитих крајева словенскога Југа. Како је ово дело било једино у овој збирци, у научној литератури се оно цитира с Богишићевим именом као наслов самог дела, 'Зборник'“ (Богишић и Рачки кроз преписку, 52).

и, да није било извесног орезања с предговором,²³ појавила би се скоро у исто време кад је и било предвиђено. Овај податак је врло карактеристичан, јер упућује на закључак да Богишића није подједнако привлачило све чиме се као научник бавио. Проучавање неписаних правних обичаја народних изгледа да је било у жижи његових интересовања. Зато верујем да нећу погрешити ако кажем да је његово дело у коме обрађује овај предмет најкомплетније и да је најбоље обрађено. Међутим, баш то што је за разумевање Богишића и те како значајно, превидели су скоро сви: и његови савременици и пријатељи²⁴, и они који су чак и пола века после његове смрти проучавали његову личност (Виктор Новак) и његово научно наслеђе. Богишић је био, изгледа, свестан вредности овог свог рада, али се у његовом случају поновила стара прича да велике људе и њихова дела средина обично не може да разуме²⁵. А како је проучавање правних и других обичаја нашег народа после Богишића кренуло другим путевима, он је остао усамљен тако рећи све до данашњег дана.

Главнији Богишићеви радови о неписаним правним обичајима

У уводном тексту својој књизи *Правни обичаји у Словена* Богишић је, на самом почетку, написао: „Једна од... важнијех али занемаренијех струка у књижевности словенскијех племена, јест заисто живо обичајно право народно; и управо о томе знаменитоме предмету наумисмо пробјеседити у овоме спису“²⁶. То што је написао за овај свој рад, слободно може да се каже да је главни предмет претежног дела његове научне делатности уопште, то јест рад који се највише састојао из проучавања „живог обичајног права народног“. То не значи да он није придавао важности писаном праву, али га је и ту

²³ Око овог предговора или *Приступа* (како га је назвао сâм аутор у коначној верзији), који чак и по броју страница (*Зборник*, стр. VII—LIX) представља прилично обиман рад, водили су Рачки и Богишић мучну преписку, која је на махове по тону и стилу подсећала на преписку око библиографије или *Дубровачког статута*. „Ја бих желио, да се академија једном ове књиге риеша, која толико лежи на штету њезину“, завршава своје писмо од 12. августа 1874. године, које је тим поводом писао „разочарани и утучени Рачки“ (В. Новак).

²⁴ Изузетак међу овима је, можда, једино Фрањо Рачки, мада би из његових речи које се наводе у претходној напомени могло да се закључи као да ни он није био свестан огромног значаја овог Богишићевог дела.

²⁵ Овом неразумевању можда је унеколико и сâм Богишић доприносио својим неадекватним понашањем. Ево шта је, на пример, В. Новак написао у вези са издавањем *Зборника*: „Даља дискусија која се међу Богишићем и Рачким водила и која се тицала још наслова и техничке опреме књиге, показује и опет читаву скалу болећиве осетљивости научника који жели да му се за дело што више чује и да буде и са своје спољне стране што је могуће више привлачно“ (*Богишић и Рачки кроз преписку*, 51 — 52 и даље).

²⁶ Нав. дело, 1.

превасходно интересовала „унутарња свеза или одношај правних института“, који се налазе „у писменим изворима, са осталим институтима и странама правнога живота који записани нијесу“²⁷. Богишић је добро знао вредности тога што је назвао „вањском критиком писмених извора“ или, како он још каже²⁸, критиком „о писменим изворима“, „о аутентичности и о другим признацима претежно сдворње природе“, и у томе „и палеографија, и хронологија и друга обична средства употребљавана писцима политичке историје дају и историчима права довољна оруђа“²⁹. Али права критика писаног права, она која је у Богишићевим очима имала највећу вредност и у којој је он налазио најдубљи смисао не само свог рада него уопште рада на проучавању писаних правних споменика, јесте она која разоткрива њихову унутрашњу природу, а то је присутност неписаних правних обичаја у њима. Обичај, за Богишића, „није друго него облик појављивања“, док „му је садржај право, исто тако снажно и живо као што је и оно у закону“³⁰. Ово схватање права, које стоји у нераскидивој органској вези са животом једног народа, Богишић је преузео, као што се зна, од својих учитеља Савињија (Savigny) и Пухте (Puchta). Осим обичаја, који је у својој суштини увек правни обичај, у овој органској вези са животом народа су још народни језик и народна веровања. Јакоб Грим, који је управо у овоме Богишићу служио као узор, изучавао је правне обичаје, језик и веровања свог народа. Не желећи више спонтано него свесно да иде тако широко, Богишић се бацио у изучавање „простонароднога обичаја“, „тога блага за објашњење хисторије права свога народа“³¹. Тако се он од самих почетака своје научничке каријере окренуо проучавању, с једне стране, обичајног права које је још било живо у нашем народу и, с друге стране, писаним правним споменицима, али опет трагајући у њима за везом с неписаним народним обичајима. А кад се из тог угла суди о њему, онда његова научна делатност има ону целовитост и доследност која је својствена само великим људима. И зато — ако за Богишића треба рећи да је био један од највећих људи у историји друштвених наука код нас, онда је то пре свега и више од свега због заокружености и дубине концепције којој је остао веран до краја живота. Све што је урадио, до краја или половично, као и оно што није урадио а што је имао намеру да уради или он сâм или да остави да ураде научници који ће после њега доћи, уклапа се у његову основну замисао. Стога ми његово дело изгледа као један огроман незавршени мозаик, али чија се лепота и величина може осетити, као што се њихова присутност осећа на незавршеним сликама великих мајстора.

²⁷ Зборник, XXXVI.

²⁸ У свим наводима из старих издања Богишићевих књига задржао сам језик и правопис колико год сам могао.

²⁹ Зборник, XXXVII.

³⁰ Ibid., XXIII.

³¹ Правни обичаји у Словена, 7.

Као што сам већ рекао, већи део Богишићеве научне делатности исцрпљивао се у изучавању правних обичаја нашег народа. То проучавање састојало се поглавито у сакупљању, сређивању и издавању грађе. Нису само подаци о правним обичајима код Срба и Хрвата или осталих Словена они за које се он једино интересовао — мада је осећање које је у себи носио да припада великој заједници словенских народа, поред научних разлога, утицало да се највише посвети изучавању правних обичаја Словена, а нарочито Јужних Словена. Тај предмет привлачио га је уопште, а да је то тако доказ је његов одлазак, са једном научном експедицијом, на Кавказ да би изучавао правне обичаје тамошњих народа.

Податке о правним обичајима Богишић је сакупљао систематски, јер је готово од самог почетка имао разрађену замисао о томе шта треба прикупити и с којим циљем. Та замисао, ако бих се држао *Напутка*³², изгледала би отприлике овако:

I. Приватно право (*jus privatum*)

1. Обитељ (*jus famil.*)

- a. Обитељ шира (= задруга) у опће
- b. Обитељ ужа
- c. Диоба задруге и наслеђство

2. Ствари (*jus rerum*)

3. Облигације

II. Јавно право (*jus publicum*)

A. унутрашње државно (*jus publ. internum*)

- 1. Држава и опћина
- 2. Грађански и казнени поступак (*proces civil. et poen.*)
- 3. Казнено право (*jus poenale*)

B. Здворење или међународно право (*jus publ. externum*)

Грађа која је објављена у *Зборнику* сређена је према питањима која се дају у *Напутку*, а ни принцип према коме је сређена грађа у *Правним обичајима у Словена* не одступа битније од оног по коме је прављен *Напутак* — мада има извесних разлика. У то се читалац уверава чим отвори књигу *Правни обичаји у Словена*. Већ у поднаслову стоји *Приватно право*, док је, у ствари, њен главни предмет још

³² Ово је скраћени наслов за Богишићево дело: *Naputak za opisivanje pravnijeh običaja, koji živi u narodu*, Друго издање поправљено и помножено, Беч 1867, 16. Кад је већ реч о *Naputku*, осећам се обавезним да споменем да је 1971. године Милан Бенц објавио расправу под насловом *Metoda V. Bogišića na prikupljanju građe o društvenim pojavama* (*Zbornik za narodni život i običaje*, Књига 45, *O 70-godišnjici Marijane i Branimira Gušić*, JAZU, Zagreb 1971, 91—105). М. Бенц је врло исцрпно, и на основу рада у Богишићевом Архиву у Цавтату, обрадио управо Богишићев прилог методологији емпиријских истраживања друштвених појава и друштвеног живота. Са задовољством могу да констатујем да се у основним закључцима Милан Бенц и ја о *Напутку* не разилазимо, само што је Бенц о Богишићевој методологији писао опширније и потпуније.

ужи, а то је породица („обитељ“). Од четири поглавља³³, најопширније и најпотпуније је прво у коме се налази грађа о породици³⁴.

Међутим, захватао је Богишић, додуше не често и не у великом обиму, и у друге области правног живота нашег народа³⁵.

Кад сам већ споменуо *Напутак*, о њему би требало, са гледишта методологије савремених друштвених истраживања, рећи неколико речи. Ма колико добро изражавао Богишићеву основну замисао о истраживању неписаних правних обичаја, као инструменту за прикупљање података, могли би му се ставити многи приговори. Пре свега, *Напутак* карактерише извесна неодређеност. Већ сама реч „напутак“, која значи „упутство“, као да уноси извесну збрку. У нашој савременој научној терминологији ова реч има за циљ једино да упуту како се користи неки инструмент за прикупљање података, на пример упитник, док је за Богишића она значила и шта прикупљати и како прикупљати; чак је, можда, више значила шта прикупљати. То се може закључити из Богишићевог објашњења како је дошло до тога да састави *Напутак*. „Пошто најприје у ‚Књижевнику‘ изађе почетак моје расправе о правним обичајима код Словена, обрати се к мени неколицина родољуба, па и не управ правника, с молбом да бих им послао какав напутак за описивање тога још живогa врела за историју народног права, јер да би и сами жељели поштогод, сваки у својој околици, описати и послати ми“³⁶.

О *Напутку* бих рекао још и то да је тако састављен и формулисан да се на питања може одговарати врло широко и не мора се при том бити прецизан. То постаје очигледно чим се прочита неко од питања. На пример, питања у делу под насловом *Обитељ ужа*, која се односе на посињење, чување сиромашног детета и на права и дужности незаконите деце, гласе овако:

„128. Догоди ли се кадгод, да неко посини човјека с дјецом (*adrogatio*), и који одношаји тиме настају за све те особе?

129. Какви правни одношаји из тога постају, кад когод какво сиромашко дијете узме и одхрани — и догађа ли се то често, и којом пригодом?

130. Која права и дужности имају незаконита дјеца према својим родитељима?“³⁷.

Део питања број 128 „који одношаји тиме настају за све те особе“ пружа најшире могућности да се пише о много чему у вези с посињењем одраслог човека који има децу, а то исто важи и за питање под бројем 129, итд. Оваквих и на овај начин формулисаних питања има у *Напутку* велики број, и сва она потврђују констатацију да се на њих може одговарати врло широко.

³³ То су ова поглавља: I Обитељ, II Насљедство, III Ствари и IV Облигације (*Правни обичаји у Словена*, видети: „гдје је што“).

³⁴ Нав. дело, 18 — 161, док цела књига има укупно 196 страна.

³⁵ Видети: *Станак по дубровачкоме законнику од 1272. године* (Правни чланци, 97 — 128).

³⁶ *Напутак*, стр. 3.

³⁷ *Ibid.*, стр. 7.

Међутим, преварио би се свако ко би помислио да је формулација питања која дозвољава широк и не сувише прецизан одговор произашла из Богишићеве невештине да састави упитник или из тога што се у његово време још није схватала вредност доброг упитника за проучавање друштвених појава. Пре би се могло рећи да је она била у вези с његовим схватањем обичаја за које смо видели да, ако се узму с појавне стране, чак и кад не изгледа да имају неке везе с правним обичајима, и тада се односе на предмет, јер обичају је увек „садржај право“. Уосталом, Богишић је хтео намерно да *Напутак* буде више подстицај да се иде у ширину него да се одговори сведу у ужи оквир. „Ми знамо“, писао је у *Напутку*³⁸, „да на много мјеста има важнијих обичаја, за које ми и не постависмо никаквога питања, али ако се по другим питањима позна да овамо спадају, нека се не изоставе — особито пак, ако су слични или противни каквоу обичају, за који овдје има неко питање“. А овај други навод из *Напутка*³⁹ још више иде у прилог ономе што је већ речено: „Ја сам се овдје ограничио само на питања, која се на право односе, али кад би когод саопћио нешто и о урбаријалним одношајима, од велике би користи било — многому су правном обичају управо урбаријални одношаји главни темељ. Такође гдје се налази и каква особита грана трговине, производа, промисла и обрта, било би добро кад би се описале“. Богишић је знао да ове, да их тако назовем, „екскурзије“ не могу штетити његовој основној замисли, и да могу бити корисне макар у том смислу што ће се на тај начин драгоцен грађа сачувати за будућа поколења.

Пре *Зборника*, Богишић је у вези са сакупљањем грађе о правним обичајима у нашем народу објавио четири извештаја. „Успјеси свега настојања и радње у томе послу и имена одговорноца или извјештача били су објелодањени у четири извјештаја, који у своје вријеме изађоше, у „Раду југосл. академије“ (свезка I, V, XI и XIX)⁴⁰. Међутим, до ових свезака „Рада“ нисам успео да дођем, али мислим да за оно што у овом чланку обрађујем то није било потребно.

Кад се од *Напутка* пређе на *Зборник*, може се одмах констатовати да постоји непосредна веза између разноврсности грађе која је ушла у *Зборник* и ширине захвата коју је Богишић омогућио *Напутком*. Поред чисто правних обичаја, овде се налазе подаци и о многим другим обичајима из народног живота. Томе је, међутим, врло вероватно допринела и чињеница што су „известиоци“ односно „одговорници“ или, како их он још назива, „родољуби“ и „домољуби“ били махом неправници, па су под правним обичајима подразумевали све што се сматра обичајем. Таквих је примера доста у *Зборнику*, и довољно је да читаоце упутим на одељак под насловом *Обитељ ужа*⁴¹, где се

³⁸ Ibid., 15.

³⁹ Ibid., 16.

⁴⁰ *Зборник*, L.

⁴¹ Ibid., 151 — 200.

описују најразличитији обичаји у вези са женидбом односно удадбом⁴². Оно што је Богишић предвидео да добије *Напутком*, из *Зборника* се види да је и добио, и оно што је написао у уводном тексту (који је оставио без наслова) *Правним обичајима у Словена* важи у истој мери и за *Зборник*: „Мислимо“, писао је Богишић⁴³, „да нам неће нико замјерити, што смо, на неколико мјеста, опширније проговорили о чему, што у строгом смислу неби амо ни спадало. Ми то учинисмо само гдје нам се чинило, да нека ствар или одношај, служи као субстрат тому или оному правном обичају, или да стоји у тјешњој свези са истијем, те да га може подобро објаснити и протумачити“. Само та „тјешња свеза“ са правним обичајима схваћеним у строгом смислу бивала је, за наше појмове, каткада исувише посредна. У *Правним обичајима у Словена* то су одељци под насловима: *Симболични обреди, обичаји и свечане формуле на веридбенијем састанцима* или *Свадба са симболичкијем обредима, обичајима итд.*⁴⁴, док у *Зборнику* — то су описи обичаја у овим истим приликама на странама које сам већ навео.

Својим *Напутком* и првом књигом *Зборника* Богишић је започео проучавање народних правних обичаја које се имало радити на један одређен начин. Издавањем те прве књиге „учињено је не мало“, али „то ипак није него мали дио тога, што се може на томе пољу још урадити“⁴⁵. „Имајући пред очима ту будућу радњу и дадох овому дјелу форму, која већ сама собом показује потребу продужења, попуњања и исправљања; јер ће тек послје тога, овдје сабрана грађа и бити, у цијеломе свом опсегу употребљива за научне и народне сврхе: тек тада, нађе ли се да је нужно, могуће ће бити цијели зборник прерадити и дати му форму, у којој се представљају сва заокругљена, завршена научна дјела“⁴⁶. Ова Богишићева жеља да се у будућности продужи са употпуњавањем и дотеривањем *Зборника* не само да се никада није остварила већ и онај материјал који се налази у *Зборнику* и који је допринео да Богишић буде признат као велико име у овој области, врло су мало користили наши научници који су после њега проучавали наш народни живот и институције. Овим је Богишићу учињена велика неправда, тим пре што је он више од многих својих савременика био окренут будућности, и оно што је радио имало је да користи много више будућим научницима него његовим вршњацима и савременицима.

Један од веома ретких аутора, чак толико ретких да се може сматрати изузетком, који се у свом научном раду користио богатством материјала који се налази у *Зборнику*, јесте наш велики научни ауторитет у области друштвених и историјских наука, Слободан Јовановић. Он је то учинио у својој студији о Јовану Хаџићу (Милошу

⁴² Питања од бр. 66 — 81.

⁴³ *Правни обичаји у Словена*, 14.

⁴⁴ *Ibid.*, 79 — 118.

⁴⁵ *Зборник*, V.

⁴⁶ *Ibid.*, V—VI.

Светићу) као законописцу обновљене Србије⁴⁷. Када је писао о Хаџићевом раду на изради српског грађанског законика, Слободан Јовановић је имао да расправи једно врло важно питање: колико је овим својим делом Хаџић, заправо, допринео „разорењу задруге“, имајући при том у виду нашу патријархалну породичну задругу. Јер „познато је да се грађанском законнику уписује у кривицу да је разорио задругу“⁴⁸. Теза Слободана Јовановића била је да Хаџић није „намерно радио на разорењу задруге“. „Напротив, он је у грађанском законнику (глава XV) учинио озбиљан покушај да је правно организује. Али њему се може замерити да није проникао дух задруге... Задруга је један облик колективне и ограничене својине; Хаџић, међутим, применио је на њу начела неограничене и личне својине“⁴⁹. „Право задругара над заједничким имањем требало је“, продужује Слободан Јовановић⁵⁰, „ограничити у интересу будућих нараштаја: Хаџић га је оставио неограниченим, јер право својине у римском праву значи неограничено право располагања. Задругу је требало организовати као колективну својину... У његовим рукама, то је постала једна заједница својине која се од обичне заједнице својине разликовала само тиме што је на крвној вези постојала. То више није била једна врста комуне него проста сусвојина, просто смесништво“⁵¹. А кад је једном схватио задругу као сусвојину, „Хаџић је морао признати задругарима право на деобу, као што се оно и сусопственицима признаје“⁵². Зато „они који веле да је Хаџић упропастио задругу, мисле обично на то што је његовим закоником деоба задруге била у начелу допуштена. Али, у његово оправдање, треба навести да је дељење задруге било настало пре његовог законика, и да је пре њега законодавац стао том социјалном процесу попуштати“⁵³.

Своју критику тезе да је Хаџић својим грађанским закоником разорио нашу патријархалну породичну задругу Слободан Јовановић је засновао позивајући се на Богишићев *Зборник*⁵⁴. То су они делови *Зборника* у којима је реч о постојаном иметку који је припадао не само задружној породици која се састоји од „тренутних представника“ те породице него оној која постоји кроз више генерација. „Стожер“, „корјенина“, „баштина“ и „постојани иметак“ су изрази које је Слободан Јовановић нашао у Богишићевом *Зборнику*, мада сâм

⁴⁷ Из наше историје и књижевности, СКЗ, Београд 1931. Скраћени наслов у овом чланку је: *Из наше историје*.

⁴⁸ Ibid., 45.

⁴⁹ Ibid., 46.

⁵⁰ Ibid., 48.

⁵¹ Ibid., 48 — 49.

⁵² Ibid., 49.

⁵³ Ibid., 49.

⁵⁴ Ibid., 47. Он се овде позвао само на још једног аутора који је писао о задрузи, а то је Утјешеновић (Utješenić: Hauskommunion der Südslaven).

Богишић наводи много већи број израза⁵⁵. Тај „стожер“ или „задружно добро“, коме је Слободан Јовановић придао врло велики значај, јер се његовим постојањем обезбеђује „историјски континуитет“ задруге, могао би да има још и једно посебно значење — а то је да његово постојање или непостојање односно свест о његовом постојању или непостојању служи као критеријум разграничења између оне инокосне породице која је истоветне природе са задружном и оне која је сасвим налик на градску. Само, то ће бити предмет разматрања трећег дела овог чланка.

Оно што бих овде још рекао јесте да је Слободан Јовановић — тиме што се у објашњењу суштине породичне задруге позивао, поред већ наведеног Утјешеновићевог дела, на Богишићев *Зборник*, и то пошто је прошло више од пола века од његовог издавања — неоспорно потврдио велики значај овог његовог дела (иако му то није била намера). Овим је, штавише, доказао да је *Зборник* дело чију ће вредност за нашу науку имати да откривају тек будуће генерације научника.

Питање инокоштине у Богишићевим радовима

Поред рада на сакупљању грађе о правним обичајима, Богишић се повремено подухватао да расправи и понеко од кључних питања која су значајна за науку о нашем народу, а нарочито за разумевање правних обичаја који су се односили на породицу. У такве расправе, изван сваке сумње, убраја се и она под насловом *Главније црте породичнога писаног права у старом Дубровнику*⁵⁶, али и још неке. Међутим, она која се оцењује као, можда, највредније његово дело јесте *О облику названом инокоштина у сеоској породици Срба и Хрвата*⁵⁷. У овим расправама он је испољио своје теоријско интересовање и изванредне способности за теоријско уопштавање и закључивање.

Иако ових расправа нема много, не мислим да је потребно, а не би било ни могуће, писати посебно о свакој од њих. Уосталом, оне најбоље објављене су у првој књизи *Правних чланака и расправа Богишићевих*, која је изашла као 22. свеска Библиотеке за правне и друштвене науке после првог светског рата — због чега су оне познатије и приступачније него остали његови радови. Позабавићу се једино неким питањима у вези с његовим схватањем инокоштине, о чему су наши савремени социолози који се баве нашом сеоском породицом доста писали, али се све то писање сводило на препричавање

⁵⁵ Ibid., 22 — 23. Примера ради навешћу овде још неке изразе: „корјенина“, „грунт“, „темељ“, „муљк“, „мал“ итд. Богишић је у *Напутку* уместо израза „стожер“ употребљавао „стежер“, и, врло вероватно, да је с тим у вези „одговорио“ из Херцеговине, Црне Горе и Боке Которске („Х. С. Б.“) написао: „Непродавно имаће задруге као такве зове се *стожер* (а не *стежер*)“ ... (видети: *Напутак*, стр. 4, и *Зборник*, стр. 23).

⁵⁶ *Правни чланци*, 129 — 161.

⁵⁷ Ibid., 162 — 202.

наведеног Богишићевог чланка. Оно што је о чланку *О инокоштину у сеоској породици* најпре требало да се каже није се рекло. Зато ће томе бити посвећен остатак страница овог рада.

Основна Богишићева поставка у расправи *О инокоштину у сеоској породици* јесте „да је наша сеоска породица, коју зову инокосном, друкчије природе од варошке породице, а да је на против истоветна, што се тиче њене природе, с оном што је обично зову задруга“⁵⁸. „А могло би се баш и тврдити“, наставља он на истом месту⁵⁹, „да ова два облика породице⁶⁰ сачињавају тако рећи, једну установу, будући су ти облици само две главне фазе у животу сеоске породице“. У прилог овој поставци Богишић наводи многе доказе, али још више критикује правнике и остале истраживаче народног живота који, проучавајући нашу сеоску породицу, нису запазили ову њену битну карактеристику. Међу осталима, Богишић је критиковао и самог Вука Карацића, коме је, као и другима, пребадио да није разумео шта инокоштина стварно значи. Наводећи Вукова тумачења речи „задруга“ и „инокоштина“, која даје у свом *Рјечнику*, он је хтео да управо на том примеру покаже како Вук погрешно дефинише ова два појма и, у наставку тог свог текста, он продужује: „По себи се разуме, да су Вуку, који је уживао велики ауторитет, следовали сви писци; код свију, доиста, налази се реч *задруга* скоро искључно употребљена да означи сложену породицу, а реч *инокоштина* употребљена као анти-теза *задруге*“⁶¹.

Оно што ћу овде одмах рећи јесте да се Богишић пребрзо пошмехнуо свима онима који су мислили друкчије од њега, јер ово своје мишљење о инокоштину, које сам изнео, ни он сам није заступао у свим својим радовима нити оно тако несумњиво произлази из материјала који се налази у *Правним обичајима у Словена* и у *Зборнику*. У *Правним обичајима у Словена* он је, на једном месту⁶², дословце написао ово: „Обитељ код садашњијех словенскијех племена, по њезином унутрашњем устроју, може се раздијелити на двије врсте: или је *з а д р у ж н а*, или је *и н о к о с н а*. Али ова пошљедња врста може се опет на двоје разликовати, а то: или на фамилију, која је спала на инокоштину због узрока, који не стоје ни у каквој свези с обичајем, н.п.: ради истражења осталијех чланова, због случајнога раздијељења итд., у такој инокоштину, нетом се рашири и постане задружном и опет ће владати иста правила као и у свакој другој задрузи; — или на фамилију, која обично са женидбом почимље, то јест гдје по обичају нигде нема више чланова до мужа и жене и њихове дјеце; од које, кад мушко до женидбе дође, одваја се обично од досадашње фамилије те оснива нову“. Ова последња врста инокоштине позната

⁵⁸ Ibid., 195.

⁵⁹ Ibid., 195.

⁶⁰ То јест инокосна и задружна породица.

⁶¹ Ibid., 173.

⁶² *Правни обичаји у Словена*, 21.

је „свакому — ово није него она свагдања фамилија, коју можемо у свакој вароши познати и проучити, и која је с малијем разликама у цијелој западној Еуропи једна иста“⁶³; док инокоштина прве врсте „ако не актуално а оно барем потенцијално има једнаке законе са задружном — те говорећи о задрузи говоримо тијем и о инокоштини“⁶⁴.

Ако се упореди текст из чланка *О инокоштини у сеоској породици* са текстом наведеним из *Правних обичаја у Словена* произлази да је Богишић у ова своја два списа гледао различито на инокоштину. Док је, касније, породицу сматрао инокосном ако је истородна са задружном, а проста фамилија која није потенцијално задружна није се ни називала инокосном, дотле, у *Правним обичајима у Словена*, инокосном он назива и сеоску породицу која „потенцијално има једнаке законе са задружном“ и ону која је једнака с варошком, то јест градском. Обе ове породице су инокосне, само су у питању различите врсте инокоштине. Стога је основаност Богишићеве критике Вука Караџића под знаком питања.

Ако је, међутим, Богишић у своја два — мислим да смем слободно да кажем а да не погрешим — подједнако вредна дела заступао два различита мишљења о једној истој ствари, онда се поставља питање: у ком је од та два мишљења у праву? Да би се ово утврдило, учинило ми се, најбољи је могући начин на основу грађе коју је о томе сам сакупио и од које је мени била приступачна она објављена у *Правним обичајима у Словена* и у *Зборнику*.

Почећу од књиге *Правни обичаји у Словена*. Ако се изузме место које сам већ навео, инокоштина се спомиње још на свега два или три места, а значење ове речи на овим местима види се углавном из контекста. Једно од тих места је оно које се налази на следећој страници⁶⁵. Кад констатује да се „задружност фамилије најбоље познаје по броју ожењенијех чланова који је састављају“ он пише: „Тај је број сасвијем различан по различнијем земљама и мјестима, и то по тому: како су околности тога или овога мјеста више или мање добре за задружност, и по вишој или мањој склоности, коју има народ дотичног предјела к задружном животу или к инокоштини“. Из ове и овакве формулације јасно произлази да инокоштина овде значи само нешто што је на супротној страни од задруге — што значи да је Богишић овде инокоштину схватао управо у оном значењу коме се тако одлучно супротставио у расправи *О инокоштини у сеоској породици*. Друго место⁶⁶ из ове књиге је оно где говори да, иако „по варошима, гдје највише туђ дух влада, не налазимо обично до западно-еуропејску форму фамилије“, али да „и ту има изнимака, које нам кажу, колико дубоко југословенска племена осје-

⁶³ Ibid., 21.

⁶⁴ Ibid., 21.

⁶⁵ Ibid., 22.

⁶⁶ Ibid., 22.

ћају потребу у задрузи живљети⁶⁷. „На острву Лошињу . . . налази се јоштер богатијех кућа, у којијем се уздржао задружни облик у фамилији. Знаменити путник Кол (Kohl) наводи нам најбогатију кућу лошињску Видолића и каже, да са женама и дјецом у кући има до 50 глава“⁶⁸. „Али не само код Југословена“, наставља Богишић⁶⁹, „него и код другијех словенскијех племена сачувао се је, акопрем по околностима мање или више преиначен, задружни облик фамилије“. И пошто је набројао неколико примера, он подружује: „То исто свједочи нам и за Галицију и за цијелу Малу Русију Колов путопис, премда неки Е. Гор . . . . ко приопћује, да је сад тамо завладао међу сељанима кан неки помамни нагон к инокоштину“. И за ово место, као и за претходно, могу да поновим исто: да је израз инокоштина употребљавао за облик породице који је супротан задружном, односно да инокосна породица, ни у ком случају, није могла, по својој природи, овде да означава породицу која је истоветна са задружном.

Зборник је књига у којој је сабрана грађа о правним обичајима који су још живи у народу и, ако се посматра с једног одређеног становишта, могао би да буде унеколико више аутентичан документ од *Правних обичаја у Словена*. У њему је Богишић у већој мери настојао да задржи оригиналан текст одговора на питање у *Напутку* (и зато би се за податке који се тамо налазе могло рећи да су „из прве руке“) него у *Правним обичајима у Словена*, где податке, које је сакупио више посредним путем, износи уз то својим речима. Ако се узме још и то да је *Зборник* временски ближи појави расправе *О инокоштину у сеоској породици*, на основу чега би се могло претпоставити да је Богишић своје схватање о инокоштину, које је заступао у тој расправи, засновао управо на грађи коју је објавио у *Зборнику*, онда би из тога могао да произађе закључак да би *Зборник* унеколико требало да буде меродавнији и у погледу веродостојности изворне грађе и да је до свог мишљења дошао на основу за њега тада најновијих открића. Зато је анализа *Зборника* значајнија за расправљање о Богишићевој тези.

Подаци који се најнепосредније односе на задругу и инокоштину налазе се у *Зборнику* у одговорима на два прва питања, као и на питање „Какав је ред наслеђства у инокоштину?“. У овом чланку најпре ћу размотрити неке одговоре на друго питање, које гласи: „Зове ли се та шира фамилија *задруга* а ужа инокоштина, или се само говори у опће за кућу, која има много чељади да је *задружна*, а об оној гдје их је мало да је *инокосна*, без обзира на то да ли су то све дјеца још жива оца или не?“⁷⁰.

У највећем броју одговора на ово питање дају се подаци о томе како се у појединим крајевима назива задружна породица, задруга,

⁶⁷ Ibid., 22.

⁶⁸ Ibid., 23.

⁶⁹ Ibid., 24.

⁷⁰ *Зборник*, 6.

а како инокосна или, пак, шта се мисли за једну а шта за другу (на пример: прва да је богата или добра, а друга — да представља сиромаштво). Међутим, из тог и таквог материјала може се нешто дознати и о ономе што нас овде интересује. На пример, кад стоји да се у Конавлима, у околини Дубровника, „ријеч задруга не чује а мјесто ње употребљава се *неодијељена кућа*; за инокоштину *одијељена кућа*“⁷¹, то би се могло схватити тако да онај ко је за тај крај одговарао на питања у *Напутку*, инокоштину није разумео као једно исто са задругом већ као нешто што је њој супротно⁷². Овај податак може бити тим значајнији што су Конавли крај из кога је Богишић родом и са којим је читавог свог живота остао у чврстој вези, те је могао помоћи „известноцу“ да боље разуме оно што се овим питањем хтело добити. Наравно да ова последња тврдња може бити схваћена само као претпоставка. Други пример. За Херцеговину и Катунску нахију у Црној Гори стоји ово: „За шире обитељи не чује се назив у субстантивној форми *задруга* него се каже т.ј. *задружна кућа* или *здружни су људи* гдје је много чељади, или: то је *добра кућа*, или *богата кућа* — а за ону у којој је мање чланова или за ужу фамилију каже се да је *инокосна кућа*, или *инокосни су* у тој кући“⁷³. Из овог одговора могло би се, посредним закључивањем, доћи до тога да се речи „инокосан“ и „инокоштина“ могу односити и на задружну породицу „у којој је мање чланова“ и на „ужу фамилију“, то јест кад се породица састоји само од родитеља и малолетне деце.

Ако се узму у разматрање одговори на питање „Какав је ред наслеђства у инокоштини?“, неки од тих одговора, као и одговори на раније споменута питања, иду у прилог Богишићевој поставки изнетој у расправи *О инокоштини у сеоској породици*, а неки у прилог тези о две врсте инокоштине. Углавном, сви „известноци“ који су у одговору износили редоследе, односно ко има првенство при деоби наслеђства, или који су давали податке о праву женских чланова породице на део наслеђства ближи су томе да се инокоштина схвати као антитеза задрузи; док они који су написали, као што је то учинио један од известилаца, да после смрти старешине породице, која се сматра инокосном, својина „остаје цијелој кући уједно док се не раздијеле“⁷⁴ или „била фамилија инокосна или задружна“ да је „свеједно“⁷⁵, ближи су тези коју је Богишић заступао у расправи *О инокоштини у сеоској породици*. Занимљиво је како је на ово питање одговорио известилац из Конавла, краја који је, као што смо напоменули, Богишић морао најбоље познавати. Тај одговор је кратак и

⁷¹ Ibid., 8.

⁷² За Жупу (мисли се дубровачку) и Конавље грађу је сакупио неки Марин Беусан, жупник у Жупи код Дубровника (*Зборник*, стр. LG).

⁷³ Ibid., 9.

⁷⁴ Ibid., 354.

⁷⁵ Ibid., 354.

гласи⁷⁶: „Исто као и у задрузи. Све што је било последице смрти отца, остаје цијелој кући уједно док се не раздијеле“. У овом одговору као да се наслуђује могућност тезе коју је Богишић тако ватрено заступао у својој расправи о инокоштину.

Није циљ овог чланка да се питање које се овде износи расправи у свим појединостима. Не би се, у то сам сигуран, дошло до дефинитивног решења ни кад би се покушало да се направи разлика између две врсте инокоштине о којима говори Богишић у *Правним обичајима у Словена*, на основу постојања институције стожера, „корјенине“, као на једној од основних карактеристика задружне породице — на којој је, веома интелигентно, инсистирао Слободан Јовановић у свом раду о Јовану Хаџићу⁷⁷. Најсигурнији пут (ако се у овој врсти истраживања може и сме употребити суперлатив за придеве „сигуран“, „известан“ или „поуздан“) јесте да се, на основу довољних и добро аргументованих претпоставки — које се, као што се види, могу наћи у Богишићевим радовима — изврше емпиријска истраживања ради сакупљања релевантног материјала, који би омогућио да се дође до задовољавајућег одговора. Наравно, под претпоставком да се са проучавањем овог проблема није закаснило.

Овим чланком хтео сам да покушам да дам један портрет Валтазара Богишића, да га прикажем онаквог какав ми изгледа да је као човек и научник стварно био. Волео бих ако сам у томе успео.

Aleksandar Miljković

VALTAZAR BOGIŠIĆ, HIS PERSONALITY AND WORK

Valtazar Bogišić (1834—1908) was a scientist and an author whose name is widely present among Yugoslav contemporary sociologists and social scientists dealing with the science of Serbo-Croatian people and society. But in spite of his reputation, it is surprising to what extent Bogišić factually is misunderstood and how much the knowledge of his personality and work were partial and incomplete. This situation is the main reason what I am writing this article for.

As far as Bogišić's personality is concerned, Professor Viktor Novak (University of Beograd) portrayed him in his study on the correspondence between Bogišić and Franjo Rački as a typical Mediterranean and who himself sincerely admitted that the feeling „dolce far niente“ disturbed him off and on. But Prof. Novak, as well as Bogišić's contemporaries, did not notice that the Bogišić's books on Slovenian and South-Slovenian legal folk customs transmitted down by tradition were more complete than, for instance, his works in other fields. It is the proof that he was most interested in legal folk customs handed down by tradition, that it was the proper field of his scientific activity. His interest in it was the consequence of acceptance of a particular theory of law.

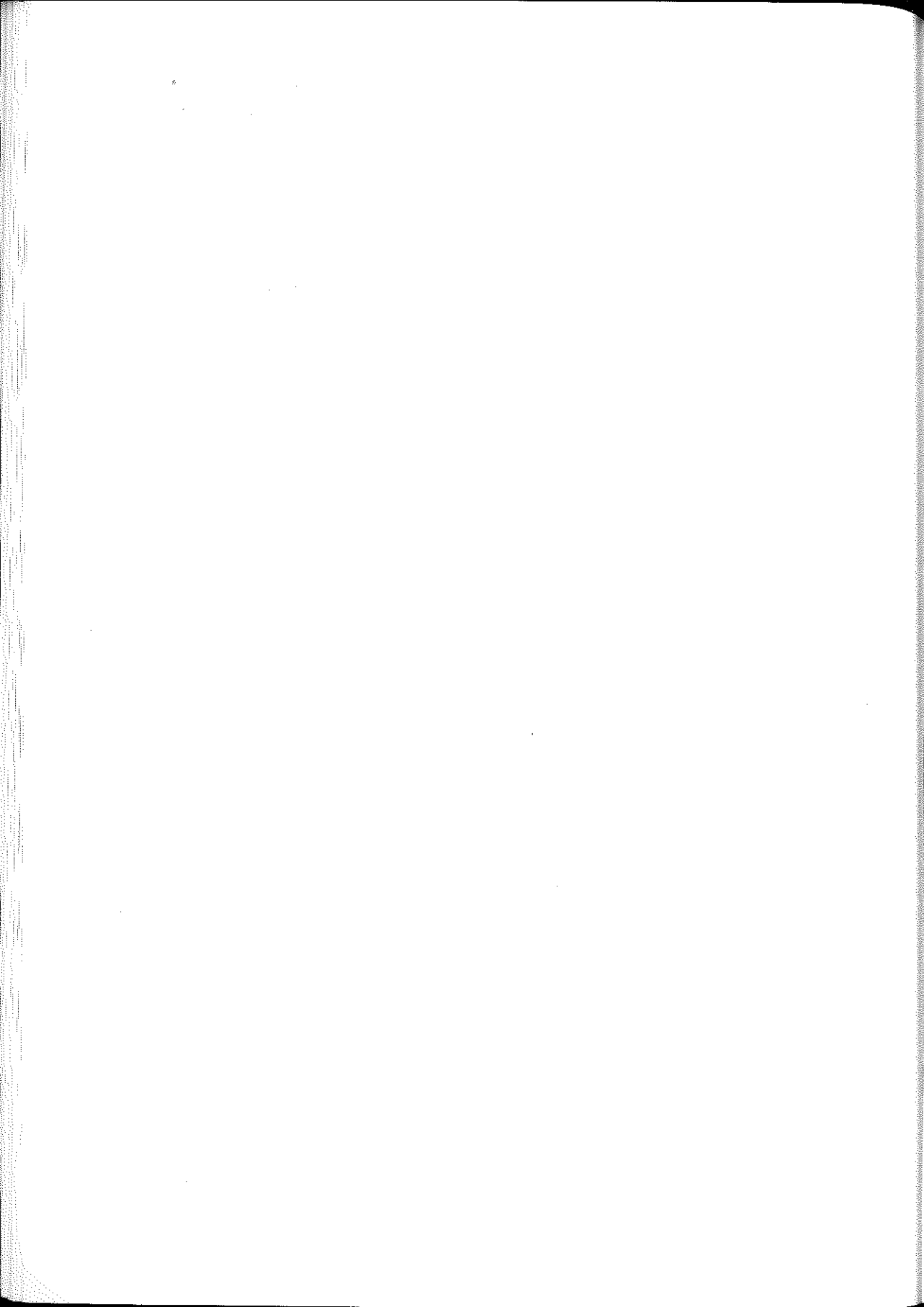
The rest of the article consists of discussion on the achievements in studying the legal folk customs of the Serbo-Croatian people not recorded in writing — in gathering the facts as well as in studying some particular questions significant from the more theoretical point of view. Bogišić did not collect the

⁷⁶ Ibid., 354.

⁷⁷ Видети: *Из наше историје*.

data only about the legal folk customs but about the folk customs in a broader sense of the word as well.

Among particular questions of theoretical consequence Bogišić's special concern was dedicated was to clear out the proper meaning of the term „inokoština“ (the name for a form of the nuclear family in the village) in relation to the „zadruga“ (the household group, composed of two or more nuclear families and usually two or more generations). The main finding is that Bogišić conceived the meaning of the term „inokoština“ in a different way in his books „Legal Folk Customs Among Slovenians“ („Pravni obiĉaji u Slovena“) and in the „Anthology of the Contemporary Legal Folk Customs Among South-Slovenians“ („Zbornik sadašnjih pravnih obiĉaja u Juĉnih Slovena“) than in his famous study „On the Form Named Inokoština in the Villagers' Family of Serbs and Croats“ („O obliku nazvanom inokoština u seoskoj porodici Srba i Hrvata“).

Видосава Стојанчевић

ТРАДИЦИОНАЛНА КУЛТУРА ВРАЊА НА ПРЕЛОМУ ДВА ВЕКА У ДЕЛИМА БОРИСАВА СТАНКОВИЋА

Стородишњица рођења Борисава Станковића истовремено обележава скоро један век од ослобођења јужних крајева Србије од Турака. Рођење овог нашег великог писца у Врању, једном од најстаријих јужних српских урбаних средишта, симболички је обележило значајан преокрет у историји његовог завичаја, а његово уметничко дело открило је нашој књижевности и етнологији онај део живота нашега етноса о коме се до тада мало шта знало.

О вредности стваралаштва књижевника Борисава Станковића дате су у нашој критици бројне и неуједначене оцене. У њима је, углавном, истицана уметничка интуиција овога писца, а најчешће су преувеличавани, понекад површно тумачени, „сензуалност, севдах и дерт“ његових јунака, док је писац проглашаван „трубадуром, витезом срца, песником наше расне еротике и кафанског севдаха“.¹

Основну преокупацију овога писца, међутим, представља један, у суштини сложен животни комплекс његове завичајне средине на преткретници између два века:² с једне стране, интимна доживљавања отпора и сукоба личности са традиционалним патријархалним поретком старог балканског варошког друштва, које у себи носи бројне трагове турско-оријенталне цивилизације; с друге стране, прерастање ових сукоба у атмосферу трагичних неспоразума и пропадања једног старог света у сурсету са новим временом, које у живот старе врањске чаршије уноси снажна струјања српске и европске културе.

Станковић је у нашој књижевности углавном сврстан у оне наше писце који су се „по угледу на стране“, огледали у писању „слика из народног живота“. Као њему најближи писац, по избору тема, истицан је Стеван Сремац. Литерарна остварења оба ова наша даровита писца схватана су као нека врста „новине у српској прози“, као „програм-

---

¹ Ј. Дучић, *О Борисаву Станковићу*, Сабрана дела, Просвета, Београд 1930, 9, 19.

² Б. Глигорић, *Сабрана дела Б. Станковића*, Предговор, Просвета, Београд 1956, књ. I, XI, XIV.

ска књижевност“ која је поникла „из националног задовољства због припајања ових крајева на југу и југоистоку“ српској матици. Суштинске разлике између оба ова писца критика је истицала само као „два лица“ једне „нове регије“ коју су они унели у нашу књижевност, као „трагично“ и „комично“ лице „средина јужносрбијанских, турских паланки“, по свему различитих од србијанских и војвођанских урбаних средина.³ У једној од својих аутобиографских бележака, Станковић је скренуо пажњу критици и публици на „укорењено погрешно мишљење“ да све „што дође из јужних крајева (Ниш, Врање, Лесковац) треба да је смешно и карикатура.“⁴ Управо својим литерарним опусом Станковић је најбоље истакао ону историјску стварност ослобођених крајева јужне Србије 1878. године, који су вековима, до краја турске владавине, живели далеко од своје етничке, културне и националне матице животом пуним страдања, што се одразило у оном специфичном дерту, жалу и печалу“ старих Врањанаца, као пасивном отпору против свих врста поробљавања, као и у оном познатом старом врањском филозофском схватању да је „човек само за муку здаден“.

Станковићево везивање за локалну, завичајну средину, за старо Врање, критика је оценила као пишчеву „једносличност, скученост и једностраност у схватањима живота“, непотребно детаљисање „у локалним бојама, наравима, обичајима... оделу... у описивањима онога што је прошло...“⁵. Требало је да прође доста времена па да Станковићево дело буде схваћено као једна историјска вредност, као документација једног времена, које је он „задахнуо топлином традиције и патријархалног живота“ у једном кутку старобалканског света, који је у нашу књижевност он унео као „наш породични иконостас, нашу жуту дуњу у сандуку“.⁶

Према уметничком транспоновању варошког живота, у нашој књижевности је Станковић упоређиван са Ивом Андрићем. Као и Станковић и Андрић је „исто тако историчар једног источњачког појаса, каква је била османлијска Босна“.⁷ Зато је уметничко, лирско обликовање „ономашњег... муслиманског, источњачког... друштва“ код оба писца имало доста заједничког. Зато „босанска“ — Андрићева, и „врањска“ — Станковићева „севдалинка изгледају као две гране у крв расцветалог стабла оне идиличне младости нашег дојучерашњег маловарошког света.“⁸

³ В. Ђоровић, *О Бориславу Станковићу*, Сабрана дела Б. Станковића, књ. III, Просвета, Београд 1970, 280; Д. Влатковић, *Како је постала „Коштана“*, Књижевност и језик, 1—2, Београд 1976, 1—2.

⁴ В. Станковић, *Две аутобиографске белешке*, Сабрана дела, Просвета, књ. VI, Београд 1970, 259.

⁵ В. Лазаревић, *О Бориславу Станковићу* СКЗ, Коло XI, књ. 273, Београд 1937, 84, 85.

⁶ В. Глигорић, XX.

⁷ Ј. Дучић, 15.

⁸ Исто, 16.

Међутим, у односу на Андрића, Станковић је дао минуциознију, суптилнију анализу једне уже и специфичније старобалканске средине, једног одређеног раздобља старобалканског варошког живота на измаку. Управо тиме Станковић је ушао у врхове наше књижевности и признат као један од наших приповедача „најзамашније балкански“, превазилазећи у томе чак и Панајота Истратија, који је до тада сматран „јединим писцем Балкана сваког мерила“.⁹

За нашу етнологију, дело Борисава Станковића је посебно значајно по сложеним и бројним етничким и етнолошким елементима старобалканске варошке културе, утканим у општу проблематику компликованог процеса преображаја традиционалне културе пишчевог завичаја у периоду после националног ослобођења јужне Србије. Снагом своје уметничке изражајности, Станковић је свој завичај уклопио, просторно и временски, у специфично балканско поднебље а затим, у хетерогени етнички, социјално-економски и културни амбијент централног балканског простора. Овакав начин уметничког транспонованја за нас не представља само сирову музеографско-етнографску завичајну грађу.¹⁰ У његовим делима је сагледан и доживљен амбијент комплетног, динамичног и компликованог старобалканског живота, онај општи сложени процес етничког и културног развоја јужних српских крајева у историјско-политичким условима живота овог дела Србије на измаку турске моћи, а на почетку слободног националног развитка на преласку из XIX у XX век.

I

О културно-историјској прошлости Врања налазимо доста подака у литератури.¹¹ Од најстаријих времена — најпре као средиште српске средњовековне жупе, а потом као управни центар турског „вилајета, пашалука, кадилука, кајмакамлука“ и најзад као „столица“ српске окружне и среске управе после 1878. године — Врање је вековима било судбински везано за историјски развој јужне Србије, све до краја турске владавине у XIX веку.¹² У литератури, међутим, посебно у књижевности, налазимо мало онаквих дочаравања типичне

⁹ Б. Ћосић, *Кроз књиге и књижевност*, Београд 1937, 2.

¹⁰ Т. Вукановић, *Етнографија и фолклор у књижевном стваралаштву Борисава Станковића*, Врањски гласник, књ. VIII, Врање 1972, 133—234.

¹¹ Ј. Х. Васиљевић, *Ка историји града Врања и његове околине*, Годишњица Николе Чупића, књ. XVI, Београд 1896.

Ј. Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, књ. I, Београд 1922, 61, 142—161 књ. II, 157.

В. Стојанчевић, *Врањско Поморавље — етнолошка испитивања*, Српска академија наука и уметности, Српски етнографски зборник, Живот и обичаји народни књ. 36, Београд 1974, 3—31; в. литературу на с. 587—601.

¹² Ј. Х. Васиљевић, нав. дело.

„узавреле“, компликоване старобалканске животне атмосфере, какве налазимо у литерарним остварењима Борисава Станковића.

Највећи део својих приповедака и романа овај наш даровити писац или је започињао или употпуњавао везивањем догађаја и лично сти за старо Врање као тип турско-источњачке урбане средине. У низу упечатљивих виђења и сећања бројних детаља, он је оживљавао време пропадања старог турског насеља и преображаја врањске вароши у првим деценијама слободног националног развоја.

Кроз поетско дочаравање оног „пустог турског“ времена, доба економске моћи и престижа вишег српског хаџијског и чорбацијског, „големашког“ варошког слоја под турском управом, оног старог времена „што мирише на сух босиљак и што сада... тако... слатко пада, пада и греје... срце“,¹³ Станковић је запамтио и сећао се и оног новог Врања из његовог детињства и младости, без турских господара, али и без оног моћног старог српског хаџијског и чарбацијског друштва, од кога су некад стрепели и сами врањски Турци. Запамтио је и оно „тако сирово, масно“, поселячено ново варошко друштво „скоротечника и ћерпич-газда“, дошљака из околних села, који су се настанили на периферији вароши, и живели у свом дошљачком амбијенту, издвојени од старе варошке чаршије, где су живели своје последње дане осиромашени големаша, у својим старим, оронулим турским кућама и дућанима, у тесним и кривудавим улицама „са изривеном турском калдрмом и опалим чесмама“.

Као контраст старој, дотрајалој врањској чаршији, писац је назирао нове, просечене, широке „шпорове“, улице са кућама „час новим све по плану, час старим, турским“, а усред вароши ново здање среске канцеларије.¹⁴

Као и остале вароши јужне Србије, и старо Врање је у доба Станковићевог детињства сачувало остатке старих балканских, турских вароши: у својим сећањима писац је изнео детаље специфичних одлика поделе вароши, према етничкој и конфесионалној припадности становника, на махале и крајеве. Он се сећао старог турског и хришћанског дела вароши. У хришћанском делу описао је „крај где је била стара црква, као сваки почетак вароши одавно остављен, напуштен... и сасвим ороноу“, у коме памти да су се низали редови старих кућа са крововима „час ниским, час високим“, све „старо, расклиматано, са турским ћепенцима и увученим улазима...“ ширећи се и губећи негде према периферији „у њивама ван вароши“.¹⁵ Турски део био је са збијеним кућама, у тесним и кривудавим улицама, „као у рупи, пун кровова, чардака... са сахат кулом и амамом...“, сличан познатим старим балканским турским касабима.¹⁶ „Циганска махала“ се, као завршетак турског краја, издвајала негде „горе у вароши“, наизглед „гола, растркана“, са „тамнилом зеленила“ суседне

¹³ Б. Станковић, Просвета 1956, књ. I, *Стари дани*, 407.

¹⁴ Б. Станковић, исто, 405.

¹⁵ Исто, *Баба Стана*, 54.

¹⁶ Исто, *Стојанке, бела Врањанке*, 385.

махале Ђошке и „испрепуклом Пљачкавицом и Крстиловицом“ изнад ње.¹⁷ Осим, Ђошке, писац се сећао и других старих врањских хришћанских и турских махала: Текије, Оџинке, Ковач, Собине.

Разноликост насталих промена у животу старог Врања после ослобођења Станковић је посебно и упечатљиво сликао у контрастима старинских оријенталних, турских урбаних тековина према новим деловима вароши и променама у старој врањској чаршији. У описима пуним старобалканског колорита он је оживљавао сећања на старе врањске ханове, механе и сараје, специфичну атмосферу динамичног живота у њима. Тако, на пример, у описима старог „Шареног хана“,¹⁸ у који су навраћали углавном Турци из Турске, са својим сељацима, и где се налазио чувени „дућанџик за басму“, затим, детаљима у архитектури и ентеријеру овога хана¹⁹ и легендама везаним за његове путнике,²⁰ као и у описима старог врањског „сараја“,²¹ Станковић је сликао живим оријенталним бојама стари варошки амбијент, у коме су живели и кретали се имућнији варошки слојеви. Са истим жаром и топлином сећао се оних „простић“ механа и ашчаница²², свратишта сељака и сиромашнијих путника уочавајући и на овај начин ону сложену социјалну и етничку структуру старог Врања.

Насупрот оној пословној вреви ханова, сараја и механа, Станковић је оживљавао сећања на тренутке оријенталних уживања, одмора и разоноде старих Врањанаца, нарочито у његовим поетизованим сценама из старог варошког хамама, у оном специфичном амбијенту, који је одражавао сложену социјалну, економску и културну структуру старог балканског варошког друштва.²³ И друга сећања писца оживљавала су ону стару оријенталну урбану културу Врања у тренутку њеног коначног пропадања: старе чесме у махалама, сахат-кула, мостови, са њиховим називима и легендама везаним за њихов постанак и име, старинске сеоске и варошке „ваде“ за наводњавање и канализацију, као остатке оријенталних иригационих система, и др.

Општи утисак старе балканске, турско-источњачке архитектонске и друштвене целине врањске вароши писац је увек употпуњавао и оним свакодневним детаљима породичног и друштвеног живота варошана у њиховим старинским кућама, које су се у згуснутим редовима оцртавале дуж живих, тесних улица, ограђене високим зидовима и са редовима ћерамида, са оним „из баште... зеленим разгранатим дрвећем које се пружа преко зидова те их кити зеленилом“.²⁴

Стари трговачки дућани ређали су се у чаршији са обе стране улице, са својим „извученим крововима, широким ћепенцима“, са улазима претрпанним „еспапом“. Међу њима штрчао је само понеки

¹⁷ Исто, *Газда Младен*, 250;

¹⁸ Исто, књ. II *Гугутка*, 381; *Баба Стана*, књ. I, 54.

¹⁹ Исто, *Баба Стана*, 54.

²⁰ Исто

²¹ Исто, *Риста кријумчар*, 67.

²² Исто, *Стојанке, бела Врањанке*, 385.

²³ Исто, *Нечиста крв*, 126, 127.

бело окречени дућан. Даље су се низале трговачке магaзе препуне разнoг еспапа.²⁵

Домаћи живот врањских чаршилија и њихових порoдица одвијао се „иза високих зидова“, ограђен и заклоњен од спољног света, у уском кругу порoдице и сродника, изван чаршијске вреве. По изгледу, вредности и богатству ових старинских обитавалишта, виши друштвени слојеви истицали су се међу скромнијим занатлијским и средњим трговачким кућама. Хаџијске, големашке куће, величином и својим „четвртастим обликом“, широке, високе, велике, одражавале су господство порoдица, налик на турске господске куће, са диванханама, доксатима, басамацима и лозама чардаклијама изнад њих, са амамџицима, мутваџицима, с пространим двориштима, баштама са воћем, који су их окружавали, са амбарима и шталама око куће, са великим подрумима, препуним остава у њима (бачви вина, каца, буради, намирница свих врста, са нагомиланим трговачким и хаџијским богатством). Куће су се међу собом такође разликовале и према капијама, улазима: хаџијске куће су се истицале својим велелепним „портама“, високим, са настрешницама „на свод“. Међусобна повезаност кућа сродника била је врло комуникативна захваљујући оним чувеним „капиџицима“, женским пролазима, неупадљивим и невидљивим.²⁶ Сиротињске куће, у каквим је провео детињство и писац, биле су, у његовим сећањима, „сниске, са малим двориштима“, калдрмисаним, увученим, са „сниским и полеглим крововима“.

Издвојене описе старог Врања као насеља Станковић је уклапао у шири просторни амбијент, пре свега, у склоп значајних балканских комуникација, на којима је Врање у прошлости значајна раскрсница. У својим сећањима писац је сачувао слику турских „царских“ друмова који су водили ка Врању, као што је био опис оног старог пута „од Кара куле“ према Косову ка Шари планини, на коме су се „расипали анови, сераји, чесме, башче...“²⁷ Слику саобраћајне вреве на друмовима са разних страна Балкана ка Врању он је посебно употпуњавао сећањима на старински начин транспорта, као, на пример, колски саобраћај, са обичним колима и оним старинским „рабаџијским“ великим јармовима; животињске запреге и товари (коњска, воловска и биволска запрега), товари каравана камила и коња, јахачки саобраћај.

Слику старог Врања Станковић је оживљавао обележјима старобалканске пијаце и трговачко-занатског средишта, које је условљавало и урбани развој и тип ове вароши у турској царевини, а и касније, у оквиру ослобођених крајева јужне Србије после 1878. године. Писац је издвојио варошку и сеоску приградску привреду Врања

²⁴ Исто, *Ђурђевдан; Газда Младен*, 284.

²⁵ Исто, *Газда Младен*, 260.

²⁶ Исто, *Наза*, књ. II, 52; књ. I, *Баба Стана*, 111; *Нечиста крв*, 7, 8. *Газда Младен*, 11. 13.

²⁷ Исто, *Коштана*, Просвета, 1970.

у условима турске феудалне управе, до ослобођења. Пре свега, издвајао је трговину и занате, који су се развијали на основама велепоседничке пољопривреде чувених врањских „поглавараца“ — хришћана, хаџија и трговаца, власника великих чивлука, које су златом откупљивали од турских ага и бегова. Верно и упечатљиво описао је атмосферу трговања по старим врањским дућанима, на пијацама и панађурима, далеко од Врања и у околини вароши,²⁸ и сливања силног богатства у старе врањске трговачке магазе, које су уједно служиле хаџијама и као канцеларије за обрачунавање са чивчијама. Међу старим врањским трговачким слојевима писац је разликовао оне најбогатије и најпознатије трговце — чувене „не само код њих, него у целој Турској, Бугарској и Босни“ — од оних мањих, ситнијих трговаца, „бакала“ и ситничара, и осиромашених велепоседничких извозника и поварошених сеоских трговаца, скоротечника.

У живописним призорима врањске пијаце и дућана у чаршији писац је дао низ појединости о извозној и увозној трговини, о „еспаци“ и његовим врстама:²⁸ стока и сточни производи, занатске израђевине, нарочито ужарија, конопља и полуге гвожђа извожени су из Врања на балканске пијаце, док су увозили највише со, петролеј, „протокол“ (поморанце и остало јужно воће), дрвену грађу, кожу, чоју, басму, кашмир, свилу и друге тканине: описао је старински начин „трампе“ еспапа за пољопривредне производе, и сл.³⁰

Пропадање трговине, појава „лифераната“ и „зеленаша“, опадање заната и неких грана приградске пољопривреде, као и све већи број оних који су се, као варошка сиротиња, бавили низом нижих врста занимања (као измењари, касапи и овчари)³¹ били су предзнаци општег економског пропадања, које је писац уочавао многим појединостима из живота старе врањске чаршије.

Основу богатства чувених врањских хаџија и чорбација³² представљала је пољопривреда варошке околине: велики поседи и богати виногради, нарочито они „око Асан-баира“, воће (ораси, трешње, јабуке),³³ затим житарице у плодној равници (кукуруз, пшеница), конопља, дуван и дуд за гајење свилене чахуре, а поред реке — бројне воденице и мочила за конопљу.³⁴ Све ово пунило је сваке јесени трговачке магазе у вароши и варошку пијаци, на којој су се одржавали чувени пазари који су привлачили трговце и муштерије из разних делова Балкана. За имућне врањске трговце и „аџије“ радила је читав војска носача, слугу, аргата, чивчија и „турбета“, пуњећи својим газдама „ћемере“ и магазе.³⁵

²⁸ Исто, *Газда Младен*, 269.

²⁹ *Нечиста крв*, 52, 96, 116; *Газда Младен* 2, 269, 271, 279, Просвета, Београд 1956.

³⁰ Исто, *Један пролећни дан*, Просвета, Београд 1956, књ. II, 7, 8.

³¹ Исто, *Стеван Чукља*, 14.

³² Исто

³³ Исто, *Газда Младен*, 279; *Стојанке*, 385; *Нечиста крв*, 9.

³⁴ Исто, *Нечиста крв*, 9, 24; *Газда Младен*, 337, 340.

³⁵ Исто, *Стари Василије*, Просвета, Београд 1956, књ. II, 34.

Уз пољопривреду приградског подручја, домаћа радиност је била значајна допунска грана у редовима сиромашнијих занатлија и варошке сиротиње. Прерадом конопљаног влакна, израдом ужарије („сукањем“) бавили су се „сукачи“ и „конопљари“, ткањем платна за трговачке дућане и плетењем, бавиле су се махом жене,³⁶ а у време ослобођења, започело је по кућама и гајење и калемљење „скупоцених ружа“ за добијање мирисних уља.³⁷ Варошка сиротиња се највише бавила надничењем, као „мотикари“ копачи.

Робноовчане односе, који су се нагло развијали са гомилањем капитала старих и нових врањских трговаца и занатлија у годинама после ослобођења од Турака, Станковић је уочавао као један од видова раслојавања и пропадања старог вишег друштвеног варошког слоја, а успона новоствореног, скоројевићског грађанског друштва крајем XIX и почетком XX века. Он се посебно сећао оног старинског балканског начина „пазарања“, погађања око цене по старим врањским дућанима и на пазарима, старог начина трговања „трампом“, врањских „симизија“, на пример, који су од „фурунција на крају вароши“ узимали симите и на магарцима их разносили по селима, најчешће их размењујући „за јаја и друго“.³⁸ Оно познато старинско „давање пара у четири ока“, „на реч“ уз високе камате „под интерес“, као и „давање пара на чување“ неке од богатих рођака трговаца, представљали су, у основи, зачетке неке врсте банкарских трансакција и промета. Њих је писац уочио у фази израстања оног познатог врањског зеленашког капитала³⁹, нарочито у периоду после ослобођења.

Посебну пажњу Станковић је посветио оним литерарним облицима у којима је анализирао најнижи, декласирани слој врањског варошког света: „божје људе“, божјаке, просјаке, који су се просјачењем бавили као јединим могућим занимањем, на начин који је у себи носио многа од оних турско-оријенталних обележја социјалних односа. Овом реду презрених људи, судбински одређених за носиоце свих могућих социјалних неједнакости, Станковић је посветио једну од својих минуциозних и најквалитетнијих књижевних студија, која га је довела у врхове наше и стране литературе. Овај мотив је писац, такође, као епизодан, разрађивао готово у свим својим приповеткама и романима, као свакодневне сцене из живота врањских хаџијских и големашких средина и сртињске варошке периферије.

Све ове главније привредне и економске карактеристике старог Врања, као средишног насеља ужег и ширег балканског подручја, писац је сагледао у њиховим сложеним и разноврсним етничким, професионалним и социјалним оквирима. На тај начин он је старо Врање посматрао не статички, једнолично, како му је критика замерала, него као једну врло динамичну, живу слику економског развоја и старог балканског начина варошког живота, у преломним годинама

³⁶ Исто, 133; *Један пролећни дан*, 8.

³⁷ Исто, *Нечиста крв*, 133, 9.

³⁸ Исто, *Један пролећни дан*, 7, 8.

историјског развоја између два века, на периферији етничког и политичког подручја Србије. Општи историјски преокрет, који је донело ослобођење јужних српских крајева од Турака, посебно се одразио у преоријентацији социјално-економске структуре старог Врања, у условима распадања турског феудалног поретка и увођења новог државног уређења. Управо овај тренутак настајања новог на рушевинама старог врањског друштва, ницање новог живота у старом варошком балканском насељу, појаве нових врста занимања и начина производње, које је донео нов положај Врања у новим државним границама Србије после 1878. године — све то је записано у делима овог даровитог, интуицијом богатог писца. Ова његова виђења остала су до наших дана као вредност аутентичних историјских извора о једном тренутку, пресудном за развој не само пишчеве уже завичајне средине него за широко подручје ослобођених крајева Србије и Балкана у годинама слабљења и пропадања турске моћи крајем прошлог века. То су управо аутентична сведочанства о заласку сјаја и економске моћи виших варошких друштвених слојева у време успостављања нове српско-турске државне границе, после рата 1878. године, којом је Врање, отцепљено од свог економског залеђа, постало погранична варош на крајњој тачки јужне границе Србије. Контрасти између некада живог варошког промета и гомилања богатстава виших друштвених слојева, под турском управом, и наглог економског и социјалног пропадања некада по богатству чувених врањских хаџија, велепоседника и трговаца, Станковић је нарочито истакао у својим суптилним анализама старинског начина „течења“ у периоду грубе акумулације капитала у редовима големаша старог врањског друштва, у конкуренцији придонелих поварошених сеоских газда скоротечника, који су се обогатили „зеленашлуком“, новим обликом богаћења слабијих економских слојева. Као и пропадање старе врањске трговине, писац је запазио и ницање нових професија, које се јавља упоредо са новим начином привређивања у вароши, са појавом новог административно-управног апарата. Изградњом железничког саобраћаја, Врање је постало једна од значајних тачака на магистралној јужноморавско-вардарској железничкој линији последњих деценија XIX века, чиме је економски знатно оснажен досељенички слој поварошених трговаца из околине Врања. Железнички саобраћај извршио је преоријентацију врањске трговине од југа ка северу, а затварање бројних значајних тржишта иза границе у Турској, у правцу Врања, допринело је наглом економском пропадању старе врањске трговине и старог трговачког и занатског слоја. Дубоко доживљавање ових општих економских, социјалних и културних потреса писац је осветљавао компаративним уочавањем сличности и разлика између остатака врањске привреде из турског времена и начина привређивања врањског становништва после историјско-политичког преокрета и економског преобраћаја вароши последњих деценија XIX и почетком XX века.

Запажао је и дубоко залазио у оне промене које су показивале да је дошло тешко време за више слојеве варошког друштва, како

турског тако и хришћанског: „Као да беху дошла нека нарочита тешка мутна времена... То се нарочито ноћу осећало... као да више нису биле оне тихе ноћи као пре... а и дању... увек је имало понешто ново... Видари, гатари на све стране почели да ничу... свеци почели појединим људима у сну да долазе, причају им... Просјаци и сви други божјаци... пре... већином се разилазили и губили по оближњим селима... А тада, као да су сви нарочито бежали из села ту у град, варош... иду по турским махалама дерући се лудо... да вичу и скачу око њихових кућа... Хришћани... изумирали стрепећи да Турци не скоче и све их посеку. Но тада би обично понеки стар, душевни Турчин изашао и почео уплашено да их утишава, моли: „Не бре, деца, не бре синови, не тако! И за нас и за вас није то добро“... и остали Турци отварали им своје куће да их нахране...“. А после ослобођења, „дошли су судови, парнице... Морало се са сељацима и чивчијама да рашчишћује, да се зна чија је земља: да ли газдина — турска, да ли њихова“, а хаџија је морао „да иде пред судове, да се заклиње, свађа — и то с ким? Са својим доскора слугама“.⁴⁰ Станковић је запамтио и оне силне малверзације које су вршили неки од скоротечника газда, од којих „ниједан није признавао свом чивчији да је ишта од њега узимао“, те су тако они „поново дошли до већ проћерданог и продатог имања“.

Упечатљиво, сликовито и живо писац на више места приказује овај историјски тренутак рушења феудалних односа у јужним српским крајевима после одласка Турака и настајања новог периода капиталистичког развоја грађанског друштва у овим крајевима, у оквиру нове националне државе. Нов административни, бирократски и економски државни апарат, донео је и нове пореске обавезе тек ослобођених чивчија, бирократску расподелу земље беземљашима, земској и варошкој сиротињи, корупцију државних чиновника, нарочито „адвоката, којим се тада, после ослобођења, сва варош испунила и који су чак и на мамузама наполеоне носили...“. По цео дан чуло се да негде „добош лупа... продајући за дугове ствари које леже разбацане наспред чаршије... Понуде чиновника месом печене главе“, била је свакодневна сцена као мито за уступке неким од купаца приликом лицитације. То је био начин стицања новог друштва, скоројевића придонелих у Брање да се обогате „од турске пљачке и зеленашлука“. Као нове врсте занимања имућнијих, јављају се трговци „шпекуланти и лиферанти“, ничу трговачке „фирме, компаније“ и акционарска друштва уместо старих, некада чувених врањских трговачких кућа.⁴¹

Нова српска управа донела је и нове уредбе о урбанизацији, о изградњи кућа и дућана „по плану“. Ницале су у Брању и „нове, по плану зидане, окречене, велике фурунџинице са... лепшим хле-

³⁹ Исто, *Газда Младен*, 103.

⁴⁰ Исто, *Нечиста крв*, 27.

⁴¹ Исто, *Један пролећни дан*, 7, 8.

бовима“. Пекари су „по мери коју власт одреди пекли и продавали хлеб“, „већи, бељи и печенији“. Утицај индустријализације из градова са севера, из Србије, у овим се годинама посебно запажао у постепеном раслојавању старих врањских варошких заната. Нове пореске обавезе занатлија условиле су затварање знатног броја занатских радњи, расељавање занатлија у Турску, где су ти занати још имали прођу. Нове мере урбанизације вароши утицале су и на затварање нехигијенских дућана, највише фурунџиница и ашчиница, механа. Уз то су ницали и нови трговци, који су започињали стицање најпре „бакалуком“, ситничарењем, „а после, позајмљујући, дајући новце под интерес, огаздили се, некеме наивном сиромашу или удовици дигли кућу и све имање“. ⁴² Тако је писац запажао настајање новог капиталистичког слоја врањског варошког друштва, на слому економске моћи старог врањског големашког слоја, који је почео у послератним годинама да животиари углавном издавањем „под кирију“ старих дућана, и кућа новим трговцима и странцима досељаваним из унутрашњости Србије. ⁴³ Уместо старих ханова и механа, у врањској чаршији почеле су да ничу нове кафане са келнерима, нове бакалнице уместо старинских, претрпаних дућана и магаза. ⁴⁴

Приградска пољопривреда је знатно опала са укидањем економског залеђа Врања, после постављања нове српско-турске државне границе, а Врање је прерастало у пограничну варошицу, са знатно суженим простором извозних и увозних тржишта, који се затварао према југу. Са развојем железничког саобраћаја, низ занимања, везаних за некада жив каравански саобраћај, повукло се према врањским селима и ка југу, у Турској, ка старим балканским, комуникацијама, као, на пример, старинске кириџије, самарџије, ханџије, мутавџије и други. Околни врањски виногради, са постављањем нове државне границе и отцепљењем тржишта, запарложени су, а од старе винове лозе „ни трага“ није остало. Тако је замирала и некада врло развијена производња и трговина вина. ⁴⁵

Усред општег опадања економског живота старе врањске чаршије, појавиле су се неке нове трговачке професије, везане за Врање као погранични центар: кријумчарење и шверц „еспапом“, свих врста, нарочито дуваном, оружјем и муницијом, које су преносили из Врања и Србије исељени врањски трговци и хаџије у Турску после 1878. године. Овим пословима почели су се бавити и сељаци пограничних врањских села. У врањске приче ушао је и чувени „Риста кријумчар“, кога је Станковић овековечио у својој приповеци, као „сељака отуда са саме границе... и трговца“, који се уз шверц на граници бавио и лиферовањем „коза и јарчева“, откупљених у пчињским

⁴² Исто, *Стари Василије*, 24.

⁴³ Исто, *Нечиста крв*, 20.

⁴⁴ Исто, *Гугутка*, 378.

⁴⁵ Исто, *Нечиста крв*, 28.

селима, за турску војску.⁴⁶ Због шверца преко границе били су учестали погранични сукоби и пушкарања.⁴⁷

Реалистички доживљен преображај Врања као насеља у периоду после 1878. године Станковић је приказао упечатљивим и уметнички изражајним компарацијама старе и нове вароши, које се провлаче готово кроз сва његова дела. Измењену слику Врања после изградње железничке станице на периферији, са новим становницима, он је оживео нарочито у приповеци *Стари дани*, по сећањима из детињства и ране младости. У то време Врање је живело као мала паланка у унутрашњости Србије, без оног значаја који је имало за време турске владавине. То је била „проста, мала варошица, опкољена виноградима и брдима. С удаљене станице довезете се кроз винограде. Од „баждарнице“ силазите широким пространим улицама, које бивају све тешње и тешње што се више улази у варош. Испрва, куће пола сеоске, пола варошке. Испред кућа гомиле ђубрета, избачена слама из коњушнице... и дворишта пуна балега и прљавих кокошака. То су већином куће досељеника из Турске. Даље већ почињу дућани, ковачнице, али највише механе. Онда, изривена калдрма, опале чесме, река, камени мост с турским натписом, пресушено корито, обала пуна врба, топола. Воденице које не раде већ се у њима пече ракија. Опет куће. Час нове, све по плану, час старе, турске“.⁴⁸ Посебно се издваја ова његова компарација старог и новог насеља Врања: „Варош не изгледа као пре, тамна, мала, као да није смела да се појави, већ сада, са својим новим кућама, правом чаршијом, слободно се шири са окреченим и по плану подигнутим зградама“, и са предграђем негде тамо, „у крају, где су већином били Цигани налбанти, ковачи... сељаци што су се одскора доселили и још радили земљу“.⁴⁹ У сећањима на ове нове крајеве Врања у послератним годинама, он је живо сликао ону нову, још неуклопљену у варошку средину, полусељачку четврт, коју је „надање у повратак у завичај спутавало... да се „повароше“, да се помире и уживе у кућу“, због чега су доста дуго по досељавању у варош ови сељаци остајали да живе у вароши као „одбачени“, не могући да се спријатеље са варошким комшијама.⁵⁰ Неуклопљена у варошку средину, ова сељачка четврт старе врањске вароши унела је сеоске елементе у обичајну традицију варошана, посељачивши ону стару варошку патријархалну културу, са оријенталним и старобалканским културним обележјима, на сличан начин као што су учинила раније и миграциона струјања сеоског становништва у вароши ослобођене Србије почетком XIX века. Такву слику писац је пружио у једној својој приповедачкој скици, описујући тај посељачени део врањске вароши, који је био „као сваки крај вароши“: све је у њему „било пространо, разбацано. Из средине чаршије јасно се назирало

⁴⁶ Исто, *Један пролећни дан* 8, 40; *Стеван Чукља*, 14, 16.

⁴⁷ Исто, *Стари дани*, 406, 411.

⁴⁸ Исто, *Стари дани*, 405.

⁴⁹ Исто, *Стари Василије*, 14, 34.

⁵⁰ Исто, *Нечиста крв*, 119.

како по улицама, иза кућа, штрче пластови сена, сламе. Црнили су се ђермови од простих, ископаних бунара... У ваздуху се осећао онај воњ балега, ђубрета, помешан са мирисом на... млеко, сиреве, и пластове кудеље..." Исто тако он слика и „капију на кућама имућних сељака досељеника“, која је „одударала од старог дела вароши, јака као град... више је сигурно коштала него и сама кућа“, која се тек негде на крају у дворишту назирала. „дугачка“, запуштена.

Општи утисак — који писац боји живим колоритом нових варошких крајева, који одударају у свему од старог дела вароши — употпуњен је једним описом ритма новог живота у њима: „Онај део вароши, који је био још нов, тек досељен, још не као варошки“, живео је „више сељачки, пун самих досељеника, или сељака из околних села, а понајвише бегунаца из Турске“.⁵²

И стари врањски ханови изгубили су свој некадашњи значај који су имали до изградње железнице. Нарочито „они ханови који су били по граници“, служили су више „за шверц, крађе и пушкарна између Арнаута, него за трговину“.⁵⁴ Чак и у начину транспорта и превоза робе и путника у вароши, писац је уочавао и оне најскривеније промене, које су одражавале социјално-економске разлике између старог и новог слоја варошког становништва: досељени и поварошени сељаци су се, тако, познавали у вароши и по томе што су испрва долазили... на саборе... у простим колима, са пуно корпи јела и буклија вина, а доцније, када се још више обогатише, ишли су на својим колима и то лакованим, са федерима...“⁵⁴.

Оваквим својим суптилним транспонованем нове стварности у живот старе врањске чаршије, Станковић је управо „ухватио“, снимео онај историјски тренутак који се више није могао поновити, тренутак првих наглих и судбоносних фаза преображаја турско-оријенталне варошке средишне и традиционалне патријархалне варошке културе у измењеним историјско-политичким условима развоја после рата 1877/78. године. Са пуно животне стварности, писац нам је приближио тренутке у којима се старо, економски развијено Врање, значајно економско и административно средиште бивше турске царевине, преображавало у периферну пограничну варошицу Србије, која губи ранији економски значај и почиње да замире и да се пренупшта стихији новог, дотле непознатог живота малих, у унутрашњости Србије удаљених „турских“ паланки. У живом процесу акултурације, стара врањска варошка цивилизација уступила је место новој урбанизованој грађанској средини, са новим урбаним центром и приградским зонама, са новим планским целинама, које почињу да се уклапају у остатке старе врањске чаршије. Ваљда ниједан од наших књижевника реалиста није умео да, са толико животног даха, оживи динамичне

⁵¹ Исто, 163.

⁵² Исто, 86.

⁵³ Исто, 119.

⁵⁴ Исто, 38.

тренутке културног преображаја једне наше старе урбане балканске цивилизације у било ком преломном периоду наше културне историје, као што је то у својим делима дао Борисав Станковић, рељефно оцртавајући драматичан сусрет старе турско-источњачке културе са новом српском, а преко ње са европском цивилизацијом, на преласку из XIX у XX век. Са узбуђењем и он је сам писао о тим својим личним доживљавањима: „За две године толико промена, толико необичности... не могу да познам поједина места, куће, зграде“.⁵⁵

II

Промене у традиционалној култури старог Врања на прелому два века, Станковић је сликао пластично и живо у истовременом преображају материјалне културе и етничке структуре ове вароши, као одразе једног целовитог животног комплекса. Динамику општег економског и социјалног развоја врањске вароши у послератним годинама, после ослобођења од Турака, писац је везао за жива етничка кретања, типична за стара балканска урбана средишта, какво је било и Врање под турском управом, у време историјско-политичких догађаја на Балкану 1877/78. године и последњих деценија XIX века. У компарацијама старијег варошког друштвеног слоја са новим варошким становништвом писац помиње миграциона кретања пред крај турске владавине, наводећи „пребегавања преко границе“ у Врање „од турског зулума“, а међу хришћанским грчким и српским пребеглицама помиње Цинцаре и Грке, и српске породице из околине Пећи и Вучитрна,⁵⁶ из пчињских села „иза границе“,⁵⁷ око манастира св. Оца (Прохор Пчињски). Ови дошљаци насељавали су се на варошкој периферији, „у крај доле испод цркве, који води на друм... поред Текије, преко винограда“, „доле у Доњој махали“, новом варошком крају где су се касније настањивали и остали досељеници.⁵⁸ Као странци, хришћани досељеници из грчких области у Турској досељавали су се најчешће без породица и настањивали су се увек око ханова, ашчиница, крчми и фурунџиница.⁵⁹

Циганско мухамеданско становништво се у турско време било населило, дошавши са разних страна, „при крају вароши“, а међу њима је било и сиротиње и „добрих газда“, који су били подигли већ и своје дућане и куће.⁶⁰

Ову „мешавину раса и вера“ у старом Врању прекинуо је српско-турски рат 1877. године, изазвавши низ нових етничких прегрупи-

⁵⁵ Исто, *На онај свет*, Просвета, Београд 1956, књ. I, 354.

⁵⁶ Исто, *Стари дани*, 411; *Газда Младен*, 252.

⁵⁷ Исто, *Нечиста крв*, 115.

⁵⁸ Исто, 96; *Стеван Чукља*, 16.

⁵⁹ Исто, *Баба Стана*, 50; *Риста Кријумчар*, 39.

⁶⁰ Исто, *Стеван Чукља*, 16

савања и миграционих кретања: са „Турцима“ из Врања пребегли су и економски посрнули трговци хришћани, сами или са породицама, „бежећи из страха од сиротиње“. Њихове напуштене куће и имања куповали су и у њима се настањивали сељаци досељеници из околине или из даљих крајева, пребегли из села преко границе, који се у масама досељавају у варош у току послератних година. Како је изгледао овај трагични тренутак општег метежа и преокрета, опште економске и етничке смене старог варошког слоја новим, показују Станковићева узбудљива и потресна сећања из детињства: „Пуче пушка, чу се да је Лесковац пао, Грделица освојена... Почеше да грме топови иза Пљачковице и Крстиловице. Поче да грца и пуни се царски друм од побегле војске, башибозука и Турака што остављају Ниш, Лесковац... Чаршија се затвори... Богатији спремали су се опет да беже, иду у Лесковац, Ниш, где је била српска војска... Све више беже из осталих махала Турци, ... испраћају буле, домазлук, децу... Друм почео све више да се пуни, црни, закрчен колима бегунаца... Чаршијом крче кола бежанаца Срба и Турака... и варош се празни, камени, очекујући грмљавину топова и пушака...“⁶¹

После ослобођења 1878. године, нови досељеници су долазили углавном из Турске, као раније. У првим послератним годинама осетио се и снажан прилив етничких струја са севера, из унутрашњости Србије, које су у старо Врање донеле дотада много шта ново и непознато старом варошком врањском друштву, „нешто од Европе у овај некадашњи пашалук“.⁶² Као ново становништво ослобођене вароши Врања, као и осталих вароши ослобођених крајева јужне Србије, досељавали су се у знатном броју из Србије чиновници са породицама, лекари, трговци и занатлије.

Посебну Станковићеву преокупацију представљале су појаве међуетничких односа хетерогеног врањског становништва пред крај турске владавине, елементи етничких процеса симбиозе и асимилације српског и других слојева етнички разнородног хришћанског становништва старог Врања, као и хришћанских и муслиманских друштвених слојева у општим етничким, историјским и социјално-економским условима живота крајем прошлога века. У периоду после ослобођења, писац је посебно запажао етничке процесе прилагођавања и уклапања досељеника и поварошеног сељачког слоја у нову грађанску средину у слободном Врању.

Антрополошке карактеристике становника старог Врања Станковић је уметнички обликовао кроз етничке и социјалне асимилационе процесе развоја популације ове старе балканске вароши у прошлости, кроз мешавину „раса и вера“ које су ову варош настањивале од давнина. Антрополошке карактеристике је издвајао у поетизованим представама личности и породица, према архаичној подели патријархалне друштвене средине према полу, узрасту и социјалном по-

⁶¹ Исто, *Газда Младен*, 342, 344.

⁶² Ј. Дучић, 18.

реклу старијих слојева варошке популације, са компарацијама старијих и новијих варошких антрополошких типова. Тако је дао већи број веома добрих описа женских антрополошких варошких типова, међу којима је издавао „витке, плаве, нежне, разговорљиве и веште жене“ из виших слојева, за разлику од „бујне, крупне чељади“⁶³ из средњих варошких друштвених слојева, ближних сељачким типовима. Његове „хаџике“ у себи су носиле више од старог оријенталног типа жене него од словенског, и по особинама „нису биле ни Српкиње, ни Србијанке... него уопште су биле више покрајински... тип“,⁶⁴ по васпитању и личним особинама.

Кроз личности својих јунака оличавао је различите типове мушкараца, од здравих, чувених родоначелника угледних големашких породица и средњег слоја занатлија и трговаца, до дегенеративних типова хаџијских и „божјачких“ слојева.⁶⁵ Овим старим антрополошким типовима старијег, кастински изолованог богатијег варошког друштвеног слоја, супротстављао је антрополошки свеже сељачке типове из врањске околине, варошких скоротечника и ћерпич-газда. Међу вишим, хаџијским редовима, разликовао је ослабеле (антрополошки и биолошки) типове, што је повезивао са њиховим сталним, друготрајним и снажним етничким прожимањима, посредством „турских харема“ и „була слатке крви“, и оријенталних навика и начина живота виших хришћанских варошких слојева, које су усвојили од турских господара. Овим типовима као контраст истицао је два сељачка поварошена типа мушкарца: „не много развијене, мале кратке“, и оне развијеније маркантније жилаве, „дугачке и крупне“ сељачке типове, као представнике две различите миграционе струје, пчињско-шопске и косовско-метохијске, које су формирале млађи варошки етнички слој.

Од представника „турског“, мухамеданског варошког слоја старе врањске популације, писац је дао најуспелији опис антрополошких карактеристика врањског Шафир-бега, за кога у једној приповеци наводи да је имао „чело високо, очи отворено плаве, веће састављене, нос висок и прав, нежно и бело лице, уста осредња а горња усна мало дебља“, као типичног представника турско-арбанашког антрополошког конгломерата.⁶⁶

Друштвено-економски контакти и прожимања вишег социјалног слоја хришћанског варошког становништва у Врању са турском аристократијом и господином пред крај турске владавине, одражавали су се у општем изједначавању економског престижа и социјалног положаја имућнијих варошких хришћанских породица и турских феудалних господара, нарочито у погледу поседовања читлука у редовима врањских големаша и чорбација. Кроз социјално-економске контакте, у дуготрајним међусобним додирима у свакодневном животу,

⁶³ В. Станковић, *Стари дани*, 411.

⁶⁴ Ј. Дучић, 11.

⁶⁵ В. Станковић, *Нечиста крв*, 13.

⁶⁶ Исто, *Стојанке, бела Врањанке*, главна личност.

хришћани су примали од врањских „Турака“ начин и врсте занимања, а оријенталне културне утицаје присвојили су кроз обичаје и навике у породичном и друштвеном животу.⁶⁷ Богате врањске хаџије и чорбаџије, као и у другим варошима ослобођених крајева јужне Србије, кроз процес етничке, социјалне и културне мимикрије обезбеђивали су свој економски престиж и социјални положај под турском управом. Поварошени сељачки слој, међутим, у овом погледу је следио виши социјални слој врањског варошког друштва. Појава мимикрије код околног сеоског становништва била је ограничена углавном на спољне елементе материјалне културе (кућа, ношња, исхрана, привредне карактеристике и неке врсте занимања). Говорећи о овим разликама, Станковић наводи да су се „у вароши помешали са неверијом“ досељеници и старинци, док су „о вери и обичајима боље водили рачуна“ сељаци из околине, „тамо у брду“.⁶⁸ У расипању и раскоши такмичили су се српски врањски трговци и хаџије са богатим Турцима, не само врањским него и са трговцима из Скопља и Призрена. Овакав симбиотички начин живљења у старобалканској варошкој средини Станковић је посебно пратио у менталитету старих врањских чаршија, изражаваном у материјалној култури и оријенталним утицајима у обичајима и фолклору. Међутим, овај виши слој, као и средњи и нижи слојеви варошког друштва под турском управом у Врању, пружао је константан отпор биолошкој симбиози. Услед тога је и потурчивање жена и девојака, као својеврстан израз мимикрије хришћана, насиље турских господара над старим врањским хришћанским породицама, сматрано великим и неоправданим преступом, било да се радило о својевољном потурчивању жена, било о турском насиљу. Исто тако је било „табу“ за више варошке хришћанске редове да се ожене Туркињама, било отмицом, било одбегавањем. Са гледишта друштвено-историјских услова живота хришћана у старој врањској чаршији, било је неопростиво да хаџијске девојке и жене у Врању „ашикују са беговима и пашама“, док су овакви односи толерисани код сељачке раје, а врањске „чивчице“, које су турску „копилад бацале у реку“, или су се турчиле, нису свирепо кажњаване због тога. Супротно овоме, мушкарци — чивчије и надничари — клонили су се у вароши чак и близине Турака, и ако би се случајно затекли у невреме у вароши, док су ишли „што ближе сарају, то већма убрзаваху кораке, из страха од бега“.⁶⁹

Док су се трговци, хаџије и њихови синови, у свакодневном животу дружили са врањским Турцима, расли са врањским беговским синовима, а хаџијски синови залазили са Турцима чак и у ханове и

⁶⁷ С. Ђинић, *Турско Врање у делу Боре Станковића*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. 38, св. 1—2, Београд 1972, 28, 32, 43.

⁶⁸ Б. Станковић, *Газда Младен*, 252.

⁶⁹ Исто, *Стојанке*, 386.

њихове хареме, и са њиховим девојкама и булама ашковали,⁷⁰ то је било забрањено хаџијским женама и девојкама.

По свом менталитету, циганско становништво старог Врања било се саживело углавном са турским становништвом, са којим је и придошло у Врање. Онај њихов поварошени слој који је живео на периферији Врања, међутим, одржавао је сталне контакте и присне везе са сиромашнијим и имућнијим редовима варошких хришћана. Како наводи Станковић, варошани хришћани седели су са њима као са својим комшијама“, и у куће су један другоме ишли и дочекивани свагда и чашћени“.⁷¹ У сценском делу *Коштана*, као и у другим прозним делима, Станковић је разрађивао управо ову проблематику међуетничких односа старог врањског хришћанског, српског становништва, са циганским. Међутим, међуетнички контакти и односи у свакодневном животу старих Врањанаца били су дозвољени само мушкарцима. Девојкама и женама хришћанкама из вароши ови односи су забрањени, а прекршаји ових забрана били су строго кажњавани. На основама ових мотива забрана и престапа у редовима вишег варошког друштвеног реда жена, поникле су такође и неке од приповедака овог писца, као што су, на пример, *Ташана*, *Стојанке*, *бела Врањанке*, као и многи детаљи у његовим романима и приповеткама (*Чолак Наза*, *Јовча*, и сл.). Уопште, сваки контакт жене из вишег реда старог врањског варошког друштва са било којим странцем у вароши сматрао се тешким преступом; „ниједна женска није не само смела, него се сматрало за нешто најгоре да ту дође, да се међу њима (Грцима, Цинцарима) виђа... у кафанама, хановима...“.⁷²

Етнопсихичке карактеристике хришћанског и турског становништва старог Врања прожимају целокупну личност сваког Станковићевог јунака, како у живом говору, мишљењу, тако и у сваком њиховом покрету. Однос варошана Врањанаца према религији, њихова побожност, а посебно оно, код њих вечито присутно осећање пролазности живота, као и фатализам у њиховим схватањима, умногоме су изражавали турско-оријенталне културне утицаје. Дубока осећајност, ропска оданост старим, крутим и суровим патријархалним законима у породици и друштву, особина трпељивости и трпљења, онај „жал и печал живота“, као и изливи љубави и нежности, уз истовремено плаховито, готово дивље изражавање темперамента, носили су у себи типична обележја балканског словенског менталитета и познатог моравско-вардарског варијетета централног балканског типа.⁷³ Овакав етнопсихички тип старог Врањанца Станковић је готово у спонтаном изразу дао на једном месту овако: „Поштен и чист као огледало... Природа јака, вера искрена, а душа неокаљана и чиста као извор планински... Меког срца... очима и устима увек на смех и плач! А

⁷⁰ Исто, *Нечиста крв*, 7.

⁷¹ Исто, *Стеван Чукља*, 16.

⁷² Исто, *Баба Стана*, 52.

⁷³ Ј. Цвијић, нав. дело, књ. II, 157.

пород им здрав, на очи кремен. Гледаш: око чисто, снага права и у сваком покрету кисти и прелива се здравље...“⁷⁴

Због тога што је овај етнопсихички варијетет централног балканског типа био мање познат од динарског менталитета србијанских варошких средина, Станковићеви савременици — књижевници и критичари — претеривали су у издвајању искључиво оних одлика менталитета старих Врањанаца, типичних за изузетне појаве „неуротичних нарави“ вишег врањског варошког друштвеног слоја. *Нечиста крв* је сматрана оптерећеношћу психе те „класе у распадању“, услед моралног и економског раслојавања старог варошког вишег друштвеног реда. Елементи преостатака архаичних обичаја једног преживелог патријархалног поретка у родоскрвним везама и кастинским ендегамним хадијским породицама старог врањског варошког слоја нису били предвиђени у критикама у оноликој мери, колико је у њима била наглашавана оријентална сензибилност.

Онај код Станковића сачувани дијалект старог врањског говора, као дела средњовековних српских говора јужне Србије, представљен је у критици обично као „лош стил писца“ и његова неукост у изражавању. Међутим, стара врањска изрека „Ко много збори мало казује“ — као да се назире и у овој Станковићевој етнопсихичкој особини. Стога су критичари овог писца сматрали „тешким на речи“. Називали су га „књижевним Јеховом“, јер се изражавао онако као и јунаци његових романа и приповедака, који „тешко зборе“, готово „немушто, крњим стихом, аклектичним реченицама.“⁷⁵ Станковић није дозвољавао дотеривање његовог стила из страха да не би „изгубио снагу“ уметничког изражавања.

У развоју менталитета варошког становништва старог Врања, Станковић је дубоко зашао у анализе унутрашњих трагичних сукоба личности и друштвене средине у оном преломном периоду развоја старе врањске варошке традиционалне културе, у коме су се јавили нови захтеви времена и нови културни утицаји. У менталитету старих Врањанаца он је, у суштини, истакао ону судбинску везаност људи за сурове патријархалне оквире живота на једном од најживљих балканских историјских и културних раскршћа, као и прве отпоре и душевне борбе личности са укореним постојећим поретком у породици и друштву, са трагичним исходима. Међутим, ове промене у специфичном старом варошком врањском менталитету критика у почетку није разликовала од сентименталних и поетизованих љубавних доживљаја Станковићевих јунака, па их је изједначавала са „нагонском страшћу, похотом и сладострашћем, сексуалном неживљеношћу, оријенталном сензибилношћу“. „Севдах и дерт“, као један вид отпора јунака његових романа против сурових окова личности у

⁷⁴ Б. Станковић, *Стари дани*, 407.

⁷⁵ С. Винавер, *Борисав Станковић и пусто турско*, Сабрана дела Б. Станковића, Просвета, Београд 1970, књ. I, 39.

Б. Лазаревић, 84, 85.

патријархалном породичном животу, схватан је искључиво као пишчева „сензуалност“.⁷⁶

III

Захваљујући даровитости наших књижевника реалиста Ст. Сремца и Борисава Станковића, у литератури су била подстакнута интересовања за живот и обичаје нашег историјски најстаријег варошког друштва на југу Србије, које се, све до ослобођења од Турака 1878, развијало у специфичном оријенталном културном амбијенту, потпуно различито од новог грађанског друштва у Србији. У време ослобођења јужних српских крајева, Врање је било једна од најинтересантнијих српских вароши, у којој су се могли видети „сукоби онога што пролази, са оним што долази“, и осетити „како прошлост живи у садашњости“.⁷⁷

Неуједначене оцене критике о Станковићевој способности и неспособности за „социјалну анализу“, превазишло је само његово уметничко стваралаштво у коме је овај писац „дубоко захватио и... анализирао ону смену... интереса... сталежа... читаву једну епоху... са... преломима и променама“, коју је могао доживети „само Балкан... на завршетку агоније и на периферији великог турског царства“.⁷⁸

Једну од основних преокупација овог писца представљају односи вишег слоја старог варошког врањског друштва и новог досељеног, поварошеног сељачког слоја из околине и даљих крајева у унутрашњост Србије. Овај активан процес мењања навика и схватања, писац је обухватао од оног историјског преокрета у коме су се нагло почеле мењати и преображавати етничка, економска и социјална структура старе варошке средине у условима слободног националног развоја. После исељавања турског становништва и наглих имиграционих струјања из околних села ка вароши, придоласком новог становништва разноврсних професија, извршен је социјално-економски и етнички преображај старе варошке средине. У овом преображају писац је запажао два, у основи супротна процеса друштвеног развоја: поселячивање старе варошке социјалне структуре, и обратан процес — поварошавања сеоског досељеничког слоја.

У свом уметничком транспоновању овако сложених тема Станковић је дао низ врло систематских анализа и компарација варошке и сеоске традиционалне материјалне културе (од описа ношње, куће и покућства, до домаћег живота), друштвених обичаја и традиционалних облика народног уметничког стваралаштва, од поетског и прозног, до кореографског и музичког изражавања.

⁷⁶ М. Савковић, *Огледи*, Београд 1952, 292, 293.

М. Богдановић, *Стари и нови*, Београд 1931, 60, 63.

⁷⁷ Д. Вученов, *О неким новинама које је Бора Станковић унео у српску прозу*, Сабрана дела, Просвета, Београд 1970, књ. VI, 288, 289.

⁷⁸ М. Савковић, 293.

Друштвену обичајну традицију патријархалне варошке и сеоске средине свог завичаја писац је обухватао анализама ужих породичних и сродничких оквира, и „чаршије“, као шире целине. Осветљавајући и најтамније кутове живота специфичне патријархалне средине старог Врања, писац је издвајао и оне културне утицаје који су продирали у ову варошку средину са севера, из Србије и њених вароши, преносећи утицаје западноевропске цивилизације.

У осветљавању оквира друштвеног живота и обичаја ове варошке средине крајем турске владавине и после ослобођења, писац је дубоко понирио у оне, у науци још довољно нерасветљене, турске феудалне односе у јужним српским крајевима у време слабљења и коначне пропасти турске силе крајем XIX века. У овоме је пошао од диференцирања друштвених обичаја према социјално-економским и етничким слојевима старог и новог врањског варошког амбијента: издвојио је виши, имућнији слој старих врањских големашких породица, хаџија, сопственика великих чивлака, тзв. „поглавараца“, и свет сељака, чивчија, исполичара, надничара и варошке сиротиње, као нижи, сиромашнији друштвени сталеж. Као спону између ове две социјално-економске старе варошке категорије писац је уклопио средње имућни поварошени слој занатлија и сеоских трговаца, досељеника из врањске околине и других предела. Истовремено је дао и низ аутентичних детаља о односима скоротечника, обогаћених зеленаша и шверцера, и вишег реда имућних варошана у погледу обичаја и начина живота. Посебно је уочио неке од односа чивчија према својим господарима хришћанима и варошким Турцима.

Сликајући јарким бојама ону динамичну, готово усијану атмосферу после исељавања турског варошког становништва и смену једног старог, дотрајалог феудалног поретка новим друштвеним кретањима, Станковић је уједно приказао и процес настајања нове етапе у развоју друштвених обичаја у измењеној средини старе врањске вароши.

Све до ослобођења, за врањске хаџије и чорбације сељаци су били њихови и турски „измећари“ и „чивчије“, које су понеки, преке нарави, могли и да туку, па чак и да убију, а да никоме за то не одговарају.⁷⁹ Са одласком турских господара, укидањем „чивлука“ и ослобођењем сељака, отпочела је да се све више одражава економска стагнација, а затим и опадање Врања и варошког слоја велепоседника, трговаца и занатлија, који је представљао раније основу, економску снагу овог дела јужних српских крајева. О томе Станковић доноси аутентична сведочанства у готово свим својим делима. Он анализира најпре оно прелазно стање непосредно по ослобођењу, у коме су се бивше чивчије привикавале на живот на сопственој земљи, а старе хаџијске и големашке фамилије на живот сиромашнији, приближнији средњем сталежу и варошкој сиротињи.

⁷⁹ Б. Станковић, *Нечиста крв*, 4, 27.

Ове тешке кризе писац је пратио у трагичним судбинама и страдањима својих јунака, у њиховој сталној борби и у отпору вишег друштвеног, некад економски моћног слоја хаџија и големаша, снажном продору сировог и свежег сељачког слоја из врањске околине. Сељаци уносе свеже економске силе и нове обичајне законе, различите и супротне преживелој и устаљеној традицији варошког живота. Они старим големашима и хаџијама из виших друштвених редова изгледају „брутални, нагонски, дивљи, чулни“⁸⁰ и, како писац каже, „сирови и масни“.

У овим годинама друштвене и економске преоријентације старе варошке средине, писац је запажао ону општу атмосферу ишчекивања и напетости: некадашњи хаџијски „чивлуди, воденице, нису били као што треба већ одавна... Једнако су се звали њиховим, али берихет се није као некад довлачио сав... једва нешто. Више је изгледало да је то од њихових сељака, чивчија, као неки поклон, дар него ли наполица... А већ од аренде и закупа од воденица толико су унапред ко зна колико година узети и толико замршени, да је то било горе него и сама продаја...“⁸¹ Онај традиционални сталешки понос, схватање друштвеног престижа и класни антагонизам нагонили су хаџије и големаше у овим ситуацијама на дволичност, својствену оном старобалканском варошком начину схватања хришћанског морала, у погледу прикривања личних и породичних економских катастрофа: „о продаји имања није се смело поменути... узимање новца под интерес од зеленаша, залагање имања вршило се у највећој тајности.“ Израстање нове буржоаске класе, у капиталистичким условима развоја у овом раздобљу живота врањске чаршије, запажало се посебно у поткрадањима бивших господара и у богаћењу њихових бивших слугу, које су они некада „однеговали и подигли на ноге“.⁸² Према схватањима ове наше старе, врањске „аристократије“, овакав начин стицања и богаћења сматрао се нечасним, недостојним. О скоротечницима и зеленашима, „чији су очеви и дедови били турски измењари“, којима имање „није од оца остало“ већ су га стекли „пљачкајући турске и српске дућане“ и тако „постали газде од сиротиње“, осиромашене хаџије и трговци имали су мишљење као о нижој друштвеној категорији.⁸³

Посељачени варошки слој занатлија и онај досељенички поварошени трговачки елемент из варошке околине, као скоротечници и ћерпич-газде, гомилао је у овим годинама „силно и сирово богатство... по подрумима, шталама, набијеним амбарима“, са ћемерима напуњеним „оним новцем, онаквим великим... какав се знало да само они“, такве газде имају, са богатством у оним „грдним дењковима ћилимова, јастука, покровца и пољава, брашна, вуне, вина... а од стоке кућне — краве, коњи“, са „закупима ханова, воденица, има-

⁸⁰ Ј. Дучић, 9.

⁸¹ В. Станковић, *Нечиста крв*, 26.

⁸² Исто, 28.

⁸³ Исто, *Стари Василије* 24, 25; *Газда Младен*, 346.

ња⁸⁴. Осим тога, они су свој престиж у новој варошкој средини постизали још и оним старинским улагањима у зидање цркава и манастира, у којима су својим новцем подизали читав спрат манастирских конака, оправљали чесме, и „све што је требало давали манастиру... и своје људе из братства, да заједно са калуђерима бране манастир“⁸⁵.

У то време су понеки од посрнутих раније имућних хаџија „терџуманиле“, за мали бакшиш као сеизи, тумачи богатих трговаца из Турске, на пазарима иза границе.⁸⁶

Ослобођене чивчије такође су пролазиле кроз тежак процес прилагођавања слободном животу на својој земљи и новом односу према својим доскорашњим господарима, за које их је дуго година везивало осећање привржености и сентименталне душевности према њиховом друштвеном и економском пропадању. Они су сами долазили својим бившим газдама да их послушају „кад затреба“, често узимајући од њих „да раде њиву тобоже на исполицу, а у ствари... више давали него од ње добијали, као знак благодарности што им је земља, коју су пре као чивчије држали, сад постала њихова... Чим би дошла субота, празник, долазили би увек доносећи понешто, а највише брашна, масла и сира... никад не помињући да је сада земља њихова“⁸⁷.

Са посебним осећањем за „хаџијски“ начин мишљења, Станковић је сликао оне антагонистичке, пуне презира односе бивших големаша према обогаћеним скоротечницима, бившим „турским измеђарима“, који су у ово време економских превирања „ускочили у хаџијске чакшире“, и према онима који су се „гурали око општине за власт и положаје... у панталонама и капутима... са шенширом на глави, цигаром у зубима...“⁸⁸.

Сликајући ово ново време, писац је дао низ компарација о нестајању старе врањске чаршије, чаршијског живота,⁸⁹ о ницању нове варошке средине,⁸⁹ о преображају живота вароши и њеног становништва. У низу детаља сликао је последње обресе „живих, тесних улица“ старе вароши, дућане са „извученим крововима, широким ћепенцима“ у оронулој чаршији,⁹⁰ оживљавајући онај старински амбијент: ентеријере дућана са „тезгама“ опкољеним еспапом, обешеним о зидове и поређаним около, са трговцима за тезгама,⁹¹ као и дневни ритам старе врањске чаршије који је текао од раног отварања дућана изјутра, па до затварања после пазара и одласка газда „у механе на пиће“⁹². Са просецањем улица и са новом „правом“ чаршијом, у годи-

⁸⁴ Исто, *Нечиста крв*, 109, 118, 205.

⁸⁵ Исто, 115.

⁸⁶ Исто, 99.

⁸⁷ Исто, 29.

⁸⁸ Исто, *Стари дани*, 406.

⁸⁹ Исто, *Нечиста крв*, 165.

⁹⁰ Исто, *Газда Младен*, 259.

⁹¹ Исто, *Стеван Чукља*, 14; *Стари дани*, 408.

⁹² Исто, *Стари Василије*, 34.

нама после ослобођења, постепено су нестајале ове слике старинске чаршијске идиле.

Станковићева дела су препуна аутентичних детаља из свакодневног живота и обичаја варошких породица свих друштвених слојева. У њима је обухваћен целокупан циклус обичаја у породичној средини, и у ширим друштвеним оквирима „чаршије“, са елементима материјалне, друштвене и духовне традиционалне културе.

Виши друштвени слој чувао је патријархалну традицију васпитања, са доста турско-оријенталних обележја. Углед хаџијских породица, од чије су моћи некад стрепели и сами варошки Турци, изражавао се и симболичним истицањем престижа: осим богатства у читлицима, кућама, магазима, они су се истицали специјалним „одличјима“ у цркви, где су имали своје „столове“: на гробљу, где су се издајали по гробовима „све од мрамора“. У друштву осталих варошана посебно су се истицали својим „патронатима“ над варошком црквом; по слању богатих прилога за зидање школе и цркве, даровима градској сиротињи и затвореницима о сваком већем празнику, и, најзад, по раскошним колима и колској опреми, којом су одскакали од свих осталих на саборима и варошким свечаностима.⁹³ Исто тако се и начин њихове исхране разликовао од осталих: у њиховим кухињама припремала су се јела која „нису смела бити јако запржавана, масна, прелута, већ увек блага, слатка и пржена само на маслу, никако на свињској масти, пошто је тешка за стомак...“ Затим, и у говору, „услед једнаког дружења са Грцима, Турцима и Цинцарима, сви су покрај страног меког изговора завршавали реченице са нарочитим додацима, као „џанм“ или „даштим“. У ношњи и начину облачења хаџије и хаџике су се нарочито издвајали раскошним кројењима и материјалима, облачењем и држањем: највише су се познавали мушкарци по својим лакованим ципелама, чакширама кратких ногавица, ужих, без гајтана, да им се „више виде беле чарапе“, и по бројаницама у рукама, по кратким поткресаним брковима, „који нису прелазили иза крајева усана“.⁹⁴

Социјалне и економске разноликости старог врањског варошког друштва Станковић је сликао у бројним детаљима ентеријера и сцена домаћег живота, уз опширне описе куће, покућства и бројних обичаја из породичног живота свих друштвених слојева старог Врања, и то у пресеку прошлости и оног општег преображаја културне традиције после ослобођења. У нашој литератури има опширних приказа и расправљања о овим разноврсним детаљима.⁹⁵

У сликању обичаја етнички, професионално и економски издиференцираних слојева старог врањског варошког друштва, писац је „извајао физиономију патријархалног морала, домаћег живота, односа у породици“.⁹⁶ Посебно је осветлио онај сложен комплекс, са јаким

⁹³ Исто, *Нечиста крв*, 3, 4, 9, 13; *Наши Божјић*, 428.

⁹⁴ Исто, *Нечиста крв*, 11, 12.

⁹⁵ Т. Вукановић, 141—143.

⁹⁶ М. Савковић, 296.

оријенталним обележјима, малограђанског „јавног мњења“, свемоћ чаршије у свакодневном животу варошана. У врањским хаџијским и трговачким кућама много се полагало на то да „глас не искочи“ у чаршији о њима, њиховим синовима и кћерима, пазило се у доба пропадања да се „не би чула, видела њихова сиротиња“, да се све оно што се дешава у њиховој породичној средини „изван њих самих, изван куће, у махали, чаршији и међу светом“ не сазна, да се „не опази и осети“. Склањали су се од „тог света... спољног, неблагодарног, ... који је... у потаји... чекао да види понижења“ и какав ће ко од њих изгледати као „осиротео... за жаљење“.⁹⁷ Много се полагало на спољни изглед ових варошана из виших слојева, нарочито на то да отац и син не повреде у очима чаршије стечени углед породице.⁹⁸

У сликању свакодневних сцена из обичаја и живота врањских породица, писац је полазио од оних међусобних односа сродника и односа између социјалних средина, слугу и газда, средње имућних и хаџијских породица, односа комшија. У епизодним сценама и детаљима варошког живота, код овог писца налазимо основне разлике у обичајима између социјално, етнички и конфесионално разноликог варошког света, обичаје по којима се знало за дужности и за послове свих друштвених слојева, од слугу и занатлија до трговаца и хаџија, у свако доба дана и године.⁹⁹ Етикеција, спољни изглед и начин поздрављања, према обичајима старих врањских варошана и сељака, разликовали су се према професији и социјалном пореклу.¹⁰⁰ Елементи архаичног патријархалног друштва старог Врања у Станковићевим успоменама и сећањима о варошким породицама одражавали су се у обичајима старинске поделе васпитања и дужности чланова породице према полу и узрасту: мушкарци су се везивали за чаршију и послове у њој; за жене је чаршија била „табу“, у сваком погледу, а кућа — једини дозвољени амбијент за вршење бројних обавеза и за онај, од мушкараца скривани домаћи живот жена. Дужности и обавезе у породици, према узрасту и старости, биле су строго подељене: знало се шта су, према обичају, пословне обавезе младих, и дужности старих и деце.¹⁰¹ Патријархални обичајни оквири посебно су одређивали дужности и правила у васпитавању деце у варошким породицама свих друштвених слојева, у којима је, према полу и старости одраслих чланова породице, такође извршена подела обавеза у васпитавању женске и мушке деце.¹⁰² Посебно је Станковић ухватио тренутак преображаја у обичајима и навикама поварошеног сеоског слоја, који се у свему трудио да се прилагоди обичајима породичног и друштвеног

⁹⁷ Б. Станковић, *Газда Младен*, 252, 253; *Нечиста крв*, 13, 121, 110.

⁹⁸ Исто, *Стеван Чужља*, 17, 18.

⁹⁹ Исто, *Стари дани*, 412; *Газда Младен*, 275; *Нечиста крв*, 176.

¹⁰⁰ Исто, *Газда Младен*, 307, 308.

¹⁰¹ Исто, 280, 281.

¹⁰² Исто, *Нечиста крв*, 37, 64, 66.

живота хаџија и газда. Исто тако он у овом погледу издваја сељачку, чивчијску приградску средину, са старим прилагођавањем варошким обичајима својих бивших господара, хаџија и трговаца, који су сеоске обичаје исмејавали. Дао је низ појединости обичаја који прате свакодневне контакте варошана, и сусрете варошана и сељака: од обичаја поздрављања, гошћења, начина живота у кући, па до разлика у ношњи, исхрана и начину прослављања празника и породичних светковина, у свадбеним и погребним ритуалима.¹⁰³

Класично дело о традиционалној култури старе врањске варошке средине, дате у колориту обичаја и социјалних разлика, свакако је Станковићев роман *Нечиста крв*. И у другим његовим делима провлаче се сви они упечатљиви детаљи у којима се хаџијска, големашка средина, на заласку своје моћи, у свему издвајала од осталих друштвених слојева старе врањске чаршије: по држању и понашању, по раскошном, богатом оделу, по обиљу домаћег живота, отмености у извођењу породичних обреда (у бројним обичајима који су пратили свадбе, гозбе, славе и погребне у њиховим великим и раскошним домовима), у свему се такмичећи са турским господством, примајући од њега бројна оријентална обележја. Станковићева дела су препуна детаљних и живих описа обичаја, од рођења до смрти, у свако доба године и у свим важним моментима живота врањских варошких породица, о чему је већ посебно расправљано у литератури.¹⁰⁴ Станковић је нарочито уочавао неке од веома архаичних елемената традиционалне врањске варошке патријархалне културе, посебно положај жене у старим хаџијским и полусеоским варошким срединама. Сликао је заједничке патријархалне оквире и варошких и сеоских обичаја, у којима је жена имала ропски, потчињен положај у односу на мушкараца, али, понекад, у варошким и сеоским породичним задругама, исти углед и улогу мушкараца, старешине задруге, са доста примеса архаичних материјалних породичних односа.

Онај део Станковићевог књижевног стваралаштва који га ставља у ред наших врхунских књижевника несумњиво представљају његова уметничка транспоновања проблема комплекса обичаја везаних за архаичне елементе сродничких односа, кастинске ендогамне сродничке средине хаџијског слоја, обичаја сродничких брачних веза и појава инцеста,¹⁰⁵ које је назвао народним називом „нечисте крви“, и у коме је истакао доста оријенталних утицаја у погледу схватања брака и сексуалног живота у оквиру и изван патријархалне варошке и сеоске, специфичне врањске породичне средине (нпр. појава полигамије, левирата, ванбрачних рађања, и др.). Ове проблеме Станковић је минуциозно развијао из тема сеоских обичаја раних женидби малолетних дечака одраслим девојкама и појаве снохачења, као обичаја

¹⁰³ Исто, 7, 43, 50, 64, 66, 84, 90, 119.

¹⁰⁴ Т. Вукановић, 145, 148, 156, 157—201.

¹⁰⁵ В. Стојанчевић Николић, *Архаичне установе и појаве друштвеног обичајног живота у Врањском поморављу*, Лесковачки зборник VII, Лесковац 1967, 141—143.

туђих варошкој средини старог Врања. Они су у живот варошана продрили у оном општем преокрету преломног периода после ослобођења, крајем прошлог века, посредством досељеничког, поварошеног и економски ојачалог сељачког елемента. Управо ове појаве писац је осветлио у низу трагичних сукоба и неспоразума, који су означавали почетак отпора личности патријархалним обичајима врањске варошке и сеоске средине. Ове животне теме Станковићевих уметничких преокупација критика је оценила високом оценом,¹⁰⁶ али углавном као теме о „сензуалности, сладострашћу, бруталности, похоти и страсти јунака“ његових романа, али и као реалистичке теме „средине коју описује“, у којој његов јунак „мисли и пати“, у чему је отишао „даље но и један од наших писаца“.¹⁰⁷

У сликању менталитета старе врањске варошке средине, Станковић је обрађивао најинтимније теме из варошког породичног обичајног живота, посебно његове ритуалне оквире сродничких веза (свадбени обичаји, кумства, побратимства, посестримства), као и обичаје и веровања о рођењу и смрти. У сеоским и поварошеним досељеничким срединама сликао је многе појединости везане за сродство и сродничке везе, за патронимику, посебно за „братство“, породичну задругу и њену улогу у животу врањских хаџијских и поварошених слојева.

Писац је дочаравао интимне породичне варошке атмосфере на много места, у циклусима породичних ритуала и обичаја према годишњем и црквеном календару, у које је вешто уткивао бројне фолклорне елементе, као део менталитета и етнопсихичких одлика старог варошког становништва (на пример, делове врањске варошке поезије и прозе, игре и забаве), али све, опет, кроз онај општи процес међусобних етничких, социјалних и економских прожимања у општем преокрету и преображају врањског варошког друштва на прелому два века. На тај начин он је оставио, као трајан документ, читаво једно богатство старе варошке, специфичне врањске духовне културе, са изразитим архаичним примесима, протканим оријенталним утицајима, нарочито у народном поетском, прозном и кореографском спонтаном изражавању, као и у мелосу и уопште музичком наслеђу.¹⁰⁸

IV

Овако комплексно, обичајном традицијом готово набијено, литерарно дело овог нашег писца остаје неисцрпан извор за етнологска проучавања једног од најсложенијих процеса преображаја традиционалне културе не само Врања него и осталих варошких средина ослобођених крајева Србије на прелазу између два века.

¹⁰⁶ М. Савковић, 299.

¹⁰⁷ Ј. Скерлић, *Књижевне студије*, Београд 1937, 111.

¹⁰⁸ Т. Вукановић, 203—224.

Не само обиље елемената традиционалне материјалне културе, обичаја и фолклора, које нам пружају дела овога писца, него нарочито његова жива, упечатљива и документована уочавања динамике и трансформације целокупне старобалканске варошке културе и менталитета на историјској прекретници развоја јужних српских крајева после 1878. године, чине ово дело једним од врхунских дела наше реалистичке књижевности и значајним доприносом нашој етнологији у проучавањима увек актуелне проблематике развоја народне културе јужних крајева Србије, у њиховом континуитету, од националног ослобођења до наших дана.

Данас, сто година после рођења Борисава Станковића, можда би требало да се поново роди један овако истински велики уметник, који би, као он, доживео аутентично, људски дубоко, нову слободу и коренити преображај живота Врања, оно ново преломно доба у коме је његово, „Борино Врање“, од заостале трговачко-занатске пограничне варошице из капиталистичког периода развоја, прерасло у снажан и модеран индустријски и економски центар јужне Србије у периоду социјалистичке изградње наше земље.

Vidosava Stojančević

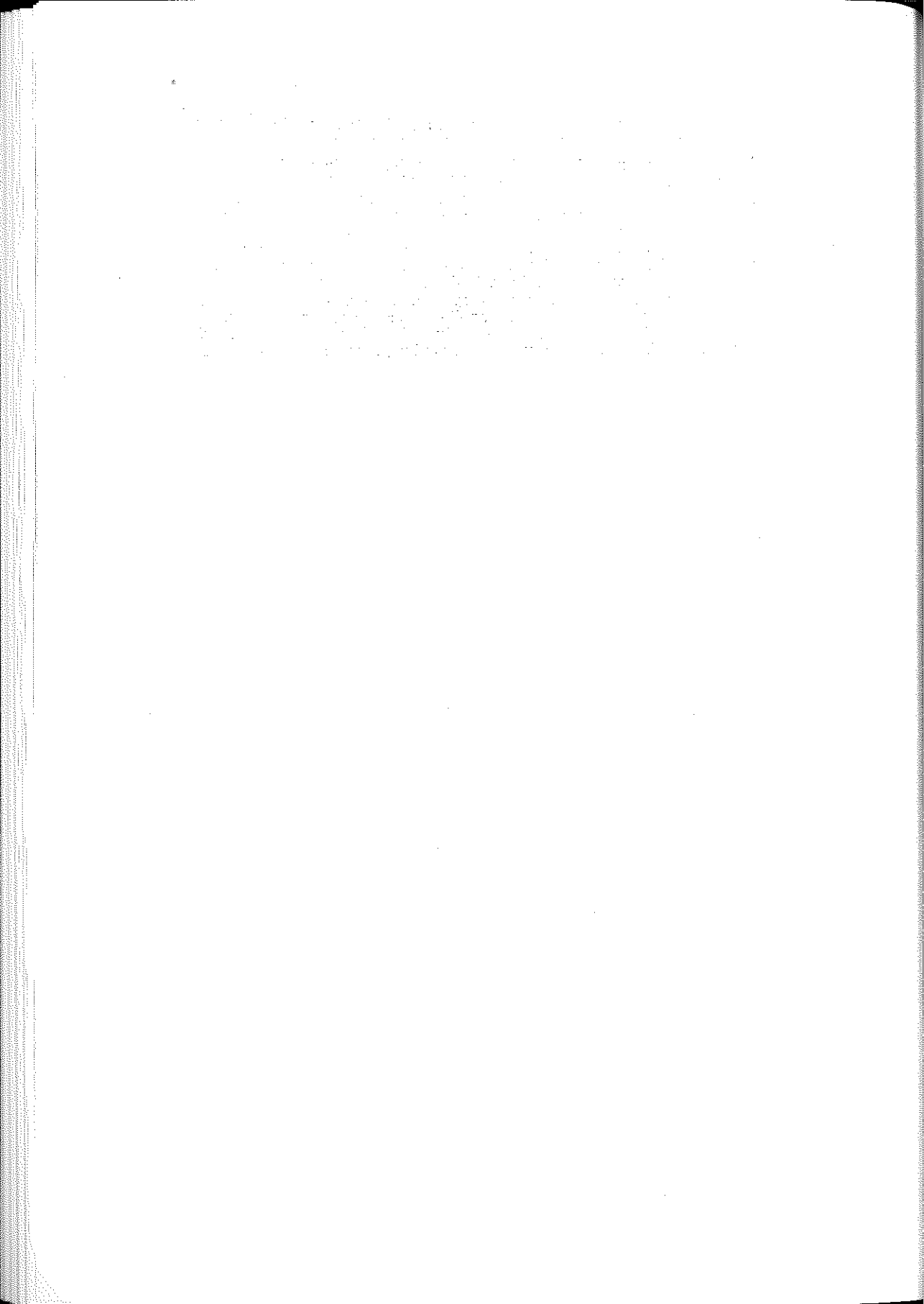
LA CULTURE TRADITIONNELLE DE VRANJE DANS LA TRANSITION DES DEUX SIECLES DANS LES OEUVRES DE BORISAV STANKOVIC

Dans l'article l'auteur lie le centenaire de la naissance du grand écrivain serbe, Borisav Stanković, avec le centenaire de la libération nationale du pays natal de l'écrivain où il avait trouvé de l'inspiration pour ses oeuvres littéraires.

Dans l'introduction de l'article l'auteur souligne le problème de la transformation de la culture traditionnelle de l'ancienne ville de Vranje entre le XIX-e et le XX-e siècle qui fut l'intérêt principal de cet écrivain. L'auteur discute aussi la valeur de l'oeuvre littéraire de cet écrivain en corrigeant certaines opinions critiques. Dans les trois chapitres suivants l'auteur examine les thèmes par lesquels B. Stanković avait décrit l'ancienne société de Vranje qui fut aussi la partie composante de l'ambiance spécifique de ces régions sous le règne turc, ainsi que le moment rétractif dans les relations anciennes feudales qui fut plein de conflits tragiques dus aux temps nouveaux après la libération nationale de Vranje. Dans le premier chapitre l'auteur parle de l'analyse minutieuse de Stanković du procès d'acculturation, de la substitution de la culture ancienne urbaine turque et orientale bourgeoise qui avait introduit dans l'ancienne Vranje de nombreuses influences de la civilisation serbe et européenne. Dans le deuxième chapitre l'auteur discute les processus ethniques et les transformations ethno-psychiques du pays natal de cet écrivain dans les conditions du développement national libre. L'auteur attire surtout l'attention sur les transpositions artistiques des problèmes spécifiques migratoires, des croisements et symbioses ethniques à Vranje, qui fut le carrefour des routes principales balkaniques, ainsi que le carrefour des influences économiques, ethniques et culturelles pour la région centrale balkanique. Dans le troisième chapitre l'auteur analyse la tradition sociale et les coutumes de l'ancienne ville de Vranje qui, ont servi à l'écrivain comme point de départ pour ses transpositions artistiques. L'auteur a spécialement attiré l'attention sur les sujets traitant la

vie familiale et les coutumes, les relations consanguines de la société urbaine ancienne composée des pèlerins et des gens riches. L'auteur attire surtout l'attention sur ces analyses artistiques minutieuses de Stanković relatives aux restes des relations archaïques comme en sont les éléments de l'incest, des mariages incestueux et consanguins qui originèrent des époques primitives du développement de la société humaine et de la famille. C'est par ces thèmes, connus sous le titre populaire „du sang impure“, que B. Stanković s'est rangé parmi les meilleurs écrivains et au sommet de la littérature serbe et mondiale.

Dans la conclusion l'auteur souligne son opinion sur le processus complexe et dynamique de la culture urbaine traditionnelle de Vranje et sur la mentalité de la population de la fin du XIX-e et le début du XX-e siècle qui avaient servi comme idée maîtresse à Borisav Stanković, un des plus grand prosateurs serbes.

Божидар Милић-Криводољанин

СОЦИЈАЛНО-ЕКОНОМСКО СТАЊЕ И ИСХРАНА СЕОСКОГ СТАНОВНИШТВА ОПШТИНЕ ЉИГ

Увод

У оквиру теме Социјално-економско стање и исхрана сеоског становништва СР Србије, коју финансира Заједница медицинских установа, а раније Заједница за научни рад СР Србије, у току 1975. године проучавано је социјално-економско стање и исхрана сеоског становништва општине Љиг. Наслов теме упућује на њену садржину: утврђивање ових стања и њихови узајамни односи. То утврђивање односа је врло сложено пошто га условљавају и одређују више чинилаца. У послератном периоду наше земље убрзано су се развијале све привредне и непривредне делатности. То се непосредно одражавало на републике и општине у републикама, па самим тим и на општину Љиг. Нове могућности запошљавања сеоске радне снаге раслојиле су и стално раслојавају сеоско становништво и сеоске породице. Запошљавање у привредним и непривредним делатностима стално је повећавало број активних и запослених лица, услед чега је настало раслојавање према школским и стручним квалификацијама. Овакво социјално стање повлачило је и повлачи економске разлике у висини личних доходака чистих радника или радника мешовитих сеоских домаћинстава. Сеоска домаћинства су раслојена у дванаест имовних категорија, које се завршавају величином обрадивих површина до 10 ha.

Да бисмо утврдили ове процесе, служили смо се статистичким подацима, и то: пописом становништва и станова 1971, Београд 1972, које нам је пружио Завод за статистику СР Србије. Из тог последњег пописа узели смо податке о броју становништва и његовој структури, о броју домаћинстава и њиховој структури, као и о односу између величине поседа и броја домаћинстава и пољопривредног становништва. За утврђивање економског стања користили смо: статистичке податке за општине Ваљево, Лајковац, Љиг, Мионицу, Осечину и Уб за 1967—1971. годину, које је средно и објавио Завод за статистику у Ваљеву, децембра 1972. године. Подаци се односе на привредне површине,

биљне културе, број стоке, структуру запосленог особља у друштвеном сектору према висини нето личних доходака 30. IX 1971. а на ту годину се односе и претходни подаци, затим на структуру запосленог особља у друштвеном сектору према школским и стручним квалификацијама. На терену смо прикупљали податке на два начина: анкетом о породичној исхрани 65 пољопривредних, мешовитих и непољопривредних домаћинстава у седам села и интервјуима о социјално-економском стању домаћинстава, о стању исхране и обиму задовољавања потреба у исхрани поврћем, воћем, белим мрсом и месом пољопривредних и мешовитих домаћинстава сврстаних у три имовне категорије према величини поседа: до 3, од 3 до 6 и преко 6 ha обрадиве површине, а по величини новчаних прихода ван поседа до 1.200, од 1.200 до 1.800 и више од 1.800 дин., што се комбинује код мешовитих домаћинстава. На овим основама поставили смо тему и излагање почињемо социјалном структуром становништва.

Социјално-економско стање

Према попису 1971. године, општина Љиг има 18.549 становника. Од укупног становништва активно је 10.456 (56,37%) лица са личним приходом 644 (3,47%), а издржавано 7.449 (40,16%). Од активног становништва било је мушких 6.551 (62,65%), односно 35,32% од укупног становништва, а женских 3.905 (37,35%), односно 21,05% од укупног становништва. Од активног становништва било је: у индустрији и рударству 666 (6,37%), у пољопривреди и рибарству 8.164 (78,08%), у шумарству 3 (0,03), у грађевинарству 159 (1,52%), у саобраћају 139 (1,33%), у трговини и угоститељству 351 (3,36%), у занатству 320 (3,06%), у стамбеним и комуналним делатностима 13 (0,12%), у културним и социјалним делатностима 192 (1,84%), у друштвеним и државним службама 127 (1,21%), остале делатности 29 (0,28%), ван делатности 48 (0,46%), у непознатим делатностима 7 (0,07%) и лица на привременом раду у иностранству 238 (2,28%).

Пољопривредног становништва било је 12.932 (69,72%). Од пољопривредног становништва било је активног 8.295 (64,14%), и то мушког 4.838 (58,32%), односно 26,08% од укупног; женског 3.457 (41,68%), односно 18,64 од укупног.

Домаћинстава је било 5.053 и то: са једним чланом 621 (12,29%), са два 881 (17,44%), са три 990 (19,59%), са четири 256 (18,92%), са пет 761 (15,06%), са шест 541 (10,71%), са седам 188 (3,72%), са осам и више 115 (2,28%). Домаћинстава са 1—2 члана било је 29,72%. То су самачка и старачка, а ретко да су брачни парови, па и не чине радну породицу која одговара пољопривредној производњи. Највећи број породица је са 3—6 чланова. Њих је било 64,28%. Оне су перспективне за пољопривредну производњу у већини случајева јер их чине родитељи и деца. Породице са седам и више чланова су задружније. Чине их брачни парови, са једним или оба родитеља, са

децом или са браћом и сестрама. Оне се могу и делити у скорој будућности, али њих је свега 6%. Овај број чланова најповољнији је за пољопривредну производњу и укључивање у непољопривредне делатности.

Према изворима прихода, домаћинства су била подељена на: пољопривредна 2.735 (54,13%), мешовита 997 (19,73%) и непољопривредна 1.321 (26,14%). Према насељима, домаћинства су распоређена према изворима прихода:

Насеља	Укупно становништво	Укупно домаћинстава	Д о м а ћ и н с т а в а		
			Пољопривредних	Мешовитих	Непољопривредних
Ба	867	202	44 (21,78%)	116 (57,43%)	42 (20,79%)
Бабајић	627	154	107 (35,12%)	6.948 (22, 7%)	
Белановица	373	164	24 (14,63%)	8 4.88%	132 (80,49%)
Бошњаковић	430	108	966 (88,89%)	8 (7,41%)	4 (3,70%)
Бранчић	643	170	122 (71,76%)	36 (21,18%)	12 (7,06%)
Велишевац	556	142	66 (46,48%)	39 (30,99%)	32 (22,53%)
Гукоши	472	133	62 (46,62%)	43 (32,33%)	28 (21,05%)
Дићи	263	82	45 (54,88%)	10 (12,20%)	27 (32,93%)
Доњи Вањани	366	90	50 (55,56%)	28 (31,11%)	12 (13,33%)
Житковци	1019	270	195 (72,22%)	49 (18,15%)	26 (9,63%)
Ивановци	683	176	146 (82,95%)	23 (13,06%)	7 (3,98%)
Јајчић	573	137	115 (83,94%)	18 (13,14%)	4 (2,92%)
Кадина Лука	738	189	79 (41,80%)	78 (41,27%)	32 (16,93%)
Калањевци	945	240	188 (78,33%)	46 (19,17%)	6 (2,50%)
Козељ	759	175	117 (66,83%)	57 (32,57%)	1 (0,57%)
Лалинци	498	131	85 (64,89%)	30 (22,90%)	16 (12,21%)
Латковић	572	166	102 (61,45%)	28 (16,87%)	36 (21,69%)
Лишље	601	148	118 (79,73%)	23 (15,54%)	7 (4,73%)
Љиг	1954	731	26 (3,55%)	29 (3,97%)	676 (92,48%)
Моравци	807	186	153 (82,26%)	23 (12,36%)	10 (5,38%)
Палежница	330	70	21 (21,78%)	24 (57,43%)	25 (20,79%)
Пољанице	773	191	173 (63,48%)	9 (22,73%)	9 (7,79%)
Славковица	1180	324	137 (14,63%)	100 (4,88%)	87 (80,49%)
Цветановац	946	241	144 (83,89%)	38 (7,41%)	59 (3,70%)
Штавица	638	184	108 (71,76%)	62 (21,18%)	14 (7,06%)
Шутци	936	249	212 (46,48%)	32 30,99%	5 (22,53%)

Подаци из претходне табеле показују знатну али и различиту раслојеност сеоских домаћинстава. Изузимајући Љиг као варошицу, процент пољопривредних домаћинстава износи од 14,63% до 90,58%,

мешовитих од 4,71 до 57,43% и непољопривредних од 0,57 до 90,58%. Уколико су села ближа Љигу и са њим саобраћајно боље повезана утолико је већи процент мешовитих, а мањи процент пољопривредних домаћинстава, и обратно. Ово важи и за друга места у којима има предузећа где је запослена радна снага са села, као што је случај у Славковици и селу Ба, у којима је запослено више радника у индустрији камена.

Карактеристично је кретање становништва и броја домаћинстава и њихова подела према изворима прихода од 1948 — 1971. године. Године 1948. било је у општини Љиг 20.190 становника, 1953. године 20.697, 1961. године 19.662, а 1971. године било је 18.549 становника. Као што се види, у последња три пописа број становништва је стално опадао. Обратно је са бројем домаћинстава. Она су бројно расла, али је опадао број њихових чланова. Године 1948. број домаћинстава износио је 4.162, 1953. године 4.376 домаћинстава, 1961. године 4.753, а 1971. године 5.053. Тако је број домаћинстава од 1948. до 1971. повећан за 891.

У неколико места проучавали смо садашње стање раслојености да бисмо констатовали кретање раслојености, као и шта карактерише поједине врсте домаћинстава према изворима прихода. То се управо односи на пољопривредна и мешовита домаћинства по селима, јер је непољопривредних мало. То су домаћинства просветних радника, радника у земљорадничким задругама, месним канцеларијама и слично. Њихов животни стандард је приближно једнак. Ево тих података.

Села у околини Белановице претежно су пољопривредна. Тако Калањевци имају 90%, Шутци 95%, Житковци 75%, Пољанице и Коzeљ 95% и Беланице 30% пољопривредних домаћинстава. Непољопривредних домаћинстава по селима може бити 2 — 3%. Остала домаћинства су мешовита. Њих је мали број, зато што су ова села удаљена од индустријских центара. Од кућа до аутобуса пешаче до пола часа. Пре 4—5 година пешачили су и до 10 km. У Славковици и у околним селима има пољопривредних домаћинстава: у Славковици и селу Ба 10%, у Кадиној Луци и Палежници 15%, у Вукошима 25%, у Дићу 30%, у Горњим Бранетићима 50% и у Полому 70%. Мешовитих домаћинстава има: у Славковици 85%, у Кадиној Луци 80%, у селу Ба 87%, у Палежници 81%, у Дићу 68%, у Вукошима 73%, у Горњим Бранетићима 48% и у Полому 27%. Радници мешовитих домаћинстава запослени су у селу Ба, Славковици, Кадиној Луци и Љигу. На посао одлазе аутобусима. Радници из Полома пешаче 10 km до аутобуса, а из Горњих Бранетића 4 km. Остала домаћинства су непољопривредна. Из приближно 5% домаћинстава има радника у иностранству. Више их је из брдских села. У Јајчићу има око 15% мешовитих и 84% пољопривредних домаћинстава. Око 70% пољопривредних домаћинстава дају радну снагу која живи тамо где ради, у другим местима. Мешовита домаћинства припадају свим имовним категоријама. Око 25% домаћинстава су старачка. Она немају наследника у селу.

Категорија	Према величини поседа		Број домаћинстава по појединим категоријама					
	Број	%	Категорија	Број	%	Категорија	Број	%
Укупно	5.053	100%	1,01 — 2,00	353	6,99%	6,01 — 8,01	602	11,91%
Без земље	654	12,94%	1,01 — 2,00	353	6,99%	6,01 — 8,01	602	11,91%
До 0,10 ha	361	7,14%	2,01 — 3,00	527	10,43%	8,01 — 10,0	364	7,20%
0,11 — 0,50 ha	123	2,43%	3,01 — 4,00	557	11,02%	10,01 — 15,0	250	4,95%
0,51 — 1,00 ha	137	2,71%	4,01 — 5,01	524	10,37%	15 и више	75	1,48%
			5,01 — 6,01	440	8,71%			

Према горњим подацима, мање од 1 ha имало је 12,18% домаћинстава, до 3 ha 29,60%, а до 5 ha 50,99%. Остала домаћинства имају више од 5 ha, а њих је 36,07%. Ово указује на велику уситњеност домаћинства.

Пољопривредно становништво било је распоређено према величини поседа на следећи начин: укупно 12.985 без земље и до 0,10 ha 263 (2,02%), од 0,11 — 1 ha 283 (2,18%), 1 — 3 ha 1.887 (14,53%), 3 — 5 ha 3.281 (25,27%), 5 — 10 ha 5.476 (42,17%) и више од 10 ha 1.532 (11,80%). Као што се види, без земље и мање од 1 ha има 4,43%, до 3 ha 18,06%, од 3 до 5 ha 25,27%, а више од 5 ha 53,97%, што је повољна околност за пољопривредно становништво.

Ови подаци довољно јасно указују на раслојеност домаћинства и пољопривредног становништва према величини поседа. Да би раслојеност према имовном стању била потпуна, требало би приказати висину личних месечних примања радника. Зато ћемо навести распоне личних примања и процент запослених радника који спада у те категорије. Ти подаци ће нам омогућити да упоредимо укупно имовно стање мешовитих домаћинства са поседа и од новчаних примања. За непољопривредна домаћинства видећемо распоне њихових личних доходака и њихов процент у тим категоријама, као што за пољопривреднике констатујемо имовно стање према величини поседа, броју воћних стабала и броју стоке.

Подаци о висини личног дохотка радника

До	Висина личног дохотка радника											
	500	501	601	801	1001	1201	1401	1601	1801	2001	2001 +	2500
Укупно	0,9	3,2	15,6	19,0	15,9	17,2	10,9	8,4	3,0	3,6	2,3	
Привреда	1,1	3,8	16,8	20,4	15,7	13,9	10,5	8,8	3,3	3,6	2,1	
Непривреда	0,0	0,0	9,6	11,0	16,9	33,8	13,0	6,1	1,5	3,8	3,4	

Према горњим подацима, до 1.000 динара месечно прима 38,7% радника, од 1.001 — 1.600 прима 45%, што значи да до 1.600 дин. прима 83,7%, што је недовољно. Само 17,3% радника прима више од 1.601

динар. Очигледно је да радници који примају мање од 1.600 динара теже да имају и мало поседа како би побољшали животни стандард. У привредним делатностима, до 1.600 динара примало је 42,1%, а у непривредним 21,5%, што значи да је у привреди двоструко већи број радника који имају лични доходак до 1.000 динара. Од 1.000 — 1.600 динара примало је у привредним делатностима 40,1%, а у непривредним 63,7%, што опет означава повољнији положај радника у непривредним делатностима. Међутим, нешто је већи број радника у привредним него непривредним делатностима који примају више од 1.600 динара. Просек нето личних доходака износио је 1.040, у привредним делатностима 1.016, а у непривредним 1.157, што потврђује повољнији положај радника у непривредним делатностима. Очигледно, у непривредним делатностима има више радника са вишом и факултетском спремом него у привредним.

Број запосленог особља показује да Љиг није развијена комуна. Запослених је било 1.637 у привредним и непривредним делатностима, а видели смо у колико категорија личног доходака су распоређени. Висина личних доходака зависи од школске и стручне спреме, радног места и радног стажа. Према школској и стручној спреми, запослено особље било је распоређено на следећи начин: са факултетом 79 — (4,8%), са вишом 61 (3,7%), са средњом 234 (14,3%), са нижом 81 (4,9%); радника: вкв 117 (7,1%), кв 514 (31,5%), пкв 88 (5,4%) и нкв 463 (28,3%). Као што се види, полуквалификованих и неквалификованих радника било је 33,7%, то јест нешто више од трећине, а познато је да је полуквалификована и неквалификована радна снага са села: то су радници из мешовитих домаћинстава. Они могу опстати једино ако имају и мало поседа.

Да бисмо утврдили економско стање поседа, наведемо податке о пољопривредним површинама за Општину.

Подаци о привредним површинама

	Укупне површине	Пољоп. површине	Обрадиве површине	Оранице и баште	Воћњаци	Виногради	Ливаде	Пашњаци	Шуме	Неплодно земљиште
Оба сектора	27.884	17.910	16.720	10.489	23,43	116	3.777	2.190	7.825	1.149
Друштвени	754	679	651	316	39	—	296	28	65	10
Приватни	27.130	18.231	16.069	10.173	23,04	116	3.475	2.162	7.760	1.139
Друштвени (%)	2,70	3,59	3,89	3,01	1,66	0,0	7,85	1,28	0,89	0,87
Приватни (%)	97,29	96,41	96,11	96,99	98,34	98,33	92,15	98,72	99,17	99,13
(%) прив. пов.	100	67,20	59,23	37,50	8,49	0,43	12,81	7,97	28,60	4,20
(%) обрад. пов.			100	63,31	14,34	0,72	22,63			

Од укупних површина, друштвеном сектору припада 2,70%, а од обрадивих 3,89%. То је сасвим незнатно, па се пољопривреда налази у приватном сектору. Међутим, повољно је што пољопривредне и об-

радиве површине чине више од 96% од укупног земљишта и што су приближне те се скоро цело земљиште користи у обрадиве сврхе. Оранице и баште заузимају 37,50% од укупних, а 63,31% од обрадивих површина. Доста површина заузимају воћњаци и ливаде, а има доста воћака и ван воћњака, док виногради заузимају незнатне површине па земљорадњу чине: ратарство, повртарство и виноградарство.

Како, према попису од 1971. године, немамо податке о привредним површинама, броју воћака и стоке по имовним категоријама, а ти подаци су неопходни за сагледавање раслојености сеоских домаћинства, то ћемо у следећим излагању навести податке из 1960. године. Привредне површине према имовним категоријама, укупно и према домаћинствима која су имала земљу, то јест према пољопривредним и мешовитим, биле су, према попису индивидуалних газдинстава, 1960. године:

П о в р ш и н е

Категорије	Укупно домаћин- става	Пољоп. и мешов.	Укупне	Пољопри- вредне	Обрадиве	Оранице и баште	Воћњаци	Виногради	Ливаде	Пањњаци	Шуме	Неплодно
I	4060	3843	22457	16016	13703	9039	1715	103	2819	2148	5531	914
II	11	7	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
III	143	104	39	31	30	20	1	—	4	1	1	4
IV	164	125	130	96	88	58	9	—	15	6	25	10
V	390	335	608	462	415	300	44	1	68	45	108	40
VI	506	466	1286	984	873	617	95	4	154	104	236	69
VII	513	505	1816	1388	1232	872	135	7	215	148	338	90
VIII	475	462	2155	1608	1418	981	165	11	262	189	448	104
IX	1024	1007	6578	4892	4281	2852	534	39	856	593	1441	242
X	377	375	3394	2441	2079	1352	264	18	445	345	824	134
XI	345	345	4150	2809	2377	1465	333	17	558	416	1192	148
XII	78	78	1336	764	600	335	92	2	168	148	525	43
XIII	34	34	965	541	310	187	43	4	74	153	393	30

По домаћинству

I	5,84	2,35	0,45	0,03	0,73	0,56	1,44
II	—	—	—	—	—	—	—
III	0,38	0,19	0,01	—	0,04	0,01	0,01
IV	1,04	0,46	0,07	—	0,12	0,05	0,20
V	1,81	1,12	0,14	0,00	0,20	0,13	0,32
VI	2,76	1,32	0,20	0,01	0,33	0,22	0,51
VII	3,60	1,73	0,27	0,01	0,43	0,29	0,67
VIII	4,66	2,12	0,36	0,02	0,57	0,41	0,97
IX	6,53	2,83	0,53	0,04	0,85	0,56	1,43
X	9,05	3,61	0,70	0,05	1,19	0,92	2,20
XI	10,03	4,25	0,97	0,05	1,62	1,21	3,46
XII	17,13	4,29	1,18	0,03	2,15	1,90	6,73
XIII	28,38	5,50	1,26	0,12	2,18	4,50	11,56

У укупној структури привредних површина, оранице заузимају 40,25%, пашњаци 9,56%, баре 0,78%, шуме 24,63% и неплодно земљиште 4,07%. Од укупних обрадивих површина, оранице заузимају 65,96%, воћњаци 12,52%, виногради 0,75% и ливаде 20,57%. Од укупних површина, обрадиве површине заузимају 61,02%, а пољопривредне 71,32%. Упоредујући структуру пољопривредних и мешовитих домаћинства са укупним површинама и сажимајући дванаест имовних категорија у пет, констатовали смо да мање од 1 ха има 6,14% газдинстава, а 0,75% привредних површина, то јест 8,2 пута мање него што би требало површина према броју домаћинства: од 1—3 ха има 20,85% газдинстава, а 8,44% привредних површина, тј. 2,5 пута мање него што би требало према одговарајућем броју газдинстава: од 3—5 ха има 25,16% газдинстава, а 17,69% привредних површина, тј. 1,4 пута мање површина него што би требало према броју домаћинства. Обрнут однос између газдинстава и привредних површина постоји на поседима већим од 5 ха. Од 5—10 ха има 35,96% домаћинства, а 44,40% привредних површина, тј. за 1,23 пута више површина него што би одговарало броју газдинстава и преко 10 ха има 11,89% газдинстава, а 28,73% привредних површина, тј. 2,42 пута више привредних површина него што одговара броју домаћинства. Сличан однос је и кад се упоређују поједине привредне површине, али немамо простора да се на томе задржавамо.

Анализа података о величини појединих привредних површина по домаћинству показује следеће односе за 1960. и 1971. годину; укупне привредне површине: 584:7,29 ха, оранице 2,35:2,73 ха, воћњаци 0,45:0,62 ха, виногради 0,03:0,03 ха, ливаде 0,73:0,93 ха, пашњаци 0,56:0,58 ха, шуме 1,44:2,08 ха. Више је привредних површина по домаћинству 1971. године него 1960. године, али нисмо сигурни да је то право стање, јер је попис из 1971. године вршен за сва, а попис 1960. године за индивидуална сеоска газдинства. У табели видимо да су све привредне површине расле по домаћинству од II—XII имовне категорије, јер у првој нема поседа, и да су веће поједине привредне површине у XII него у II категорији, и то: укупне површине 75 пута, оранице 29 пута, воћњаци 126 пута, виногради 39 пута, ливаде 18 пута, пашњаци 450 пута и шуме 1.204 пута. Ови подаци најречитије говоре о великим разликама у величини свих привредних површина по домаћинствима појединих имовних категорија. Карактеристично је да домаћинства имају све привредне површине осим винограда у II и III имовној категорији, што значи да се баве аутаркичном производњом док задовоље своје потребе, а продају само вишкове.

На ове односе посебно смо указали зато што од величина површина по домаћинствима зависе њихови приноси жита, поврћа, индустријског и крмног биља, воћа и сточарских производа, јер засејане културе, број воћака по домаћинству и држање појединих врста стоке зависе од величине поседа. Осим величине засејаних површина и приноса, значајно је и који се број домаћинства бави производњом појединих култура. Очигледно је да домаћинства која не

гаје поједине културе морају куповати одговарајуће пољопривредне производе или докупљивати уколико их недовољно производе. Тако, жита производи 94,31%, поврће 94,33%, индустријско биље 32,14%, крмно биље 66,55% домаћинства. Од жита производе: кукуруз 90,52%, пшеницу 82,04%, раж 6,96%, јечам 3,32%, оvas 17,12% и просо 0,15% домаћинства, према попису индивидуалних газдинстава 1960. године. Од поврћа производе: кромпир 79,85%, парадајз 22,73%, пасуљ 6,60%, купус 25,84%, лук 32,54%, паприке 23,20%, диње и лубенице 12,02% и јагоде 0,86%.

У пописима из 1960. и 1971. године жита заузимају 75,23 ; 67,40%, индустријско биље 0,42 ; 0,0%, поврће 4,08 ; 7,60% и сточно биље 14,94 ; 23,70%. Очигледно је да жита заузимају највеће површине, да површине засејане житом и индустријским биљем опадају, а расту површине засејане поврћем и сточним биљем. Ово показује померање од производње жита и индустријског биља ка повећаној производњи поврћа и ка гајењу стоке. То ће потврђивати и подаци са терена, јер се сада пшенично брашно купује а кукурузом се храни стока, док је пре другог светског рата кукуруз претежно служио за исхрану људи, а пшеница за продају. Према наведеним пописима, сејано је пшеницом 2998 ; 2957, кукурузом 3479 ; 3668, ражи 7 ; 3, јечмом 25 ; 9, овсом 269 ; 434, а поврћем за 1960. годину 369 ха. У попису индивидуалних газдинстава 1960. нису унети приноси, а у 1971. години били су: кукуруза 106.089, пшенице 88.576, кромпира 24.594, пасуља чиста усева 354, а пасуља међуусева 1.927, купуса 5.186, парадајза 2.095, диња и лубеница 3.133, јагода 180 и малина 3.721 тмс. Ако бисмо приносе жита и поврћа изложили према имовним категоријама, имали бисмо сличну слику као при излагању тих односа код привредних површина. То ћемо допунити и подацима са терена о потрошњи намирница у неким селима, затим о учешћу домаћинства у гајењу појединих врста жита и поврћа, и др.

Податке о привредним површинама груписали смо у дванаест имовних категорија које означавају границе кретања величине поседа, и то: I до 0,09 ха, II од 0,10 — 0,50, III од 0,51 — 1,00 IV од 1 — 2 ха, V од 2 — 3, VI од 3 — 4, VII 4 — 5, VIII 5 — 8, IX 8 — 10, X 10 — 15, XI 15 — 20 и XII више од 20 ха. Напоменули смо да су привредне површине база за воћарску и сточарску производњу, па податке о родним воћним стаблима и броју стоке сводимо на пет категорија, и то: I до 1 ха, II од 1 — 3, III од 3 — 5, IV од 5 — 10 и V више од 10 ха. Читаоцима остављамо да их они у мислима разлажу на разлике које одговарају за XII имовних категорија.

Године 1971. било је воћних родних стабала: трешања 4.725, вишања 3.995, јабука 35.520, крушака 26.050, шљива 415 000, чокота винове лозе 809.500. Иако је попис 1971. био за сва, а попис 1960. године за индивидуална сеоска домаћинства, може се констатовати да се број родних стабала јабука, крушака, трешања, вишања и винове лозе повећао, а број шљива опао. Како из овог пописа имамо само укупан број стабала, а не и њихов распоред према имовним категоријама, вршили смо анализу родних воћака за 1960. годину.

Број родних воћака, структура воћака и број воћака по домаћинству за 1960. годину

Укупно воћака	Јабуке	Крушке	Шљиве	Шљ. поже- гаца	Тренше	Вишње	Брескве	Ораси	Кајсије	Дуње	Винова лоза	По домаћинству	
												100%	Домаћин.
Ук. 557 558	23 339	15 147	318 600	182 117	3 978	1 582	3 252	7 839	686	1 018	748 874		
100%	4,19	2,72	57,14	32,66	0,71	0,28	0,58	1,41	0,12	0,18		100%	Домаћин.
100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%
I 1,03	2,49	2,72	1,00	0,69	1,81	3,41	0,98	1,81	2,19	1,67	0,39	6,14	
II 9,00	10,85	12,77	9,54	7,25	10,94	16,50	13,6	10,6	11,2	7,17	7,52	20,84	
III 18,44	18,55	21,66	18,96	16,90	22,32	24,4	22,8	21,6	21,3	15,32	17,95	25,16	
IV 47,17	41,85	48,52	46,81	49,06	43,41	40,2	47,0	45,3	39,8	64,54	50,77	35,96	
V 21,90	26,25	20,93	23,69	26,11	21,52	15,5	15,6	20,7	25,5	11,30	23,52	11,89	
По домаћинству													
Ук. 145,1	6,1	3,9	82,9	47,4	1,1	0,4	0,9	2,1	0,2	0,3	194,9		
I 24,4	2,5	1,8	13,6	5,3	0,3	0,2	0,1	0,6	0,1	0,1	7,8		
II 62,6	3,2	2,4	37,9	16,5	0,5	0,3	0,6	1,1	0,1	0,1	70,3		
III 106,3	4,5	3,4	66,6	31,8	0,9	0,4	0,8	1,8	0,2	0,2	139,0		
IV 190,3	7,1	5,3	107,9	64,7	1,3	0,5	1,1	2,6	0,2	0,5	275,1		
V 237,1	13,4	6,9	165,1	104,1	1,9	0,5	1,1	3,6	0,4	0,3	305,4		

У укупним родним стаблима, шљиве и шљиве пожегаче заузимају 89,80%, а све остале врсте око 10%. То је врло неповољна структура, мада се она постепено побољшава у корист повећавања броја других врста воћака. Ипак, потребно је напоменути да је овај крај познат по гајењу шљива и да су оне одавно биле важан извор прихода за домаћинство у Општини. У структури појединих врста воћака, према имовним категоријама, види се да до 1 ха има 1,03% укупних воћних стабала, а 6,14% домаћинстава која имају посед. То значи да ова домаћинства имају око шест пута мање укупних родних воћних стабала него што би требало према броју. Домаћинства од 1—3 ха има 20,84%, а имају 9% укупних родних воћака, тј. 2,3 пута мање него што им одговара према броју. Домаћинства од 3—5 ха имају 18,44% укупно родних воћака, а њих је 25,16%, те имају 1,36 пута мање него што би према њиховом броју требало. Домаћинства са поседима већим од 5 ха имају више укупних родних воћака него што одговара њиховом укупном броју. Овај однос констатује се и код појединих врста воћака и читалац га може пратити у табели. Сви ови односи показују знатну раслојеност у погледу родних воћних стабала, што најбоље илуструје број воћних родних стабала по пољопривредним и мешовитим домаћинствима, то јест оним која имају земљу. Број родних стабала постепено се повећава од прве до последње имовне категорије. Домаћинства имају највише шљива, јабука и крушака, а мало осталих врста воћака. Према имовним категоријама, број воћака по домаћинству је већи у последњој него у првој категорији, и то: укупно родних стабала 9,72, јабука 1,07, крушака 3,83, шљива 12,14, пожегача 19,64, трешања 6,33, вишања 2,5, бресака 11, ораха 6,0, кајсија 4,0, дуња 3,0 и чокота винове лозе 49,41 пута. Ове разлике су још очигледније у анализи 12 имовних категорија. Оне се односе само на произвођаче родних воћних стабала, а не на укупна домаћинства, а произвођача у односу на укупан број домаћинстава било је: шљива 87,86%, шљива пожегача 74,26%, јабука 80,30%, крушака 77,73%, трешања 41,60%, вишања 21,23%, бресака 21,28%, ораха 58,47%, кајсија 11,21% и винове лозе 31,33%. Домаћинства која немају воћака, слабо га користе у исхрани. О томе и потрошњи воћа биће података са терена.

Број стоке према попису индивидуалних газдинстава 1960. године

Категорије	Коњи	Говеда	Овце	Свиње	Живина	Кошнице	
Укупно	461	10.960	25.842	15.179	36.274	1.516	
До 1 ха	3	108	373	481	1.490	85	
1 — 3	12	1.273	2.779	1.805	6.232	162	
3 — 5	66	2.491	4.981	3.235	8.257	243	
5 — 10	206	4.904	11.418	6.743	14.571	648	
+ 10	174	2.184	6.291	2.915	5.124	378	
Укупно	100%	100%	100%	100%	100%	100%	газдин.
До 1 ха	0,65	0,99	1,44	3,17	4,11	5,61	6,14%
1 — 3	2,60	11,61	10,75	11,89	17,18	10,69	20,84%
3 — 5	14,32	22,73	19,27	21,31	22,76	16,03	25,16%
5 — 10	44,69	44,74	44,18	44,42	40,17	42,74	35,96%
+ 10	37,44	19,93	24,34	19,20	15,78	24,93	11,89%

По домаћинству

Укупно	1,56	3,25	8,92	4,37	9,40	3,30
До 1 ha	1,00	1,57	5,18	2,63	6,31	6,07
1 — 3	1,20	2,12	5,77	2,74	7,59	3,06
3 — 5	1,50	2,75	7,03	3,75	8,56	3,16
5 — 10	1,49	6,54	9,50	5,10	10,51	3,26
+ 10	1,72	4,84	14,53	6,49	12,58	3,23

У 1971. години било је: коња 421, говеди 11.706, оваца 16.901, свиња 12.952. У односу на претходни попис, број коња је приближан, број говеда нешто већи, број оваца знатно мањи, као и број свиња.

Процент домаћинстава која су држала стоку у односу на укупан број индивидуалних газдинстава био је: коња 7,29%, говеда 83,15%, краве 71,15% овце 71,38%, свиња 85,64%, живина 95,07%, кокоши 94,93%, пловке 3,29%, гуске 4,25%, ћурке 3,39 и кошнице 11,33%. У структури појединих врста стоке, према имовним категоријама, види се да највећи број стоке имају домаћинства са више од 5 ha поседа. Упоредивањем броја пољопривредних и мешовитих домаћинстава са бројевима појединих врста стоке добијају се подаци који показују да домаћинства до 5 ha имају мање појединих врста стоке него што би им одговарало према броју, а она са више од 5 ha имају више него што им према броју припада.

Структура појединих врста стоке, према категоријама домаћинства, код говеда била је: телади до 5 месеци 13,24%, телади и јунади преко 5 месеци 27,53%, бикова за приплод 0,22%, волова 10,88%, радних крава 29,72%, газдинстава са радном стоком 63,18%, газдинстава без радне стоке 36,82%; код оваца: мерино-мелеза 3,01%, јагњади 32,73%, шилежади 15,70%, овнова и јалових оваца 7,60%; код свиња: прасади до пет месеци 54,54%, назимади 22,89%, белих расних крмача 0,10% и нераста 1,40%. Број појединих врста стоке према имовним категоријама повећава се, осим говеда за последњу. Изузетак чине кошнице, којих имају највише домаћинства прве категорије, а остале приближно једнако.

Анализа података о кретању привредних површина, о броју воћних стабала и броју стоке показује велику економску раслојеност индивидуалних газдинстава. Ови подаци, међутим, синтетичког су карактера за целу општину Љиг. Прилике по рејонима сличних села по привредној производњи у равничарском, брежуљкастом и брдовитом терену доста се међу собом разликују. Негде су изразитије једне, а негде друге пољопривредне гране; неки рејони су више, а неки мање под утицајем градова; неки су боље, а неки лошије саобраћајно повезани, па се све то и слични утицаји непосредно одражавају на социјално-економску структуру и исхрану. Подаци са терена ће откривати те специфичности преко производње жита, поврћа, воћа и сточарских производа и исхране. У разматрању статистичких података ограни-

чили смо се на 1960. и 1971. годину, негде чак на једну, док смо, посматрајући економски значај пољопривредних производа, нешто мало улазили и у историјат тог значаја, каткада од другог каткада од првог светског рата, али највише од четврте деценије овог века, јер је Централни хигијенски завод из Београда, 1933. године, основао Здравствену задругу у Љигу, у којој је било више пољопривредних и здравствених стручњака: инж. агрономије др Александар Ђаја, инж. агрономије Петар Васиљев, др медицине Карло Шнајдер и други. Они су и учили младиће унапређењу пољопривреде. Међу њима били су Божидар Гавриловић и Милоје Павловић из Цветановца, Јездимир Илић, из Јајчића, Божо Симић из Мораваца, и други.

У Цветановцу и околним селима гајили су пшеницу, раж, овас, јечам и кукуруз пре балканских ратова. Тада је сејано највише кукуруза, нешто мање пшенице, али више ње од стрних жита. Између два светска рата производили су сва ова жита. Овас и јечам су мање сејали него пре балканских ратова. До тада су употребљавали јечам у исхрани пре него што сазре друга жита, јер он стиже раније. Употребљавале су га и сиромашније породице. Пре балканских ратова кукуруз је у људској исхрани заузимао 90%, а пшеница и јечам 10%. Пшенични хлеб коришћен је о славама, празницима, посту и другим ређим приликама. Између два светска рата пшеницу и кукуруз су користили приближно једнако. Само сиромашнија домаћинства употребљавала су кукурузни хлеб више од 60%, а пшенични и јечмени мање од 40%. Богатији су употребљавали око 80% пшеничног, а 20% кукурузног и јечменог хлеба. Сада пшеницу и кукуруз сеју сва домаћинства, јечам 15%, зоб 50%, а раж је сејало око 10% домаћинства пре другог светског рата, а сада скоро нико. После другог светског рата, а нарочито после 1955. године, пшеница је потисла из употребе остала жита, изузев мало кукурузног хлеба и качамака. Сада се проја меси за празнике, кад имају више меса и купуса, јер она „доликује“ зими и лети, качамак претежно за доручак у пролећним данима. Та потрошња кукурузног брашна креће се од 5—10%, а пшеничног од 90—95%.

Упоредо са променом економског значаја пшенице у исхрани и продаји мењале су се и њене сорте. Пре првог светског рата гајили у пшеницу „србијанку“, звану ошљара — брката, бела. Уводили су и јаре пшенице, јер оне нису имале ошље — бркове. Биле су доброг укуса, беле, хлеб од њих је био сувљи али добар, али им принос по хектару није био већи од 15 тс. После првог светског рата уводили су „банаћанку“. Она расте гушће, има чвршћу сламу, ошље и крупније зрно. Хлеб од ње имао је тамну (црну) боју и садржао доста влажности, али је био доброг укуса. Мана јој је била што је полегала на њивама које су биле ђубрене торењем, а у долинама је патила од росе. Дуго је задржана у производњи, а по хектару давала је принос 20 тс. Од 1933—1935. године увели су банкут, јер је успевала и на лошијим и на добрим њивама, имала је чвршћу сламу, мање је полегала; хлеб је био укуснији, давала је принос као банаћанка, али је

приликом мељаве било мање отпадака. Кад су увели банаћанку, престали су да гаје србијанку, а банаћанку и банкут гајили су упоредо све до другог светског рата. После другог светског рата уводили су: санпасторе, аутономију и либелулу. Либелулу највише гаје, јер има кратку сламу, а по 1 ха даје 30—35 тс. По засејаним површинама либелула заузима 60%, санпасторе 30%, а аутономија 10% од површина засејаних пшеницом. У Јатковићу, Врачевићу и још неким селима сеју руске сорте пшенице: безостају и абоданцу. Оне дају приносе као либелула и санпасторе, али подносе већу густину и дају више сламе. Зрно безостаје је крупније него зрно либелуле.

Пре другог светског рата домаћинства су гајила од 15 ари до 5 ха пшенице. Са 5 ха добијали су до вагон пшенице. Пшеницу је продавало 40% домаћинстава, од 300 kg до пола вагона, а некада и вагон. Продавали су је више него данас јер је била скупља него кукуруз. Кукуруза су налазили од 1.000 kg до 1 вагона. Кукуруз су продавала богатија домаћинства, а средња и сиромашна су га трошила у људској и сточној исхрани. Продавало га је око 15% најбогатијих домаћинстава као вишкове, али је 50% домаћинстава кукуруз продавало као принудне вишкове. Пре другог светског рата стоку су хранили кукурузом, овсем и јечмом. Већа количина кукуруза служила је за сточну него за људску исхрану. Јечам је продавало око 10% домаћинстава за индустрију пива, а овас око 50% за исхрану коња. Добро су га плаћали. Овса има две сорте: једна је чистија и крупнија, а по цени равна пшеници; друга је мање сејана јер има више корова, нечистија је за 10—15% а јефтинија од прве сорте. Јечма су продавали до 2.000, а овса до 3.000 kg.

До 1967/68. године пшеницу су млели у воденицама, а тада је изграђен парни млин. Док су жито млели у воденицама и парним млиновима, добијали су брашно од свог жита, а од тада добијају друго брашно. Хлебом сви задовољавају своје потребе у потпуности.

У Белановици и околним селима гајили су пшеницу, кукуруз, овас, јечам и раж. У исхрани је главно хлебно жито био кукуруз, све до првог светског рата. После првог светског рата повећавало се гајење пшенице и њена потреба у исхрани, али је кукуруз учествовао са 80%, а пшеница са 20% до 1940/41. године. Сада пшеницу и кукуруз гаји 95% домаћинстава. Претежно гаје либелулу и абоданцу јер су погодни природни услови за њихово гајење. Друге сорте дају мале приносе. Приноси по домаћинству су довољни, јер има довољно за потрошњу (95%), а 20% домаћинстава продаје тржне вишкове, који за околину Белановице износе око 50 вагона. Од кукуруза гаје шест сорти хибрида, међу којима је најбољи и највише се гаји ЗП — 755. Кукурузом хране стоку и зато га не продају. Приноси пшенице по 1 ха крећу се 15—60, а кукуруза 30—120 тс. Овас гаји 15—20%, а јечам око 1% домаћинстава за исхрану стоке.

Пре балканских ратова, у Палежници, Берковцу, Гуњици, Струганику, Планиници, Ба-у, Кадиној Луци и Славковици производили су: кукуруз, пшеницу, јечам, овас и раж. Кукуруз је био „бели муруз“,

а пшеницу су производили највише до 500 kg по домаћинству. Сва жита су коришћена у исхрани. Мешали су пшеницу и јечам. Овас су производили за исхрану стоке, а нешто мало су и трошили. Жита су гајили на малим површинама, а приноси су били мали, па су оскудевали у житу и куповали га.

Једном пођоше неки сељаци у Чачак да купују жито. Један сељак виде успут жену која храни три овце и рече јој: „Добро јутро, жено, са три овце и три пресла-преграде!“ Жена му одговори: „Добра ти срећа, човече, са амбаром на самару!“

Сва ова жита наставили су да гаје и између два светска рата, али жита нису имали довољно за наредну годину, већ су га морали куповати готово сви. Сада кукуруз гаји 90% домаћинстава, а пшеницу 75%, овас 40%, јечам мали број, а раж скоро нико. Пшеницу гаје они који имају више оранице, а кукуруз гаје и на малим површинама, ради исхране живине и свиња. Овас претежно гаје у планинским селима зато што је тамо лошијег квалитета.

У равничарским селима: Јајчићу, Моравцима, Липљу и Јатковићу пшеницу и кукуруз гаји 90% домаћинстава. Пшеницом засејавају 30—100 ари, а кукурузом до 4 ha. Пшенице имају довољно за исхрану сви који је гаје. Приноси пшенице по 1 ha крећу се од 30—40 тс, а кукуруза 45—65 тс. Пшеницу продаје 25%, а кукуруз 50% произвођача. Овас сеје 60% домаћинстава, мешају га са кукурузом и пшеницом у концентрату којим хране стоку. Последње 3—4 године и пшеницу дају стоци, јер је јефтинија од кукуруза. До 1952/53. године претежно су јели кукурузни хлеб и качамак, а отада пшеница је главно хлебно жито, јер кукурузно брашно употребљавају само „из жеље“ за пројом (кад кољу свиње за зиму, кувају купус и у сличним приликама, кад проја одговара другим намирницама и јелима, а качамак за ручак).

Пре балканских ратова, гајили су више врста жита за људску, а ређе за сточну исхрану. Између два светска рата гајили су иста жита, али су повећали производњу пшенице и кукуруза; ова жита била су хлебна, са нешто мање јечма, док стигну друга жита, а остала су употребљавали за сточну исхрану. Кукуруз је био главно хлебно жито. После другог светског рата, пшеница је постепено истиснула кукуруз из исхране и она је сада главно, а готово и једино хлебно жито, јер је употреба кукурузног брашна сведена на „луксузне потребе“. И пре и после балканских ратова и првог светског рата жита су давала ниске приносе и у хлебу се оскудевало, па је жито докупљивала већина, а један део је и трпео оскудицу у исхрани хлебом. Данас је потрошња хлеба смањена због повећане употребе других намирница у исхрани, приноси жита су много већи, а брашна има у свим продавницама, па нема оних који у исхрани хлебом не задовољавају 100% потреба.

Производњу поврћа изложићемо од почетка овог века до наших дана на примеру Цветановца и осталих равничарских села око Љига. У производњи поврћа нема велике разлике ни у брдско-планинским

селима од прво светског рата. Отада настају знатније промене, које ћемо узредно наводити. Међутим, производњу поврћа навешћемо детаљније за садашњи период. Битне промене у производњи поврћа наступиле су у четвртој деценији, пред други светски рат, јер је Централни хигијенски завод основао здравствену задругу у Љигу, која је извршила велики утицај на ширење повртарства у Цветановцу и околним селима.

Пасуљ су увек гајили, па и сада гаје, као међуусев у кукурузу. Међутим, после увођења хибридног кукуруза пасуљ су почели гајити и по баштама. Пре балканских ратова и првог светског рата са кукурузом су сејали бели ситни пасуљ, а по баштама жути и бели, крупнији, са врежама. Од 1966. године и даље гаје беле сорте пасуља — крупнији и ситнији. У приносима нема велике разлике, јер бели ситнији има гушће махуне, а крупнији са врежама ређе, па су приноси приближни. Принос пасуља са 1ha, када је сејан са кукурузом, је 100—500 kg, зависно од честине кукуруза, влаге или суше, плодности земље, изложености сунцу и другим чиниоцима. Домаћинства нађу до 300, а нека и до 500 kg. Вишкове продаје око 30% домаћинства, а око 10% га докупљује. Пре балканских ратова и између два светска рата пасуљ се много више трошио, јер је било мање поврћа, постило се, а било је мање и хлеба. Највише су га трошили током зимског периода и у пролеће, кад обављају пољопривредне послове. У то време кувају га по 2—3 пута недељно, а сиромашнији и чешће. Кувају га постан, са сланином, месом итд. Породица од 5—6 чланова, која нема много мрса, потроши до 100 kg пасуља годишње, а породице које имају мање од пет чланова око 50—60 kg. Грашак и боранију гаје сва домаћинства, заслугом Здравствене задруге. Мехуне кувају 10—22 пута, од половине маја до краја јуна. Вишкове продаје 15—20% домаћинства. Боранију сеју 4—5 пута до краја августа, па је имају од половине јула до половине новембра, уколико не настану мразеви. Од августа она је главно поврће, поред владог кромпира. У сезони, боранију кувају од три пута недељно до сваки дан. Сеју више сорти: чучаве и са врежама. Боб и сочиво не гаје.

Купус су од увек гајили. Најбоље успева у земљи која је ђубрена торењем, на влажном земљишту, поред Љига, и где није изложен великој топлоти. Раније су гајили чачанске сорте — црвени и бели купус, а после другог светског рата и футошки бели зато што раније сазрева. Старе, чачанске сорте су боље за кување, боље се одржавају у киселом стању, имају бољи укус и боље рађају. Гаје црвеног око 75%, а футошког око 5% домаћинства. Купус продаје око 25%, а исто толико домаћинства га не гаји. Купују га сва домаћинства која га не производе или га немају довољно, те свака кућа кисели купус за зиму. Купус киселе заједно и са зеленим парадајзом и паприкама за салату. Пре другог светског рата јели су више купуса зато што је било мање осталог поврћа и намирница. Породице киселе за зиму 100—500 kg. Једу га као салату, кувају са месом и сланином, спремају од њега подварак, пуњене паприке и слично. Расо од купуса доста

пију. Свежег купуса потроше до 100 kg по домаћинству, нарочито током лета и јесени. Кад имају вишкове које не могу продати или је купус слабог квалитета, њиме хране све врсте стоке, зависно од тога колико га имају и којој стоци је потребнији.

У знатним количинама гаје кромпир, парадајз и паприку. За производњу кромпира није погодан равничарски терен и клима. Раније су гајили месечар и розе кромпир. После другог светског рата увели су бели и розе кромпир холандске сорте, а не стари розе, јер боље рађају. Бели холандски боље рађа, али је црвени укуснији. Од 1968/69. године увели су француску сорту кромпира дезире. Средњег је укуса, али добро рађа, двоструко више него други. Број кртола у кућици је средњи, али су крупне. У производњи парадајза и паприка извршене су велике промене од 1933. године, под утицајем Здравствене задруге. Дотада су гајили старе сорте ситног и касног парадајза и ситне љуте паприке, а отада парадајз јабучар и паприке следећих сорти: жуту бабуру, туршијару, слонову сурлу, парадајз-паприку и друге. У току две године, младићи организовани за гајење поврћа, под руководством омладинца Божидара Гавриловића, проширили су производњу и потрошњу нових сорти парадајза и паприка на целу околину. Приређиване су и изложбе по селима. То је била револуција у производњи поврћа и његовој употреби у исхрани, а нарочито парадајза и паприка. Гајили су и рани парадајз па су га употребљавали пре 1933. године. Божидару Гавриловићу је сазрео први пут 7. јула. Продавали су га и на тржишту. Продавало је тада 30—40% домаћинства. Отада почиње широка употреба парадајза и паприке под руководством инж. агрономије, бугарског емигранта, комунисте Петра Васиљева.

Парадајз једу лети као салату, стављају га у јела, кувају зими или спремају свежег за салату или киселе незрели. Зелени парадајз чували су у просторијама кад падне слана, па је сазрео постепено, те су тако продуживали његову употребу у јесењим данима. Зрео парадајз увијали су у лишће винове лозе и стављали у чаброве (каце) па преливали куваном сланом водом и тако је стајао целе зиме, а Миливоју Павловићу је дочекао нови. Проширила се потрошња паприка у зеленом стању, или су их прерађивали: пекли, сушили, млели, правили од њих ајвар и стављали их у туршију. Зелене су јели као салату, пржили их са сиром, јајима, саме на масти или зејтину. Оваква употреба парадајза и паприка проширила се на целу општину Љиг до пред други светски рат, а таква је и данас. Зато ћемо у даљем излагању само наводити у којем броју домаћинства се гаје и колико се купују, што одређује обим и начин њихове употребе.

Сличне промене настале су и у производњи и потрошњи осталих врста поврћа. Од лукова одавно гаје: црни, бели, озимац, влашац и празилук, али се њихова производња и потрошња проширила од 1933. године, јер влашац стиже у рано пролеће, а за њим бели па црни. Озимац троше у јесен, а празилук зими. Црним луком запржавају јела. Тако се лукови настављају по сазревању и употреби или иду

упоредо, што је повољна околност у њиховој потрошњи током целе године и ови лукови се троше у великим количинама у свежем и зрелом стању. Стављају их у јела са запршком, или прже на масти или зејтину са јелима, паприком, парадајзом, сланином, месом, или их једу са сиром, сланином и другим намирницама у сировом стању. У мањем обиму гаје першун и мркву, а спанаћ слабо. Једу ливадско и питомо зеље и коприве. У пролеће скоро свако домаћинство 3—5 пута скува коприве, јер рано стижу. Остале врсте поврћа не гаје.

У Јајчићу, Латковићу, Љиљцима и Моравцима гаје: кромпир, пасуљ, боранију, парадајз, паприке, краставце, салату, мркву, зелен, диње и лубенице сва домаћинства, празилук 40%, влашца 60%, аљму мали број, купус 20%, ротквице 4—5% домаћинстава. Кромпир производе за своју потрошњу на површинама од 2—15 ари. Боранију продаје 30% домаћинстава, купус гаје на површинама од 5—80 ари и готово сви га продају, парадајз продаје 60%, паприку 30% домаћинстава, од 50—400 kg, краставце 30%, диње и лубенице 40%. Током године поврће употребљавају: боранију у мају и јуну, кувају је 3—4 пута недељно за два месеца, млад кромпир од 15. маја, и то доста до 15. јуна, а од тада ређе; често га прже. Пасуљ у махунама једу као млад у јулу, а зрео једу једанпут недељно. Боранију троше од половине маја до краја јуна. Рани купус гаје од 1960. године, а једу га од 20. маја до краја јуна, па поново од половине септембра до краја новембра. Кисели троше од новембра и децембра до краја априла. Кисели једу три пута недељно, као салату, куван и као подварак. Тада највише једу пасуљ и кромпир. Највише их једу у зимском периоду, када се троше свињско месо и сланина. Купуса, пасуља и кромпира имају сва домаћинства у довољним количинама. Лук влашца употребљавају највише за запршку. Почине од маја и употребљава се целе године. Аљму једу у априлу и мају. Празилук употребљавају од новембра до марта и априла. У новембру га утрапе и једу, по 1—2 струка, свеж или пржен са месом. Аљму, влашца и празилук јели су у већим количинама пре 1963. године, јер до тада нису гајили црни лук. Од тада црни лук је увелико заменио производњу и потрошњу ове три врсте лука па се сада мање производе. Бели и црни лук доста троше у зеленом стању. Бели лук употребљавају у туршијама, неким јелима, салатама итд. Црни и бели лук у зеленом стању троше у мају и јуну, када сазревају. Салату и зелен гаје од 1933. године, затим цвеклу, мркву, зелен и разне сорте бораније. Жуте краставце гајили су од старине, а краставце зелене коре увели су после другог светског рата. До 1933. године, јели су штирак, ливадско зеље и коприве, али ливадско зеље употребљавају и данас. Плави патлиџан и спанаћ производе баштовани.

У Белановици и околним селима гаје пасуљ, купус, боранију, црни и бели лук, кромпир, парадајз и паприку сва домаћинства за своју потрошњу, макар у малим количинама и на малим површинама. Пасуљ докупљује око 50% домаћинстава, а купус продаје око 10%. Од лукова гаје холандски погачар, аљму и влашца. Парадајз и паприка

су били као они у Цветановцу и равничарским селима пре 1933. године. Салату гаји око 50%, зелен око 80—85%, а спанаћ 5—6% домаћинства. Остало поврће не гаје или га гаје у незнатним количинама.

У Славковици, Кадиној Луки, селу Ба, Палежници, Дићима, Гукошима, Горњим Бранетићима и Полому гаје: кромпир 100%, пасуљ 80%, боранију 80—90%, купус 70%, црни лук 100%, бели лук 80%, аљму 30%, влашцац 30—40% и празилук 40%; парадајз 100%, паприку 80%, краставце, салату и мркву сва домаћинства, макар помало, за своје потребе; цвеклу 20%, ротквице 30%, диње и лубенице око 50%, али слабо рађају, спанаћ ретко које домаћинство, али једу ливадско зеље и коприве. Остале врсте поврћа не гаје или то гајење нема значаја за исхрану. У планинским селима Бранетићима и Полому кромпир гаји 60—80% домаћинства за тржиште. Сеју од 50 ари до 2 ха, а добијају до 15.000 kg.

Ако се осврнемо на производњу и употребу поврћа у исхрани сеоских домаћинства, видећемо да су се четврте деценије нашег века гајиле мале количине ситног парадајза и најслабије сорте паприке, а да су тих година увели боље и разноврсније сорте парадајза и паприка. Осим тога, уводили су гајење салате, зелени, шаргарепе, грашка, нове сорте бораније.

Тако се проширивао број врста поврћа и попуњавала годишња потрошња поврћа. Велики размаци у употреби једног или другог поврћа су се смањивале. Увођени су рани кромпир и купус, грашак, гајење лукова и то је увелико употпунило циклус потрошње поврћа током године. Гајење поврћа захватало је све шири круг породица. Тако се купус, кромпир, пасуљ, боранија, паприка и парадајз троше у свим породицама, док је потрошња зелени, цвекле, шаргарепе, спанаћа, салате и другог поврћа ограничена на један број породица, а плави патлиџан, кел, келераба, карфиол очекују увођење у производњу и исхрану сеоских домаћинства, јер су до сада „привилегија“ тржишних баштована. Од поврћа које се не производи највише купују парадајз и папраку, јер их прерађују да би их имали током године као зачине у јелима или као туршију. Друге, касније увођене врсте поврћа мало купују домаћинства која их не производе. То зависи од имовног стања, близине тржишта, навика и сличног. Све се то одражава на исхрану домаћинства поврћем.

У прошлом веку, нарочито у другој половини, воћарство је било доста развијено. У равничарским селима Јајчићу, Цветановцу, Бошњаковићу, Латковићу, Љиљцима и Моравцима било је доста шљива, знатно мање јабука, крушака, трешања и ораха, а по виноградима бресака (шевтелија). Шљива је било ценарика, маџарки. Ретко је било домаћинства да до балканских ратова није имало ових врста воћака. Било је великих стабала шљива која су могла давати 500—700 kg. Од шљива су пекли ракију, правили пекмез, сушили су их. Од пекмеза су пекли колаче, додајући малу количину пшеничног брашна. Правило их је свако домаћинство, по 10—20 kg и давали су их највише

деци. Од сорти крушака најпознатије су биле такуше, које су сушили и остављали за зиму, највише за децу. Стављали су их у чабриће, преливали топлим водом и покривали крпом. После три дана „водњика“ је кисила и сладила. Пили су је сви, од деце до стараца. Водњика је трајала до осам дана, а после би правили другу и то су понављали по неколико пута док је било крушака. Такуше су и сушили па стављали у каце и преливали топлим водом и од њих правили пиће. Имали су доста и дивљих крушака. Чекали су да угњиле и после их јели. Јабукe су трошили у сезони и остављали су их за зиму, у траповима, на таванима или другим местима за чување. Било је доста дивљих трешања и вишања. Тако се развијало воћарство до краја првог светског рата. У периоду од 1920—1935. године пропадале су воћке, нарочито шљиве. Уништавала их је штитаста ваш. Здравствена задруга у Љигу настојала је да унапреди воћарство па је уводила нове сорте воћака и примењивала заштитна средства. Воћарство се обнављало. После 1950—1953. године уведени су велики порези на воћарство, а млади су се запошљавали, па воћарству није поклањана већа пажња. До пре 7—8 година сељаци су имали своје сушнице, али су укинute пошто нису испуњавале више услова, а замениле су их задружне сушнице. У приватним сушницама сушило је шљиве 70% домаћинстава, а сада то ретко чине, већ продају шљиве „Србијанки“ која има своје сушнице. Сада помало обнављају воћњаке пошто купују у расадницима саднице бољих сорти шљива. Јабука је било увек, али старих сорти. По виноградима је било бресака.

Сада шљиве гаји 50% домаћинстава, јабуке 100%, крушке 100%, дуње 15%, кајсије 30%, брескве 30%, трешње 60%, вишње 40%, јагоде 40%, малине мало ко, а рибизле не гаје. Воће продају: јабуке 30%, а толико крушке, кајсије и брескве, трешње 60%, вишње 40%, јагоде 20%. Винову лозу гајили су у прошлости мање, и то француску хибридну. Од 1933. године уводили су калемљену; сада је гаји око 15% домаћинстава, али јој не одговарају природни услови.

У Белановици и околним селима воћарство је знатно развијеније. Гајили су шљиве, јабуке, крушке, орахе, трешње, вишње и друге врсте воћака.

Сада је воћарство прилично развијено. Јабукe, крушке, шљиве, и орахе гаје сва домаћинства у већем или мањем броју стабала: трешње око 60%, вишње 30%, кајсије 10%, брескве 15%, мушмуле 15%, јагоде 6%, малине 8%, а винову лозу до 20% домаћинстава, од 5—10 ари. Али виноградима опадају јер нема радне снаге, а цене грожђа су ниске.

Имали су и винограде, али су постепено уништавани од филоксере до 1900. године. Почели су их обнављати од 1902. године, калемљеним лозама на дивљој подлози. Први калемар у Калањевцима био је Љубомир Лукић. Виногради су постепено обнављани до балканских ратова, али је то било у мањој мери. Тек после првог светског рата виногради су се нешто више развили.

Брдски рејон, коме припадају села Палежница, Берковац, Гуњица, Струганик, Планиница, Ба, Кадина Лука и Славковица погодан је за воћарство по природним условима. Нарочито је повољна клима за развитак шљива, јабука, крушака, ораха, трешања и других воћака. Зато је ових врста воћака било нарочито у другој половини прошлог века. До балканских ратова, а и касније, било је доста јабука колачара и „стретњача“ које су се могле очувати до маја, па су их употребљавали у зимском периоду. Од шљива су добијали велике количине ракије. То им је био главни извор новца. Трешње су се толико развијале да је било стабала која су имала по метар у пречнику, док је вишања било мало. Свака кућа имала је сушницу за шљиве, па су продавали велике количине сувих шљива. Сада су сушнице приватне уништене, јер нису могле испунити услове по садашњим прописима, па је остало само пет у Палежници. Због тога опада гајење шљива. Јабукe и крушке нису имале великог значаја, углавном су их употребљавали у домаћој потрошњи. Воћарство је и сада развијано, шљиве гаје сва домаћинства до 1.000 стабала, а нека и више: јабуке, крушке и орахе гаје 90—95% домаћинства, дуње 5%, кајсије 15%, брескве 30%, трешње 70%, вишње 10%, мушмуле 40% и јагоде 5%. Малинарство се увелико развило од 1965. године, па малине гаје у Палежници и Славковици 80% домаћинства, у селу Ба 50%, у Дућима 20%, а у Гукошима, Бранетићима и Полому 10%. Сва домаћинства која гаје малине и продају их. Оне су важан извор прихода ових домаћинства.

Ови подаци показују да је воћарство најразвијеније у средњевишинским селима, као што су Палежница, Славковица, Белановица и села у њиховој околини. У овим рејонима воћарство је развијено нарочито од друге половине прошлог века, углавном гајење шљива, трешања, јабука, крушака и ораха, а мање других врста воћака. То воћарство доживљавало је и кризе, између два светска рата, и успоне опет између два светска рата и у садашњем периоду. Нешто мање развијало се воћарство у равничарским селима око Љига зато што нису погодни природни услови за његов развитак. Ипак, шљива, јабука, крушака и ораха гајили су за домаћу потрошњу, а од шљива и ракије имали су и они знатне новчане приходе. Између два светска рата, а поготово после другог, поменута села унапређују воћарство, као и они у брдским селима, уводећи поједине врсте воћака и разноврсне сорте. За економско стање, воћарски значај је двоструко већи.

Држали су говеда, овце, козе, свиње, коње и живину. Говеда су држали до 20 грла, а неки и више, оваца до 100. У Јајчићу и другим селима од 40—100 оваца држало је око 70% домаћинства. У равничарским крајевима козе су држали најсиромашнији, око 10% домаћинства, а по брдским селима гајила су их скоро колико и овце, јер су живеле од траве и лишћа, односно брсти, а давале су велике приходе. Коњи су служили за товарење, јахање, вучу и орање.

После другог светског рата, пашњаци и ливаде су знатније смањени, јер су се намножиле сеоске породице па се земљиште све више обрађивало за производњу биљних култура. Стога се почетком чет-

врте деценије, под утицајем стручњака-агронома Здравствене задруге, сточарство унапређивало. Почели су гајити: детелину троготку, луцерку, жути звездан, кукуруз за силажу, мухарицу, репу угарњачу и слична крмна биља. Са бољом сточном храном дошла је и промена старих раса. Бушу су оплођавали расним биковима па су настајали мелези буше, сименталке и шареног говечета. Мењана је и раса свиња. Шумадинка и моравка замењиване су постепено. После другог светског рата, а нарочито после 1960. године, свуда су почели сејати разне траве и стварати вештачке ливаде, које дају велике приносе, као и детелину и луцерку у посебним целинама. Граде се и боље стаје, а мелези говеда замењују се сименталском расом и шареним говечетом. Сточарство се интензивирало, постало стајско, и број крава се проширио на већи број домаћинстава. Само су овце опадале по броју домаћинстава која их држе и по броју грла, јер нема површина за екстензивно овчарство, нити радне снаге. Свињарство, говедарство и краварство постали су основне и водеће гране сточарства. Упоредо са бољом исхраном стоке, увођењем бољих сточних раса и погоднијих стаја добијало се више сточних производа. До балканских ратова свиње су давале мало меса и масти, јер нису храњене. У Јајчићу су их често убијали пушком по забранима и по домаћинству клали по 3—4 комада. Краве су давале мало млека, а у зимском периоду мало су се и музле. Овце и козе су клали за светковине и у новембру и децембру за посек, па је потрошња меса била изразито сезонског карактера. Увођењем бољих раса мелеза између два светска рата, и бољом исхраном стоке на паши, легуминозама и житом сточарски производи су се повећавали. После другог светског рата, а нарочито од 1960. године, сточарских производа је више и квалитетнији су. Они су у савременој исхрани најзначајнији, јер садрже високо квалитетне вредности неопходне за живот, па ћемо се осврнути на савремено сточарство и значај сточних производа у исхрани.

У Цветановцу краве држи 90% породица, изузимајући Роме. По једну краву држи 10% домаћинстава, по две 40%, по три 20% и по четири и више 10%. Краве су претежно мелези, а мање чиста раса, буше са швајцарским говечетом и монтафонцем. Крава се вештачки оплођава 30%, а остало природним путем. Током године краве се музу 5—6 месеци. Пре телења, краве не музу 2—2,5 месеца. Сматрају да је то боље да би добили више млека после телења и ради бољег дојења телад. Да би се смањивало млеко пре телења, кравама се даје мање хране и лошије по квалитету. У том периоду краве дају 2—3, а расније и 4—5 литара дневно или сасвим прекину давање млека пред телење. После телења телад сисају до три месеца. У том периоду телету се дозвољава да сиса мање или више, према томе да ли ће се продавати мање или веће теле или гајити. После одвајања телета, краве дају 7—8, а боље и 10—13 литара млека, док почне смањење пред следеће телење. Тако се рачуна да краве дају годишње просечно 1.300 литара млека. Једна крава може да задовољи у белом

мрсу потребе породице од 5—6 чланова, рачунајући њену потрошњу до два литра млеко дневно, до 1 kg сира и 100 g скорупа. То може бити највише за 7—8 месеци. Према томе, за задовољење потреба у исхрани белим мрсом породице од 5—6 чланова потребне су две краве. Породице са оволиким бројем чланова и две краве могу продавати бели мрс и да то не иде на штету исхране. Могу и породице са једном кравом, за време лактације, ако је крава млечна и ако је то породица од највише четири члана. Породице које имају три краве и више од тога могу задовољити потребе у белом мрсу и добар део продати. Телад продају од 2—3 месеца. За то време телад добију 70—100 kg живе мере. У 1973. години 1 kg живе мере телади продавали су од 1.550—3.200 ст. дин., зависно од расе и пола. Млеко продају више него сир: 70% домаћинства продаје млеко Ветеринарској станици, од 1,7—2 динара, зависно од масних јединица, а 30% домаћинства непосредно потрошачима. Млека продају дневно од 5—20 литара. Сир продају на пијаци од 7—10 дин, а скоруп око 30.

У Цветановцу и околним селима држали су пре другог светског рата 20—30 оваца по средње имућном домаћинству, а сиромашнија 5—10. Сада овце држи 80% домаћинства, од 3—15. После јагњења овци дају до 1 литра млека дневно. Но, мали их музу док одгаје јагњад која за 2—3 месеца добијају до 30 kg у тежини. Продавали су их (1973) од 16—18 динара, зависно од квалитета и времена потражње. Вуну користе за плетење чарапа, џемпера, пуловера, рукавица и постељину. Овце и јагњад кољу за веће радове, славе, празнике и друге погодне прилике. До 1953. године, до забране држања, козе је гајило 10—15% домаћинства, обично 5—6 комада, али је било домаћинства која су имала и да 20 коза. Од коза се добијају знатни приходи у месу и млеку. Свиње држи готово свака кућа за клање, а тако и живину.

У Јајчићу и околним равничарским селима краве држи 99% домаћинства, и то: по једну 15%, по две 20%, по три 40%, а од 4—7 око 25%. Сви који имају две и више крава продају бели мрс, и то млеко око 20% домаћинства, а сав сир и скоруп. Свиње и живину држе сва домаћинства. У Белановици и околним селима: коње 5%, волове 2—3%, а краве 100% домаћинства, и то по једну 1%, по две 20—30%, по три 50%, а остали од 4—7. Овце држи 50% домаћинства, од 5—10 оваца, и то због јагњад, вуне и меса. Између два светска рата и неко време после другог светског рата музли су их, а сада их не музу, већ сисају јагњад, пошто имају млека од крава, а желе добру и угојену јагњад за продају и клање. Свиње за тов држи око 95% домаћинства, и то по једну 50%, по две 40%, а остали по три. Товљене свиње дају од 150—250 kg меса и сланине. Крмаче за приплод држи око 60% домаћинства. Живину држе сва домаћинства.

У Славковици и околним селима краве држи 80—85% домаћинства. По једну краву држи 20%, по две 40%, а по три и више 20—25% домаћинства. У нижим селима волове држи око 20%, а у брдским око 25% домаћинства. Овце држи у Славковици, Дићима и Ка-

диној Луци око 60% домаћинства, а у осталим селима до 90%. Број оваца по домаћинствима креће се од 8—10. Не музу их да би одгајили јагњад, коју претежно продају а мање кољу. Свиње за посек тови 90—95% домаћинства, а крмаче држи 70%.

На привредном значају говедарства и овчарства задржали смо се нешто више пошто је он разноврснији у економици сеоских домаћинства, док је значај свиња и живине у давању меса и даље, те процент домаћинства и број свиња и живине довољно указују и на њихов економски значај. Видели смо да краве гаје скоро у истој мери у равничарским и планинским селима, овце више у планинским него равничарским, а свиње и живину у већем броју у равничарским него у планинским селима. То је значајно за потрошњу сточних производа. У свим селима, међутим, сточарство игра знатну улогу у животном стандарду домаћинства.

Исхрана

Сада ћемо изложити податке о исхрани добијене анкетом о исхрани и интервјуима. Потрошња намирница у грамима по прехранбеној јединици била је следећа:

Насеља	Хлеб брашно	Поврће	Воће	Шећер	Уље	Укупно биљ. на- мирнице	Месо, маст и прерађев.	Мл. млеч. производи	Јаја	Укупно живот. нам.	Свега
Козељ	473	311	100	25	12	921	140	270	15	425	1.346
Пољанице	421	378	268	27	23	1.117	171	252	13	436	1.553
Калањевци	446	429	188	27	22	1.112	166	340	45	551	1.663
Моравци	473	365	185	23	15	1.061	216	315	28	559	1.620
Ба	450	364	270	23	22	1.129	234	212	35	481	1.610
Палежница	476	342	242	18	21	1.099	198	297	39	534	1.633
Славков.	401	527	302	27	25	1.282	225	333	54	612	1.894
Просек	449	388	222	24	20	1.103	193	288	33	514	1.617
Минимум	401	311	100	18	12	921	140	212	13	425	1.346
Максимум	476	527	302	27	25	1.282	225	340	54	612	1.894

Разлике у потрошњи намирница од минимума до максимума у грамима, по селима, биле су у хлебу, брашну и производима од брашна 18,70%, у поврћу 69,45%, у воћу 202,00%, у шећеру 50,00%, у уљу 108,33%, у укупним намирницама биљног порекла 39,20%, у месу, масти и прерађевинама од меса 60,71%, у млеку и млечним производима 60,38%, у јајима 315,38%, у укупним намирницама животињског порекла 44,00% и разлике у потрошњи свих намирница биљног и животињског порекла 40,71%.

Потрошња беланчевина, масти и угљених хидрата била је следећа:

Насеља	Беланчевине			М а с т и			Угљени хидрати
	Биљне	Живот.	Укупно	Биљне	Живот.	Укупно	
Козељ	63,9	37,6	101,5	17,2	62,2	79,4	471,2
Пољанице	56,1	40,5	96,6	28,8	72,7	100,7	441,2
Калањевци	60,0	49,1	109,1	28,1	77,2	105,3	454,4
Моравци	60,2	52,1	112,3	20,9	92,0	112,9	460,4
Ба	58,4	40,3	98,7	27,2	94,2	121,4	450,6
Палежница	60,0	50,1	110,1	26,6	85,6	112,2	461,4
Славковица	59,3	58,0	117,3	31,1	98,2	129,3	448,8
Х	59,7	46,81	106,51	25,59	83,16	108,74	455,43
Максимум	63,9	58,0	117,3	31,1	98,2	129,3	470,2
Минимум	56,1	37,6	96,6	17,2	62,2	79,4	441,2
Ј	7,8	20,4	20,7	13,9	36,0	49,9	30,0
СД	2,17	6,96	7,17	4,42	12,03	14,90	9,03
СТ	0,89	2,84	2,93	1,80	4,91	5,08	3,69
КВ ⁰ / ₀	3,63	14,87	6,73	17,27	14,47	13,70	1,98

Биљне беланчевине заступљене су са 56,1⁰/₀, а животињске са 43,9⁰/₀. Најповољнији односи између потрошње беланчевина биљног и животињског порекла су у Славковици, Моравцима и Палежници, јер се учешће беланчевина животињског порекла креће од 45,5⁰/₀—49,4⁰/₀. Разлике у просеку беланчевина по селима крећу се од 56,1—63,9⁰/₀ биљног, а од 37,6—58,0⁰/₀ животињског порекла.

Потрошња укупних масти, у просеку, по селима, креће се од 79,4—129,3 g по прехранбеној јединици. То су велике разлике. Најмање масти троше у Козељу и Калањевцима, а највише у Бау и Славковици. У просеку за сва села, биљне масти учествују са 23,5⁰/₀, а масти животињског порекла са 76,5⁰/₀. Највеће учешће масти животињског порекла је у Моравцима, равничарском насељу, где се свиње највише тове. У осталим селима учешће масти животињског порекла креће се од 72,2—78,3⁰/₀, а масти биљног порекла у свим селима од 18,5—27,8⁰/₀. Најмање је у Моравцима а највеће у Пољаницама. Разлике у потрошњи за угљеним хидратима крећу се од 441,2—471,2⁰/₀ g, што показује да је њихова потрошња у просеку приближна по селима. Највеће стандардне девијације су код потрошње масти и угљених хидрата, а најмање код беланчевина биљног порекла. КВ⁰/₀ показује да се најприближније троше угљени хидрати и биљне беланчевине, а најразличитије беланчевине животињског порекла и биљне масти.

Ако биохемијске вредности гледамо кроз потрошњу калорија, она је била следећа:

Насеља	Укупна калор.	Калорије из беланчевина			Калорије из масти			Кал. из угљен-хидрата
		Биљн.	Живот.	Укуп.	Биљн.	Живот.	Укуп.	
Козељ	3.086	262	154	416	160	578	738	1.932
Пољанице	3.149	230	166	396	260	676	936	1.817
Калањевци	3.290	246	202	448	261	718	979	1.863
Моравци	3.378	247	213	460	194	856	1.050	1.868
Ба	3.381	240	165	405	253	876	1.129	1.847
Палежница	3.387	246	205	451	248	796	1.044	1.892
Славковица	3.523	243	238	481	289	913	1.202	1.840
Просек	3.313	245	192	437	237	773	1.011	1.865
Минимум	3.086	230	154	396	160	578	738	1.817
Максимум	3.523	262	238	481	289	913	1.202	1.932

Потрошња калорија из беланчевина кретала се по селима од 12,58—13,62%, калорија из масти 23,91—34,12%, а из угљених хидрата 52,23—62,61%. Потрошња калорија из биљних беланчевина кретала се од 50,52—62,98%, из беланчевина животињског порекла 37,02—49,48%. Потрошња калорија из биљних масти кретала се од 18,48—27,78%, а калорија из животињских масти од 72,22—81,52%. Разлике од минимума до максимума у потрошњи калорија биле су: из биљних беланчевина 13,91%, из животињских 54,55%, а из укупних беланчевина 21,46%; калорија из биљних масти 80,63%, из животињских 57,96%, из укупних масти 52,87% и калорија из угљених хидрата 6,33%.

Укупна потрошња калорија кретала се од 3.086—3.523. Најмања калоријска вредност је у Козељу, једном од најсиромашнијих села општине Љиг. У овом селу је највише пољопривредних домаћинства, а земља је неплодна. Нешто мало више троше Калањевци и Пољанице, села из брежуљкастог рејона, у којима је већи број мешовитих домаћинства. Следе их Моравци, једно од равничарских села, у којима је највећа производња жита и поврћа. Највећа потрошња калорија је у селима Ба, Палежница и Славковица, која припадају брдском рејону, у коме је развијено воћарство и сточарство. Ова села, међутим, имају највише мешовитих домаћинства, јер у селима Ба и Славковица постоје каменоломи и млинови камена. Осим новчаних прихода од зарада у непољопривредним делатностима, домаћинства ових и оближњих села имају велике приходе од ракије, као и довољно сточарских производа.

Да бисмо предњу табелу анализирали и према врстама домаћинства и према разликама у степену задовољавања потреба у исхрани намирницама, вршили смо анализе са познаваоцима исхране на селу. Пошли смо од постојећег стања разлика у исхрани и констатовали разлике у степену задовољавања потреба узевши 100% као идеалан, највиши ступањ, у коме се намирнице троше према потребама, па смо упоређивали до ког степена се задовољавају потребе у исхрани средним групама намирница, јер би појединачна била опширна и не би давала синтетичке осврте на исхрану појединих врста породица. Први пример такве анализе је задовољавање потреба у исхрани у Јајчићу, Цветановцу, Латковићу, равничарским селима поред Љига, и констатовали да задовољавају потребе у следећим намирницама:

Категорије	Поврће	Воће	Бели мрс	Месо
I	70%	30%	70%	70%
II	80%	30%	90%	80%
III	100%	30%	100%	100%

Воће слабије успева у овим селима и у њему сви једнако задовољавају потребе, а сви недовољно. У поврћу, белом мрсу и месу прва категорија задовољава 70%, друга 80%, а трећа 100%. Иако међу имовним категоријама постоје разлике у исхрани, оне нису велике, а осим тога степен задовољавања потреба је висок чак и код прве, најслабије, категорије. Карактеристично је да у овим селима нема велике разлике између пољопривредних и мешовитих домаћинства, јер су ово ратарска села која производе све наведене групе намирница у довољним или приближно довољним количинама. Селјаци купују мало намирница ако имају приближно или сасвим довољно са свога поседа. Ипак, нешто више купују меса и поврћа мешовита домаћинства у време када га мање имају код својих кућа, јер иду свакодневно у град на посао, а имају више новаца.

У другом случају вршили смо овакву анализу у Славковици, Кадиној Луци и Гукошима, али смо то чинили детаљније, према раслојености ових села. Осим пољопривредних и мешовитих, узели смо у обзир и непољопривредна домаћинства, јер их има знатан број због запослености у каменоломима. Њих смо категорисали у две категорије. Прву, која има личне дохотке до 2.500 и другу, са личним дохоцима више од 2.500 дин. Но, и поједине категорије диференцирали смо на слабију и бољу групу код II и III категорије пољопривредних и код све три категорије мешовитих домаћинства. Тако ове категорије чине: а) слабија, са слабијим поседом по квалитету земљишта, са мањом радном снагом и опремом газдинства и б) са бољим поседом, опремом и са више радне снаге, управо довољном радном снагом. Код мешовитих домаћинства исто важи за посед и његову обра-

ду, али постоје и разлике у примањима личних доходака, као што смо раније навели о односу броја радника према категорији висине дохотка. Зато следећи подаци дају рељефнију слику раслојености у исхрани и непосредније осветљавају зависност исхране од социјално-економских услова живота. Према томе, поједине категорије домаћинства задовољавају потребе у исхрани следећим намирницама:

Категорије	Поврће	Воће	Месо	Маст	Бели мрс
А) Пољопривредна					
I	25%	30%	10%	40%	10%
II а)	30%	35%	15%	45%	20%
б)	40%	50%	20%	50%	30%
III а)	60%	65%	25%	60%	50%
б)	60%	65%	30%	65%	55%
Б) Мешовита					
I а)	70%	80%	40%	70%	70%
б)	70%	80%	45%	75%	70%
II а)	70%	80%	50%	85%	85%
б)	70%	85%	55%	90%	90%
III а)	80%	90%	60%	100%	100%
б)	80%	90%	60%	100%	100%
В) Непољопривреда					
I	50%	35%	20%	50%	40%
II	90%	80%	80%	100%	85%

Очигледно је да се слабије хране пољопривредна, а боље мешовита домаћинства. Прва група непољопривредних домаћинстава приближно се храни са другом категоријом пољопривредних домаћинстава, у неким групама производа боље, у неким лошије, или једнако. Друга група непољопривредних домаћинстава боље се храни поврћем и месом него друга група треће категорије мешовитих домаћинстава, а слабије воћем и белим мрсом. Ова анализа показује велика одступања од просека и разлика од минимума до максимума који су изнети у одговарајућој табели, јер се из њих констатује знатна разлика у исхрани појединих врста домаћинстава и група у њима.

Закључак

Пољопривреда је основна грана производње општине Љиг. То потврђују чињенице што је од укупног становништва 69,72% пољопривредног и што се од активног становништва 78,08% бави пољопривредом и шумарством, а 21,92% свим осталим делатностима. Број пољопривредних домаћинстава је 54,13%, а по појединим местима тај процент варира од 14,63—90,68%. Број домаћинстава са поседом је

87,08% а без земље 12,92%. Ови подаци довољно илуструју пољопривреду као основну грану привређивања. Али, у оквиру саме пољопривреде постоји знатна раслојеност. Јер од најмање до највеће имовне категорије кретали су се по домаћинству: укупне површине од 0,38—28,38 ха, оранице 1,19—5,50, воћњаци 0,01—1,26, виногради 0,01—0,12, ливаде 0,04—2,18, пашњаци 0,01—4,50, шуме 0,01—11,56; број укупних родних воћака 24,4—237,1; говеда 1,57—4,84, овце 5,18—14,52, свиње 2,63—6,49 и живина 6,31—12,58 грла односно комада. Ови подаци потврђују знатну раслојеност сеоских пољопривредних домаћинстава.

Да би решила своје економске проблеме, сиромашна домаћинства запошљавају једног или више чланова у друге привредне или непривредне делатности. Таквих домаћинстава има 19,73%, а њихов број варира од места до места од 4,71—57,43%. Њихово учешће је највеће у другој и све мање ка вишим имовним категоријама, што указује на то да ниски доходи од пољопривреде на нижим поседима приморавају њихове чланове да ове допуњују личним приходима од непољопривредних делатности. Међутим, и у тим приходима постоје битне разлике. До 1.000 динара примало је 38,7%, од 1.000—1.600 динара 44% и више од 1.600 динара 13,7% запосленог особља у 1971. години. Они који примају до 1.000 динара претежно су чланови сеоских домаћинстава, који раде као неквалификовано особље или са мањим квалификацијама и мањом школском спремом. Овакво економско стање узрок је наведеном социјалном стању, кретању становништва и његове структуре према занимању и величини поседа, броју чланова породице, као и појединим слојевима сеоских домаћинстава који се разликују по величини доходака од пољопривреде или од ове и новчаних примања ван поседа или само од новчаних прихода ван поседа.

Економско и социјално стање одређују животни стандард становништва у највећој мери, а у првом реду исхрану међу трошковима живота. По наведеним подацима, учешће беланчевина животињског порекла износи 43,9%, а биљног 56,1%. Потрошња беланчевина животињског порекла кретала се (по селима) од 37,6—58,0%, а биљног 42—62,4%, потрошња масти животињског порекла од 72,2—78,3%, а биљног 18,5—27,8%. Потрошња калорија кретала се: из намирница биљног порекла 50,52—62,98%, а из намирница животињског порекла 37,02—49,48%, из биљних масти 18,48—27,78%, а из масти животињског порекла 72,22—81,52%. Разлике у потрошњи укупних калорија кретале су се од 3.086—3.523.

Ово су разлике у просецима потрошње према прехранбеној јединици у анкетираним селима. Сви ти просеци имају минимуме и максимуме у потрошњи појединих пољопривредних, мешовитих и непољопривредних домаћинстава. Процент задовољавања потреба у исхрани поврћем, у неким селима, креће се од 25—90%, у исхрани воћем од 30—90%, у исхрани месом од 10—80%, у исхрани мастима од 40—100%, а у исхрани белим мрсом од 10—100%. Унутар ових диференцијација налазе се пољопривредна, мешовита и непољопривредна домаћинства свих имовних категорија, висине дохотка од пољо-

привреде и новчаних примања запосленог особља у друштвеном сектору.

Очигледно је, иако у главним цртама, да економско стање проузрокује социјалне процесе и мења социјалну структуру становништва и да ти процеси теку доста успорено, јер општина Љиг нема развијену индустрију и друге непољопривредне делатности које би примале велики број радне снаге са села. Због тога се убрзаније врши процес интензивирања пољопривредне производње, зависно од величине поседа, близине тржишта, цена итд. Према томе, економско и социјално стање условљавају једно друго и одређују у основним линијама, а једно и друго условљавају и одређују исхрану становништва.

Božidar Milić-Krivodoljanin

THE SOCIO-ECONOMIC POSITION AND NUTRITION OF THE AGRICULTURAL POPULATION IN THE COMMUNE OF LJIG

The most important aim of this research was to analyse socio-economic position, nutrition level and structure and interdependence between these two in the commune of Ljig, Serbia.

The population number in this commune is decreasing in the post-war period. The population structure was the following: 69,72% of agricultural population, 56,7% labour active population, 3,47% with personal income and 40,16% of labour non-active population. Out of total active population about 78,08% were agricultural workers and peasants and 21,92% those working in non-agricultural activities. The 54,13% of the holdings were agricultural, 19,73% mixed — part-time holdings and 26,14% non-agricultural holdings. The farms size structure was the following: 12,92% landless, 50,99% up to five and 31,07% above five hectares per farm.

The differences in the farms size cause economic differentiation among the village agricultural population. Maximum farm size, according to the Federal law, amounts 10 ha of arable land. Due to both above mentioned facts, part of agricultural population looks for part-time jobs in nonagricultural and non profit making activities. By doing so they earn an supplementary income which makes possible a substantial increase in the standard of life. For some of the small-holding owners agricultural exodus is actual and so they move to non-agricultural jobs.

The level of social and economic life and its mutual links influence and determine the standard of life and nutrition quality. The special nutrition survey data collected for several villages and special research of the nutrition standards, structure and quality of 65 families examined show the following average consumption in villages: 37,6 — 58,0% of animal proteins, 42,0 — 62,4% of non-animal proteins, 72,2 — 81,52% of animal origin fats, 18,5 — 27,8% of vegetable fats. The total consumption of calories amounted 3086 — 3523 per day. The calories structure was the following: calories from vegetable origin food 50,52 — 62,98% and 37,02 — 49,48% from animal origin food 18,43 — 27,78% from vegetable fats and 72,22 — 81,52% from animal origin fats.

The results of this investigation show a strong mutual interdependence between population nutrition standards and their social and economic position.

Глигор Станојевић

ПОПИС СТАНОВНИШТВА, СТОКЕ И ЗЕМЉЕ СЕЛА ГОРЊЕ БИЉАНЕ И КОРЛАТ ИЗ 1749. ГОДИНЕ

Горње Биљане и Корлат, насеља у општини Бенковац, налазе се између Земуника, Каринског мора и Бенковца. Пописи становништва, стоке и земље нису ретки у вријеме млетачке управе у Далмацији. Ипак, пописи ова два насеља чине изузетак, бар што се тиче увођења рубрике о вјерској припадности. Иначе, пописи обухватају 13 рубрика: одрасли људи, старци, дечаци, жене, дјевојчице, укупан број становника, јахаћи коњи, товарни коњи, волови, краве, телад, ситна стока и укупан број стоке.

На крају оба документа дат је табеларни преглед сеоског атара. Земља је подељена на осам категорија: оранице, виноград, ледине, необрађено земљиште које би се могло обрађивати, земљиште под шумом које би се могло култивисати, камењар под шумом, мочваре и укупан збир свих врста земљишта. Површина земље рачуната је у канапима. Има неколико врста канапа, који се разликују по површини. У Далмацији је био уобичајен падовански канап, који је износио 3.862,57 m².

Оба насеља су 1749. године имала по 46 домова. Према попису становништва из 1972. године, Горње Биљане има 144 а Корлат 188 домаћинстава. Горње Биљане је 1749. имало 426 становника или, просјечно, више од 9 чланова по домаћинству. Најбројнија је задружна породица Луке Опацића, са 30 лица. Има само три домаћинства са по три члана. Корлат је имао нешто мање становника, укупно 393 људи, или просјечно 8 лица по домаћинству. Најбројнија је породица од 24 члана, док је забиљежено пет породица са по три члана. У Горњем Биљану било је само двије католичке породице, а у Корлату 14.

Попис стоке и сеоског атара показује да су сточарство и пољопривреда били главне привредне гране. У Горњим Биљанима просјек по домаћинству износио је 104 грла крупне и ситне стоке. Шест домова било је без икакве стоке, а 11 кућа није имало ситне стоке. Број стоке по домаћинству кретао се од 1 животиње до 719 комада крупне и ситне стоке. У Корлату просјек стоке по домаћинству износио је 79 грла крупне и ситне стоке. Најбогатија породица имала је 358

комада. Упадљиво је мали број јахаћих и товарних коња, док је волова и крава било знатно више. Главна имовина била је ситна стока.

Сеоски атар није уписан по домаћинствима, него је уједно приказан по категоријама земљишта. Ораће земље у Горњем Биљану било је 1704 канапа, или 658 хектара, што је, у просјеку, чинило 14 хектара по домаћинству. Под виноградима је било 118 канапа, или око 45 хектара, у просјеку непун хектар по домаћинству. Највише је било под шумом — 2851 канап. Није познато да ли је земљиште под шумом било подијељено међу сељацима или је коришћено као сеоска комуница. У Корлату, под ораницама је било 1583 канапа, или 611 хектара, што у просјеку износи 13 хектара по домаћинству. Под лозом је било 17 канапа више него у Горњем Биљану. Највећи простор од 3041 канапа био је под шумама. Житељи Корлата имали су 1288 канапа земљишта више од становника Горњег Биљана.

Број стоке, површина ораће земље, винограда и других земљишта, рачунат у просјеку по домаћинству, показује да су то била осредња сеоска газдинства, на којима је сељак могао да живи, истина уз велики напор.

Попис је радио капетан, инжењер Антонио Ферари, вјероватно у пореске сврхе. Списак има највећи значај са демографског становишта. Документе објављујемо истим редоследом као што су нађени у архивској књизи: Горње Биљане, па Корлат.¹

¹ *Archivio di Stato di Venezia*, Proveditori generali in Dalmazia et Albania, filza 590.

ZARA LI 22. SETTEMBRE 1749.

Anagrafi ò sia piedelista della quantità delle famiglie e numero d'anime che abitano la villa di Bigliane Superiore nel contado superiore di Zara, con la numerazione degli animali e la quantità di terre che circa possiedono nel distretto di essa villa. Formato il presente per comando degl'Illustrissimi et Eccellentissimi signori Sindici Inquisitori in Dal-mazia et Albania

Famiglie della villa Bigliane Superiore	Uomini d'arme	Vechi	Ragazi	Donne	Putte	Anime in tutte	Cavalli di sella	Cavalli da basta	Animali bovini	Vacche	Vitelli	Animali minuti	In tutti
Sardar Mitrovich Dede	—	—	—	2	1	3	—	—	—	—	—	—	—
Capitano della villa Marco Duchigh	2	—	3	2	2	9	—	1	7	1	—	80	89
Prete greco Vasilii Ostoigh	3	—	4	2	4	13	—	—	2	1	—	18	21
Tomaso Ostoich	3	—	9	4	3	19	—	1	6	6	1	400	414
Giovan Incovigh	2	—	2	2	1	7	—	—	2	2	2	70	76
Giovan Anigh	3	—	4	3	2	12	—	1	5	2	1	100	110
Ellia Duchigh	2	—	1	3	1	1	—	—	3	2	2	20	27
Stipan Duchigh	3	—	1	3	2	9	—	1	6	2	1	100	110
Paua Zeze	1	—	1	1	1	4	—	—	2	1	—	12	15
Nicola Gialigh	—	—	2	2	1	5	—	—	2	1	—	—	3
Ivan Vuchmirovigh	2	—	4	2	5	13	—	2	2	4	2	100	110
Ellia Raduluvigh	2	—	4	1	1	8	—	—	2	3	3	—	8
Ivan Gaghigh	2	1	2	5	—	11	1	1	1	6	3	150	162
Mitar Gaghigh	5	—	1	4	2	12	—	—	2	4	3	150	159
Luca Gaghich	2	1	—	2	3	8	—	1	6	4	2	160	171
Mio Gaghich	4	—	—	1	—	5	—	—	—	—	—	—	—

Famiglice della villa Bigliane Superiore	Uomini d'arme	Vechi	Ragazi	Donne	Putre	Anime in tute	Cavalli di sella	Cavalli da basta	Animali bovini	Vacche	Vitelli	Animali minuti	In tutti
Giosif Ma- strovich	2	—	1	1	3	7	—	—	1	1	—	10	12
David Cussa	2	—	4	1	2	9	—	—	2	1	1	17	21
Vule Ostoigh	4	—	2	1	3	10	—	—	3	2	1	120	126
Mate Ostoigh	2	—	4	3	4	13	1	1	6	5	3	500	516
Ellia Gravoza	2	—	2	2	1	7	—	1	2	4	2	40	49
Giure Radolovich	1	—	—	1	1	3	—	—	—	—	—	—	—
Sava Duchigh	2	1	2	3	1	9	—	—	1	7	6	80	94
Giovan Ostoigh	2	—	2	2	2	2	1	—	6	6	3	73	89
Todor Bogovaz	2	—	5	1	1	9	—	—	2	3	1	3	9
Toma Aum (?)	4	—	2	4	2	12	1	4	8	14	5	250	282
Giovan Rad- manovich	3	—	4	5	9	21	1	2	6	7	2	250	268
Lazo Bogovaz	2	—	3	2	3	10	—	—	—	1	1	—	2
Obrad Veceli- novich	7	—	—	1	1	9	—	—	—	—	—	30	30
Ivan Veceli- novich	1	—	2	1	2	6	—	—	—	—	—	—	—
Petar Caran	2	—	1	1	1	5	—	1	—	—	—	—	1
Luca Opassingh	10	—	5	6	9	30	1	3	20	14	12	630	680
Marco Scovigh	1	—	2	2	6	11	—	—	—	2	1	—	3
Stipan Bogovaz	4	—	—	2	5	11	—	—	2	2	2	20	26
Marco Cara- novigh	2	—	2	1	1	6	—	—	—	—	—	—	—
Trifon Tepsa	2	—	1	2	—	5	—	—	1	1	1	30	33
Luca Tepsa	2	—	1	2	1	6	—	1	2	2	4	30	39

Toma Bogovaz	3	—	—	1	5	9	—	—	1	—	10	11
Pave Zvittanovigh	2	—	3	1	2	8	—	1	8	2	2	80
Pave Zodam	1	—	2	2	2	7	—	—	—	2	2	30
Marco Cuissa	1	—	—	1	1	3	—	—	4	—	1	30
Ellia Incovigh	—	—	1	2	2	5	—	—	2	2	2	26
Petar Prasigh	1	—	—	1	3	5	—	—	—	—	—	—
Petar Cernovich	1	—	2	1	4	8	—	1	8	2	2	80
Del ritto latino												
Mate												
Milnovigh	1	1	5	2	3	12	—	—	3	2	1	40
Ivan Milovigh	2	1	7	3	4	17	1	4	7	5	2	700
Summa	107	5	102	94	118	426	7	27	127	122	75	4 429

Quantità di terre, pascoli boschivi e paludi di detta villa											
Incolti Boschivi Boschivo Paludi											
Arativi Vignati Prativi coltivabili coltivabili grebanoso incolti In tutti											
Campi in	1704	118	75	320	470	2851	96	5634			
cerca											

Antonio Ferrari,
Capitano ingegnere

Famiglie del ritto greco №	44
Dette del ritto latino №	2
In tutte	46

ZARA LI 22. SETTEMBRE 1749.

Anagrafi ó sia piedillista della quantit  delle famiglie e numero d'anime che abitano la villa di Corlat del contrado superiore di Zara con la numerazione degli animali e la quantit  di terre che circa possiedono nel distrett di essa villa, formato il presente per comando degl'illustrissimi signori sindici Inquisitori in Dalmazia et Albania.

Famiglie della villa Corlat del rito latino	Uomini d'arme	Vecchi	Ragazzi	Donne	Putte	Anime in tutte	Cavalli di sella	Cavalli da basta	Animali bovini	Vacche	Vitelli	Animali minuti	In tutti
Cavitanio della villa													
Ivan Zorigh	4	—	3	2	1	10	1	4	6	1	1	68	78
Toma Vulelin	3	—	7	2	3	15	1	1	4	5	—	200	213
Ante Vulelin	2	—	1	1	6	10	—	—	4	5	—	70	79
Simon Zorigh	6	—	4	3	2	15	1	1	6	8	—	300	316
Giadre Zorigh	4	—	1	1	3	9	1	4	2	4	31	170	184
Dugio Zorigh	1	—	4	1	2	8	—	1	1	3	3	120	128
Miatio Pavlovigh	3	—	6	3	4	16	1	2	6	2	1	150	158
Vide Galigh	4	—	3	2	2	11	—	1	1	4	2	350	368
Nicolo Zorigh	2	—	2	2	2	8	—	—	—	—	—	40	40
Mio Zorigh	2	—	—	1	4	7	—	—	2	—	—	15	17
Luca Barzocha	2	—	4	2	2	10	1	6	6	3	3	210	228
Toma Zorigh	4	1	3	3	5	16	1	5	4	6	3	215	234
Toma Draganigh	3	—	2	2	—	7	1	1	2	2	1	40	47
Martin Bulich	1	—	1	1	3	3	—	—	—	—	—	5	5
Famglie del rito greco Alfier													
Stogian Tintor	2	—	2	2	2	8	2	—	2	3	20	110	119
Giovan Calan	1	—	1	2	—	4	1	—	1	3	2	9	16
Andrea Tintor	2	1	6	3	2	14	—	2	4	3	4	230	243
Lazzo Rascovich	2	—	3	1	2	8	—	—	—	1	1	40	47
Sime Babigh	1	—	1	2	2	7	1	1	1	3	1	40	47
Filipo Tintor	2	—	3	1	6	12	1	1	1	4	1	130	138
Giovan Supag	3	—	7	5	9	24	1	3	12	4	4	200	224

Vuco Magliovo	1	5	1	4	12	—	1	6	4	1	90	105
Stogian Milecha	1	1	1	1	4	—	—	—	—	—	—	—
Giacomo Dragia	5	3	3	8	21	—	1	2	3	2	250	258
Giuro Medossa	2	—	1	3	6	—	1	8	1	1	20	31
Giuro Tintor	1	2	1	2	6	—	2	—	1	1	—	4
Luca Supagi	1	2	1	1	5	—	—	—	1	—	—	1
Gierco Tintor	3	1	3	5	12	—	1	4	1	2	100	108
Giovan Tintor	3	1	1	1	6	—	—	1	3	1	40	45
Marco Gierbigh	1	3	1	1	6	—	—	—	—	—	—	—
Toma Lachigh	1	2	1	1	5	—	—	—	—	—	—	6
Toma Gioachigh	4	2	1	1	8	—	—	1	3	2	—	6
Mialo Tintor	1	—	1	1	3	—	—	1	—	1	—	1
Lezo Perdisacha	1	1	1	—	3	—	—	—	1	1	—	2
Vugiasin Milecha	1	1	1	2	5	—	—	1	1	1	—	3
Marco Arbanas	3	3	1	2	9	—	—	—	1	1	—	2
Toma Cusat	4	3	2	2	11	—	—	6	3	3	100	112
Giovan Tintor	2	1	1	1	5	—	1	8	5	3	—	17
Todoro Arbanas	2	1	—	—	3	—	—	—	—	—	—	—
Allessa Tintor	1	—	1	1	3	—	—	2	1	—	—	3
Giovo Arbanas	1	3	2	—	6	—	—	2	—	—	5	7
Todor Mungas	4	1	2	2	9	—	—	2	2	1	60	65
Giovan Zupag	3	—	1	1	5	—	5	—	—	—	10	10
Mitar Maglova	3	1	3	1	8	—	1	—	—	—	110	115
Maxih Bobigh	1	2	1	2	6	—	1	4	1	1	—	9
Bose Supagh	1	1	1	—	3	—	—	—	—	—	5	5
Summa	105	3	103	77	393	17	45	102	95	55	3435	3649

Quantità di terre, pascoli boschivi e paludi di detta villa

Famiglie di rito latino	14				
Dette del rito greco	32				
In tutti	46				
		Arativi	Vignati	Praivi coltivabili	Incolti
		1704	118	101	483
		506	3041	73	6922
		Campi in circa			
		1704	118	101	483
		506	3041	73	6922

Antonio Ferrari,
Capitano ingegnere

Gligor Stanojević

LE DENOMBREMENT DE LA POPULATION, DU BETAİL ET
DE LA TERRE DANS LES VILLAGES BILJANE ET KORLAT
EN 1749.

Sur la base des données des archives du XVIII-e siècle l'auteur présente l'histoire des deux petits villages dalmatiens pendant l'administration vénitienne dans cette région. Les données sont authentiques, en langue italienne, et se rapportent à la structure ethnique, socio-économique et démographique de ces deux villages sous le gouvernement étranger dans le passé.

Ласта Баповић

ОБРАДА КОРАЛА НА ОТОКУ ЗЛАРИНУ

Зларин је мало острво, које припада Шибенском архипелагу, а налази се на изласку из Шибенског канала. На острву се налази истоимено насеље. Године 1298, када је шибенска општина даровала Зларин новоствореној шибенској бискупији, насеље је имало 20 кућа и 70 становника.¹ Данас Зларин има 257 домаћинстава и 635 становника.²

Шибенско-задарски архипелаг обилује ловиштима корала.

Постоје подаци да су се Зларињани бавили вађењем корала још пре 1412. године, тј. пре него што су потпали под млетачку власт.³ Ту делатност Зларињана можемо пратити кроз векове. У понеким периодима она је била веома интензивна, док је у другим, због спора с рибарима који су тврдили да вађење корала растерује јата риба, била забрањивана.

Ако је лов корала био дозвољен, корал је вађен индивидуално, слободно, или је право на лов давано под закуп. Зларињани су, приликом слободног лова, сирови корал продавали Напуљцима, Сицилијанцима, а понекад и Дубровчанима. Међутим, лов корала је углавном даван под закуп. Закупци су најчешће били странци, а веома дуго су закупци били чланови породице Галбиани. Они су сирови корал одвозили у Венецију на обраду.

Како је Далмација дуго била под млетачком влашћу, Венеција, и сама обрађивач корала, није била заинтересована да на нашој обали отвори радионицу за обраду корала.

---

¹ Према: Jelka Perić, *Ribarstvo u Dalmaciji*, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena (даље ZNŽOJS) knj. XXIX 2, Zagreb 1934, страна 119, фуснота 2: *Folium Dioecesanum organum Curiae Episcopalis Sibenicensis Annus III*. Nrus 10 p. 82.

² Према попису из 1971. године; Према Луцијану Марчићу, 1930. године Зларин је имао 1829 становника и 360 домова. Луцијан Марчић, *Задарска и Шибенска острва*, Српски етнографски зборник књ. XLVI, I одељење књ. 26, Београд 1930, 583.

³ Према: Josip Basioli, *Koraljari na našim obalama Jadrana*, Radovi Instituta JAZU u Zadru, sv. XV, Zadar 1968, 152.

После пропасти Венеције, под аустријском управом, јављају се први покушаји отварања радионице. Наиме, 1798. године, аустријска влада дозволила је вађење корала „шибенском кнезу Ивану Антуну Галбианију под увјетом, да кроз прве четири године у Шибенику подигне радионицу за израду корала“.⁴ Галбиани, међутим није испунио тај услов.

Има помена да је „трговачка комора Далмације 1890. године била осигурала своту новца, намењену упућивању неколико особа у Напуљ у сврху изучавања прераде корала. Каснији резултати тога нису познати“.⁵

С намером да се приступи организованом вађењу корала, као и њиховој обради, основана је у Шибенику Рибарско-кораљарска задруга, 1911. године. Већ следеће године уређена је брусионица корала на електрични погон. Но како нису познавали обраду корала, задругари су непотребно уложили много капитала, а корал су неправилно брусили као чешки гранат.⁶ Да би се боље обучили, довели су неког Германо Ретнице, из Torre del Greco, који је као стручњак за брушење корала подучавао, 1913. године, 12 радника. Први светски рат, као и необезбеђена средства за пласман обрађеног корала, довео је до распадања задруге и продаје како алата тако и залиха корала.

Оснивњем Кораљарске задруге, 1922. године, овај пут у Зларину, покушано је да се обнови организовано вађење корала, као и њихова обрада. Међутим, пре него што је и почела озбиљније да ради, задруга се распала.

До 1931. године, када се поново оснива Кораљарско-спужварска задруга у Зларину, вађење корала било је индивидуално. У томе се највише истакао Фелиције Вуков, који је први пут користио ронилачки компресор за вађење корала 1923. године.

Нова Кораљарско-спужварска задруга постојала је све до почетка рата. Пословала је на ивици рентабилитета, обрађујући корал само за домаће тржиште. Да би што боље изучили обраду корала, задругари су довели стручњака из Италије, који је обучио 20 младића.

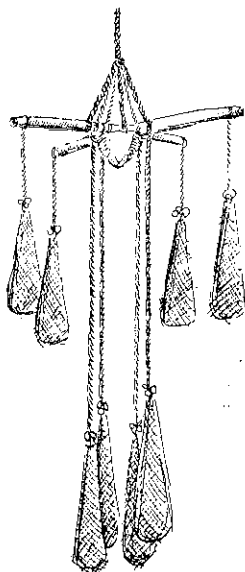
После рата, од 1953. године, поново постоји у Зларину радионица за обраду корала. Она је пословала као погон Пољопривредне задруге Зларин, затим као погон Крапањске спужварске задруге, односно, од 1962. године, Рибарског комбината у Шибенику. Године 1972. у Кораљарској задрузи у Зларину биле су запослене 3 особе (Срећка Љуба, 1942; Радослав Калопер, 1928; и Виктор Лукин, 1922), а 1974. године корал је наставио да обрађује, откупивши од расформиране задруге алат, само Виктор Лукин.

⁴ Jelka Perić, *Lov koralja i spužava u Dalmaciji*, ZNŽOJS knj. XXXII/1, Zagreb 1939, 161.

⁵ Josip Basioli, н. д., 163.

⁶ Према: Jelka Perić, *Lov koralja i spužava u Dalmaciji*, 165.

Корал се до 1923. године вадио искључиво справом која се назива *инжењ* (сл. 1). Инжењ се састоји из две укрштене дрвене мотке. На сваком краку налазе се по две ресе, неједнаке дужине, односно

Сл. 1

Према Јелки Перић: Лов корала и спужава у Далмацији, стр. 171

мреже у облику реса, плетене од конопље свилца (сл. 2). На укрштеном месту причврсти се с једне стране мотка, односно конопац којим се справа покреће, тј. извлачи; с друге стране, у правцу реса, привеже

Сл. 2

се потези камен који вуче инжењ ка дну. Инжењ може бити различите величине. Углавном се употребљавао инжењ чије су пречке биле дугачке око 4 m, а ресе по 1,5 m, док је камен тежио око 50 kg.⁷ Ин-

⁷ Josip Basoli, н. д., 143.

жењ се са чамца спушта у море на местима где се зна да има корала. Он се покреће помоћу мотке или конопца. У мреже — ресе заплиће се корал, који се окретањем инжења одваја од дна. Вађење инжења, после неколико часова покретања, обавља се ручно и веома је напорно јер се у мреже не заплете само корал.

Сирови корал се доноси у радионицу. Радионица у Зларину запрема две просторије, од којих мања служи као изложбени простор за прерађени корал. У самој радионици постоје три стола и две клупе — банка. На један од столова причвршћени су ручни брусеви, док су на другом, на неколико места, причвршћене истурене дашчице, широке око 10 cm.

Извађени корал се сортира. При корену је грана најдебља па се тај део користи за брошеве или привеске. Од грана се праве зрна или „око“ за прстење, а танке гранчице се само чисте, буше и полирају да би се од њих израђивале орглице. После првог сортирања, корал

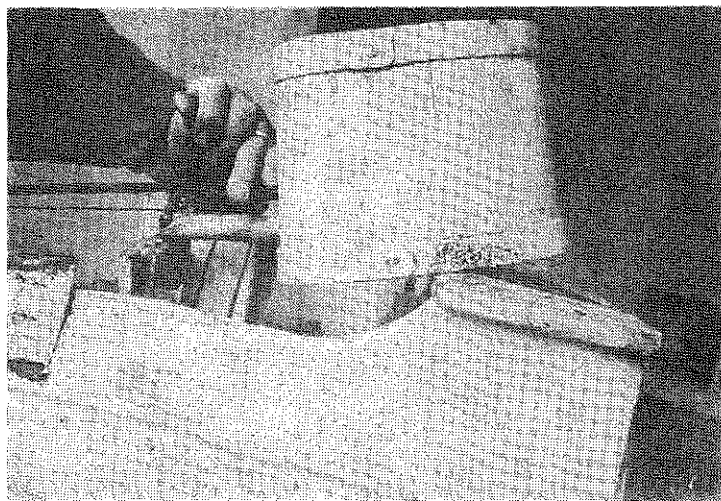

Сл. 3

се скида на брису или великим клештима (сл. 3). Од недавно је поред бруса постављена једна кутија, која је причвршћена гуменом цеву за обичан усисивач, који усисава прашину од брушења.

После сортирања, корал се у врећицама тресе тако да се трењем једног о други скида горња скрама. Даље се сваком коралу даје основни облик ручним брусом.

Грубо обрађени корал, од кога ће се правити огрлице, затим се буши да би се могао низати. Рупице се буше на столу сличном ђачкој клуши, ограђеном са три стране. Он се назива *банак*. На задњи део ограде причвршћена је хоризонтална даска; на њу се ослања, у косом положају, дрвено буренце — *букара*, из кога излази тршчана цев. Доњи део цеви је зашиљен, тако да кад се подеси нагиб букаре вода капље кап по кап. С леве стране букаре, на банку је направљен сталак, из кога се до поменуте цеви пружају две дебеле, не сасвим спојене даске. На те две даске стави се корал тако да место где ће бити рупица дође на спој дасака. Затим се узме цев, на чијем крају се налази игла. Та цев са иглом назива се *трапан*. Користе се медицинске игле разних дебљина. Често се оштре „правим брусом“ који се пре оштрења умочи у уље. Помоћна справа којом се трапан покреће изгледа као дечји лук, тј. савијена грана везана канапом, а назива се *гусле*. Како је дрво лука савитљиво, тетива се лако једанпут омота око трапана. Вештим померањем канапа десном руком трапан се, придржаван левом руком, окреће и буши рупу на коралу. Да се при окретању трапана не би повредила рука, на горњи крај натакне се љуска бадема (сл. 4). Вода из букаре капље на корал који се буши и хлади га „да се не би усијао“, услед чега би могао да напукне.

Сл. 4

Тако пробушени комадић корала затим се турпијама ручно доте-рује и даје му се жељени облик. То се ради за великим столом, на дашчицама истуреним и причвршћеним за сто. „Након тога се зрнца стављају у врећице с прашком од камена „плавучца“ и окрећу 5 — 6 сати. Тиме нестану сви трагови турпије.“⁸ Да би зрнца добила сјај, политирају се ликвидним сапуном и прашком званом „једењи рог“.

⁸ Josip Basioli, н. д., 143.

После овога, приступа се коначном сортирању према боји и величини, као и низању. Задруга је правила огрлице и наруквице, привеске у облику срца, песнице или шаке с „розима“, затим дугмета за манжете и „ока“ за брошеве и прстење. Данас се код Виктора Лукина у радионици могу наћи и брошеви и минђуше од комадића корала, као и корал огрочен срмом.

Зларински корал је црвене до тамноцрвене боје и има веома леп сјај. Међутим, због ручне обраде, посао је спор и нерентабилан, а корални украси скупи.

GRINDING OF CORALS ON THE ZLARIN ISLAND

Lasta Đapović

The population of Zlarin island (a small island near Šibenik) has taken out corals from the sea since the XIIIth century. At the same time corals were not ground but were sold in the raw state. The grinding and polishing of corals were introduced only at the beginning of the XXth century. In 1922 a workshop for the grinding of corals was founded. This workshop has been working (with insignificant interruptions) up to the present day. All the process of grinding and polishing of corals is hand-done, with a grindstone.

Милорад Милошевић Бревинац

ДВЕ БЕЛЕШКЕ

НЕКИ ПОДАЦИ ИЗ КУЛТА СВЕТОГ САВЕ У СТУДЕНИЦИ

Под овим насловом почео сам да објављујем податке о култу Светог Саве у Студеници у Гласнику Етнографског института Српске академије наука, I/1—2, 1952. године. Тада је објављено: *Савине стопе у Студеници и Савине воде у селу Доцу*, стр. 511, 512.

Тек сад објављујем, под истим насловом, још неколико података о томе.

Савина вода у селу Кремину. — Високо Голо брдо, последњи огранак планине Чемерна, уздиже се изнад самог ушћа Студенице у Ибар; омеђено је Ибром и Студеницом. Падине према Студеници оскудне су у води; али по странама према Ибру и Желебић потоку, где је борова шума очуванија, има више извора. Један од јачих назива се Савина вода; припада сливу Црнчића потока према Ибру. То је у атару села Кремина, у залеђу засеока Пешића. Људи из овог засеока давно су прокопали бразду и превели Савину воду — преко вододелнице између слива Студенице и Ибра — у слив Студенице ради домаћих потреба. Нико се тада није противио, пошто у то време није било ни кућа ни обрадиве земље у сливу Црнчића потока.

Према предању које, како се верује, још из Савина времена потиче, вода је лековита. Главобољне и грозничаве жене, ређе и људи, долазе рано изјутра, пре изласка Сунца да би се напили Савине исцељујуће водиче. Препоручљиво је да костобољни макар мало проспавају, чак и тврђе да заспе на стењаку око воде. Уобичајено је још и то да болесници алевом вуненом пређом (жицом) обавијају оболеле делове тела, па затим истим тим концем обавијају камење око извора и ту црвена врпца и остане.

Пошто се верује да је то света вода са исцељујућим моћима, обавезано је да болесници дарују каквом старом паром воду. Стога се виђају разноврсне металне паре по пукотинама стена.

Савина стопа и стопа Савина коња у селу Кремину. — У наведеном Гласнику Етнографског института Српске ака-

демије наука (САН, I/1—2, 1952) указано је и на примере Савиних стопа по Студеници; на трагове његова нагаза, слично веровању о стопама Краљевића Марка по Србији и Македонији, а такође и на стопе Савина коња.

У даљем трагању досад сам открио још једно место, на коме је, према предању, Савина стопа и стопа његова коња. Оба та знамења су, у ствари, крај Савине воде у селу Кремину. Како старије Студеничанке причају, наравно оне које чешће посећују то култно место, обе се стопе јасно распознају. Кад ветар нанесе праšину, лишће и маховину, жене почисте и водом оперу стопе. Болеснице седе крај стопа, смирено ћуте, пренете и предане исцељитељу Сави, при чему се учвршћује уверење у излечење бољке.

Савине стене у Студеници. — Поред старих споменика културе, као што су средњовековни манастири, изузетне уметничке вредности, широм земље постоји и мноштво културних и некултурних места која — по нашем мишљењу — уједно представљају и посебну врсту споменика. Студеница је, на пример, позната по таквим споменицима који су посвећени светом Сави. Потребно је напоменути да њих народ није подизао на уобичајени начин. То је друкчија врста белуга — трајни споменици, или — како би Студеничани и Ибарци рекли — знамења која вечно зраче и покољења подсећају на свог првог просветитеља. Биране су од природе саздане, готове творевине, које су по нечему изузетне и ретке, и називане Савиним именом.

Тако је, у своје време, један бук реке Студенице, у њеном кориту, на тврдим стенама, недалеко од манастира Студенице, добио назив — Савине стене. Кад се човек ту задеси, у зеленом склопу Радочела и Чемерна, буде изненађен. У судару и трајној борби са стенама река се претвара у боју млека. Остаје да се памти бучна и шумна средина, и посебна песма коју Студеница растура док се растаче у растеке да би пребродила искушење.

Савини грнци (лонци). — Други један споменик светом Сави, сличан Савиним стенама, налази се на реци Ибру, недалеко од ушћа Студенице, на месту где ова река пробија тврде стене свог стешњеног корита. Тамо где површинско врење брзе воде подсећа на реске одјеке разбијене и одбачене воде са витла у изби сеоске воденице; где из дубина допире потмуло мумлање као далека грмљавина, у издубљеном котлу бука вечно се тумбају, премећу и окрећу дебеле и тешке стене. Ваљалица камена. Река их у дубинама ваља, а на површини камени кланац ваја. Гдекад изгледа да у дну лонца кркори пасуљ као у грнцима крај огњишта испод верига и чајава черена. Кување и мумлање у многобројним подводним лонцима дало је повода људима да и ту, такође изузетну природну реткост, назову Савини лонци, или Савини грнци; чује се и трећи назив — Савини грнчићи. У последње време скраћеница — Грнчићи.

Ни Савине стене, ни Савини лонци нису култна места. Њима народ не долази у потрагу за леком, за исцељењем. Зором, о младим

недељама, не умивају се главобољне жене, нити остављају потурене (неважеће) звечеће паре; и не привезују алевске кончиће око тих места. Једноставно, без икаквих култних поступака. Нашавши се пред изразитим природним реткостима, у оба ова случаја, народ је те природне споменике „крстио“ Савиним именом.

КУМСТВО УМЕСТО КРВНЕ ОСВЕТЕ У СТУДЕНИЧКОМ СЕЛУ РУДНУ

Предак Вилимоновића, Андрића и Бошковића — Васо казивао је да је као дете утувио, кад му је мајка, преносећи га преко Лима, говорила: „Запамти, сине, кад те мајка преко Лима пренијела!“

Васо се са својима населио испод највишег дела планине Радочела, до реке Бревине, у Осредак. Нешто доцније су се изместили на Рудно. У Осредку се кућишта и сибаришта и сад распознају.

У новој средини, на питомој и сунчаној Бзовичкој висоравни, природа се приближно подударала са старом постојбином. Закућили су се у шиљачама и сибарама и наставили живот својих предака у пределу манастира Студенице.

Од Васова три сина: Вилимона, Андрије и Бошка воде порекло Вилимоновићи и Андрићи, који су настањени на Рудну, и Бошковићи, у Грацу и у Слатини.

С пролећа 1846. године била је трпеза у братству Мартића на Рудну. На даћу су дошли рођаци и суседи. Загрејани пићем, нешто су се поречкали Петар Марковић и Вукосав Петровић; том приликом Петар ошамари Вукосава. Увређен и понижен, Вукосав скочи из совре, рекавши: „Сачекај ме сад ћу и ја теби наздравити!“ И изгуби се. После неког времена, појави се Вукосав са пушком танчицом на вратима и повиче: „Е, стани да и ја теби наздравим!“ и опали из танчице, усмрти Петра и проспе његову крв по соври.

После тога, Вукосав се измакне у забран изнад Клеча, одакле по неком поручи — ако ико сутрадан на сахрани закука, да ће и тога убити.

Потом Вукосав пребегне у Турску. Бавио се негде око манастира Дечана седам година.

Пошто се вратио, његова жена је постигла, помоћу родбине и суседа, да се закрвљене куће измире. И да се, уједно, и окуме.

Вук Караџић, говорећи о измирењу и кумству, између осталог, каже и ово: „Значајан је обичај да убилац уз измирење моли противника да му буде крштени кум. Понекад по више дана узастопце иду жене, дванаест на броју, с малом децом у колијевкама, и куме богом и светијем Јованом да се измире“.¹

¹ Вук Ст. Караџић, *Црна Гора и Бока Которска*, стр. 46.

Убијени Петар сахрањен је у близини Мартића кућа, изнад рудњанске школе. Гломазан, али мајсторски срезан надгробник од радочелског мермера стоји као сведок једног убиства, уједно и једног кумства. С предње стране пише: „Овде е: положено тело раба божјег Петра Марковића из Рудна: уби га Вукосав Петровић: из Рудна у соври: седећи марта 3 1846“. Запис је урезан невешто и неукусно; док је са унутрашње стране диван, познати студенички каменорез: кружни човечји лик, а при дну два самокреса — симболи догађаја.

СЪДЕСЪ: ПОЛОЖЕНО: ТЪЛО
 РАБА: БОЖІЇГ
 ПЕТРА: МАРКОВІЇ
 ИЗ РУДНА: С БІГЯ: ВУКО
 СЪВ ПЕТРОВІЇ: ИЗ РУДНА
 С СОВЕРІ: СЕДЕЇ
 МАРТА 3 1846

Ово је записано према казивању седамдесетогодишњег Симиона Вилимоновића, из Рудна, 1941. године.

Milorad Milošević-Brevinac

DEUX NOTES FOLKLORIQUES

De la tradition orale populaire de Studenica et de Rudno en Serbie l'auteur a séparé et décrit les motifs du St. Sava et de la coutume de parrainage au lieu de la vendetta.

L'auteur a présenté ainsi certaines caractéristiques de la tradition orale populaire et a attiré l'attention sur les restes archaïques balkaniques de la vendetta dans certaines régions serbes.

НЕКА ЗАПАЖАЊА О САВРЕМЕНИМ ТОКОВИМА РАЗВОЈА ФОЛКЛОРИСТИКЕ У ТУРСКОЈ

Познато је да научни скупови дају пресек развоја научне мисли и преглед стања у коме се налазе једна или више научних дисциплина. Такве могућности пружио је и Први интернационални конгрес турског фолклора, који је одржан у Истанбулу, од 23. до 29. јуна 1975. године.

Овај Конгрес остварен је према одлуци која је донета на седници Првог интернационалног семинара турског фолклора у Анкари, 1973. године. Том приликом је одлучено да се, поводом 50. годишњице Турске Републике, под покровитељством Министарства културе, припреми конгрес, који би имао циљ да подстиче истраживања турског народног стваралаштва, заснованог на дугој традицији и богатом културном наслеђу.

Конгресу је присуствовало око 150 учесника, са 146 пријављених реферата. Осим турских научника, узели су учешће представници разних земаља Европе, Азије и Америке (Румунија, СССР, Мађарска, САД, Енглеска, Ирак, Југославија, Француска, Немачка).

У првој секцији постављене су главне теме: методолошки приступи, рад на речницима, библиографији, атласима и монографијама. Друга секција је, као оквирну тему, имала народну књижевност. У трећој секцији расправљало се о народној музици, затим о народним песмама и играма, као и о народним драмским приказивањима. Четврта секција бавила се питањима традиције, обичаја и веровања, док је пета секција била посвећена етнографији, у ужем смислу.

Мада, у овом опсегу, није могуће да се у потпуности прикажу резултати овога Конгреса, покушаћу, бар у основним цртама, да известим које су основне тенденције у садашњем развоју турске фолклористике, онако како је то изражено на овом скупу, придржавајући се конгресног материјала и сопствених утисака.

Примарно место на овом Конгресу добила је методологија. Већ први реферат (dr Н. Zübeüir-Kosay, *Потреба за компаративном и историјском методом у истраживању турског фолклора*) упутио је по-

зив свим учесницима Конгреса да изразе своја мишљења о начину испитивања, сам се залажући за упоредно проучавање језика и фолклора, њихових међусобних сличности и разлика. Група турских научника, која заступа мишљење да је етимологија речи пут за фолклорна испитивања, сматра да, зависно од развоја људског друштва, језик трпи потресне структуралне промене, које не само да се огледају у фолклору већ и проистичу из њега, из народне имагинације и менталитета (*dr Z. Korkmaz, Фолклорна етимологија и фолклор*).

За разлику од ове, назовимо је компаративно-лингвистичке школе, совјетска наука сматра да су компаративне анализе превазиђене и да не треба да су циљ, већ средство за компаративно-историјске студије. Решавање питања генезе и историјског развоја у науци совјетски научници виде у откривању унутрашњих законитости фолклорних појава, чиме се објашњавају заједничке карактеристике ширих процеса (*др. Б. Путилов, Студија методолошких принципа совјетских научника у релацијама интернационалног фолклора*).

Вредно пажње је и треће мишљење, које је заступао наш представник (*др Т. Чубелић, Фолклор и његова методологија са одабраним примерима турског фолклора југословенског становништва*). Говорећи о самом термину „фолклор“, који је, током времена и у разним регионима, различито интерпретиран, овај аутор истиче да се у наше време дефиниција фолклора „распиње“ између европских литерарних студија и културноантрополошких дефиниција, које заступају амерички научници. Таква неуједначеност у схватањима, према овом реферату, штети како националним фолклорима, тако и праћењу историјског континуитета. Он указује на потребу обједињавања више методологија, што истиче као свој став.

Ако овај Конгрес није донео јединствено мишљење о томе како треба прићи решавању проблема из фолклористике, допринео је сазнањима о томе шта треба испитивати, тј. шта истраживачи, претежно турски, подразумевају под турским фолклором. У сфери таквих размишљања, изражена је знатно већа ширина и разноврсност. Суштина излагања неколицине референата своди се на чињеницу да је дуга историјска прошлост Турака, у различитим регионима света, условила потребу за испитивањем свих облика турске традиционалне културе. Исказано је и мишљење о „свеобухватности“ турског народног стваралаштва, чији се утицаји осећају у скоро целом свету, не само у Азији већ и у Африци, Европи и деловима Океаније. Временски, истраживања би требало да обухвате период од старих источних култура, па преко номадски турских племена и Османлија, до данашњег становништва Турске Републике (*др. I. Аксау, Свеобухватност турског фолклора*).

Кроз реферате овога конгреса јасно се уочава и тежња да фолклористичка истраживања обухвате не само етничку прошлост Турака у Турској већ и традиционалну културу и народно стварала-

штво турских група ван граница данашње Турске. У том смислу корисна саопштења односе се на порекло и народни живот Турака Гагауза, који су се, пре Османлија, сместили на Балкану (dr. K. Kağrat, *Порекло Гагауз Турака и њихов фолклор*, dr. V. Zajaskovski, *О фолклору Турака Гагауза*). Напоменуто је да турских племена има у Бугарској (Варна и Балчик), у Бесарабији, Ташкенту и Казахстану. Богатство архаичних појава из традиционалне културе турских заједница у Румунији, констатовано је у области Добруџе, затим Адакалеа, на Дунаву, који се, по њиховим испитивањима, сматра најдаљом тачком турског етноса у Европи (M. Ali Mehmet, *О фолклору турских заједница у Румунији*). Било је речи и о ирачким Туркменима (M. T. Kaucası, *Општи преглед фолклорних студија о Туркменима у Ираку*) а посебно о утицају турске литературе на фолклор ирачког становништва (J. Dakui, *Примери ирачког фолклора у радовима Фузулма*). Међусобне везе између српске и турске народне традиције посматране су у врањанском региону јужне Србије. У српско-турском насељу Биљаки, у коме су вековима живеле обе ове етничке групе, аутор указује на међусобна преплитања, и то како у ношњи, тако и у језику, породичним односима, неким обичајима и орском народном предању (др М. Златановић, *Неке карактеристике турског фолклора у Јужној Србији и контакти са српским фолклором*).

Важно је истаћи да је турска наука показала интересовање и за савремене процесе, који делују на живот становништва. У таквим настојањима инсистира се на систематском и ефикасном сакупљању свих категорија фолклорних традиција, затим на њиховом освежавању, па чак и реконструисању (M. Sun, *Три опасна знака за нашу културу и потреба за окупљањем за борбу*). Наука би, по мишљењу неких референата, требало да интервенише и у решавању проблема турских радника у иностранству, којих није мало. Чули су се занимљиви предлози да званичне власти у земљи предузму мере око бољег коришћења слободног времена тих радника, затим школовања њихове деце и родитеља, а и да се покрену разне активности, кроз које би се, међу привремено исељеним радницима, неговале фолклорне традиције. Такви културни центри називали би се „турске куће“ (I. Gülsün, *Културни проблеми страних радника*).

Обиље фолклорног и етнографског материјала указало је не само на потребу његовог бележења већ и на презентовање у етнолошким атласима, који се, изгледа, до сада нису примењивали у фолклорници Турске (N. Birdogan, *Потреба за фолклорним и етнографским атласима*).

Овај скуп скренуо је пажњу и на изворе проучавања. Осврћући се на њих, један аутор помиње: усмену и писмену народну књижевност, затим археолошка артефакта, етнографске предмете и старе текстове (J. Aslanoglu, *Извори за наш фолклор*). Скречута је пажња и на веровања и ритуале, нарочито на оне у вези са прорицањем, који се, својом свежином и обилношћу, намећу

као значајни извори за фолклористичка истраживања (O. S. Gökuş, *Неуобичајени извори фолклора*).

Адекватно намени Конгреса, а то значи приказати фолклор Турака у свим његовим нијансама, разумљиво је што је овај скуп, осим нешто ширих разматрања у оквиру I секције, представљао трибину за излагања најразноврснијих тема, које су, према својој материји, исто толико интересантне колико и комплексне. Мада се за неке од њих не може рећи да су превазишле ниво брижљиво одабране и складно презентоване грађе, према своме фолклорном, па самим тим и етнолошком садржају, заслужују да их бар поменемо у овоме осврту.

У вези са темама из народне књижевности (II секција) настало је неколико десетина реферата. У народним творевинама ове врсте, фолклорни мотиви изналажени су, на пример, у: пословицама, сакупљеним међу добруцанским Турцима (A. Baubec, *Неке опсервације о турским пословицама Добруце са посебним освртом на село Баш-пинар*) и у Приштини (dr S. Yusuf, *Турске пословице у Приштини*), затим у пословичким анегдотама (N. Mahmut, *Одлике пословичких анегдота*) анегдотама, везаним за омиљеног Насрадин хоџу и лесковачко становништво јужне Србије (P. N. Boratav, *Анегдоте о Насрадин-хоџи*; Д. Ђорђевић, *Елементи турског фолклора у народној књижевности лесковачког региона у Србији*). Легенде су, пак, посматране као одраз преношења елемената из народне економије, у овом случају, из сточарског занимања у фолклор (dr F. Sümer, *Домаће животиње у легендама Деде Коркута*).

Ипак се највише говорило о народној поезији, епској и лирској, а и о народним приповеткама. Епске песме о косовској бици биле су теме два реферата. У првом реферату су посматране са становишта упоређења службене турске и традиционалне исламске верзије (H. Љубинковић, *Службена турска верзија и исламска традиција о косовској бици*), или је, пак, одјек ове битке праћен у македонској, српској, албанској и бугарској епској поезији; (dr. Ш. Плана, *Битка на Косову и јужнословенска народна поезија*). Везе између турске и албанске народне епике потврђене су већим бројем турских израза у епици Албанаца, а то се објашњава, између осталог, суделовањем албанског становништва у турској војсци (dr L. Mulaku, *Турци у албанској народној епици*).

Лирска народна поезија Турака, према једном реферату, подељена је на обичне песме и песме уз игре (O. Atilla, *Песме уз народне игре*). Из контекста лирских народних песама посебно су издвојене босанско-херцеговачке севдалинке, за које се истиче да нису само одраз оријенталних утицаја већ и градског миљеа, у коме су настајале, а и извесних словенских елемената (M. Маглајић, *Проблем односа севдалинке и народне турске лирике*). Искрпно саопштење односило се и на обичајне песме, тј. певање жена („ма ни песме“) уз заједничке послове, што би одговарало нашим мобама, или позајмицама (M. Tigan, *Певање жена за време „имеце“, заједничких радова у Каџизману*).

Што се тиче турске народне нарације, вредни пажње су резултати истраживања мотива турских народних прича, исписаних на грнчарији XVI в. из Мађарске (dr G. Feher, *Мотиви турских народних прича нађених приликом археолошких радова у Мађарској*), као и нека закључивања која се односе на правне норме изражене у турском приповедачком фолклору (dr M. Glazer, *Обавеза и право као друштвене функције у турским народним приповеткама*). У реферату о географским појмовима у турским народним приповеткама поставило се питање: да ли се хероји из прича могу сматрати стварним личностима, које су живееле у појединим градовима и селима, или су искључиво плод нарације (dr M. Günay, *Географија у народним приповеткама*).

Фолклор у приповеткама турских заједница ван Турске обухваћен је разматрањима о наративној грађи бугарских Турака, која указује на многе сличности са епском традицијом Анадолаца, Огуза, и средњоазијаца (др Молов, *О карактеристикама народних приповедака огуских Турака*). Било је речи и о хумору у турским народним приповеткама (dr W. Walker, *Димензије хумора у турским народним приповеткама*), затим о фолклорним мотивима на гробним каменим споменицима (G. Daglioglu, *Гробни фолклор*), а и о фолклору у турској литератури за децу (K. Toygur, *Фолклор као извор литературе за децу*).

На овом скупу турских фолклориста, музички фолклор добио је видно место у оквиру III секције. Посматран је како са становишта мелодијске структуре (V. Arseven, *Мелодијска структура турске народне музике*), тако и с обзиром на народне инструменте и вокална извођења. Богатство музичке традиције у Турској изазвало је потребу за њеним разврставањем, при чему се народна музика, затим мистичне, религиозне и традиционалне уметничке музичке форме сматрају гранама тог великог музичког стабла, које се вековима развијало под разнородним околностима, али је ипак задржавало оно специфично турско (A. Varsakli, *Сугестије за систем класификације турске музике*). Било је приказа и регионалне музике, као, на пример, азербејџанске, при чему су истакнути локални музички облици, карактеристични за музичко стваралаштво народа са те територије (E. Bebelbeyli, *Азербејџанска народна музика*). По једном реферату се може сазнати да се музика становника црноморске области разликује од музичке традиције осталих турских крајева, по изразитој полифонији и темпу извођења (dr S. Ahrnes, *Музика са турске обале Црног мора*).

Веома инструктивно саопштење односило се на историјски развој и типолошке одлике народних турских инструмената. Према аутору написа, инструменти који производе отворене, снажне тонове пореклом су из централне Азије, док инструменте лаких, деликатних тонова, везује постанком за Медитеран. Употребу цимбала и звона који се у Анадолији користе као заштита од болести, убраја и траг шаманистичког култа, веома заступљеног међу турским становништвом (S. Y. Ataman, *Белешке о инструментима тур-*

ске народне музике у „Баглама“ традицији). Посебно је писано и о инструменту „копузу“, уз напомену о његовом значају за ширење источњачке културе и ван турских граница (А. К. Кауа, *Копуз у прошлости и садашњости*).

Играчком народном предању пришло се, такође, свестрано. Осим реферисања о разним врстама дечјих игара (dr M. Ваган, *Дечје игре*), у више наврата говорило се о играма одраслих. Ту се убрајају: забавне игре, тј. оне које се у нас сматрају витешким надметањима, затим орске игре, праћене музиком, и најзад, народна драмска приказивања.

Истакнуто је да су јуначка надигравања била позната у Турској још у XI веку, а међу њима: игра *terük*, затим коњске трке, рвање, гађање стрелом, а и неке друге, које се и данас упражњавају у Турској (P. Teng, *Игре и забаве у XI веку према Кашигарли Махмуду*).

Орска народна традиција била је у жижи интересовања неколицине истраживача. Док су неки, на основу археолошких налаза, осветљавали њене почетке у Турској (S. Türkoglu, *Газневидски рељеф са народних играчима*), други су се бавили њеним типолошким развојем у данашњим условима. При томе је констатовано богатство играчких облика. Мада класификација турских народних игара подразумева 6 основних типова („zejbek“, „halay“, „bar“, „cifteteli“, „hoga“, и „hogan“), према једном реферату, могу се изнаћи до 1600 њених варијација (С. Obruk, *Заједничке карактеристике турских народних игара*). Један напис је посвећен само „zejbek“ играма, њиховом распрострањењу, пореклу, играчким фигурама, мелодијској пратњи и уделу играча (H. Ogultürk, *Турске zejbek игре*). У вези са стањем народних игара данас, предочено је да их потискују савремена техничка достигнућа и социјалне промене, а да би их, као део свеколиког културног наслеђа, требало интензивније изучавати. У вези са тим, предложено је да се оснују архивски центри за научно третирање народних игара (S. Baykurt, *Разматрања о турским народним играма, значајном фолклорном проблему*). Посебно занимљива обавештења односила су се на драмско народно стваралаштво Турака, за које бисмо рекли да ни до данашњег дана није много изгубило од свог некадашњег друштвеног и културног значаја. Према једном аутору, народни театар у смислу народних, драмских приказивања, вековима је надокнађивао европско позориште, које су Турци упознали релативно касно, тек са рађањем Турске Републике. Уместо њега, у народу су се неговале разне форме драмских извођења. То су „sir“, „oynu cikarama“, затим „komşu bacı“ (V. C. Askun, *„Komşu bacı“, пример фолклорног народног театра*), а посебно позориште сенки, пореклом из преисламског времена, које је прославило народног шаљивчину, мудријаша и лажљивца, познатог под именом „Карађоз“. Ова популарна личност турског фолклора, својим поступцима рефлектује моралне норме понашања, представљајући негативног актера, који се супротставља „Хацивату“, симболу љубазности и пош-

тења (S. Arisoy, *Карађоз у турском фолклору*; N. Cevin, *Мађија и жена у турском позоришту сенки*). Црни хумор Карађоза, према једном запаженом реферату, објашњава се космополитском етничком структуром истамбулског друштва, које га је подржавало, а у коме су се поједине друштвене и етничке групације међусобно бориле за највишу власт и поделу материјалних добара моћне царевине (M. Şaul, *Хумор Карађоза и етничка структура истамбулског друштва*).

Радови из IV секције односе се на духовну културу у ужем смислу, тј. на обичајни живот становништва. Судећи према темама реферата, рекли бисмо да се у турској фолклористици нашега времена највећа пажња посвећује: свадби, погребу, народној медицини и ветерини, а у нешто мањем обиму правним обичајима, затим обредима за плодност и кишу.

Што се тиче свадбених обичаја, турски научници се труде да, осим констатовања устаљених церемонија, изнађу и испитају локалне варијанте, изражене појединим фазама у извођењу свадбеног ритуала (K. Akyüz, *Свадбени обичаји у Јозгату*). У склопу интензивног испитивања Турака који живе у Румунији, проучени су свадбени обичаји добруцанских Турака, и то са аспекта међуетничких односа, како са румунским становништвом, тако и са Турцима из Турске (T. Cemil, *Свадбени обичаји Турака Добруце*). Када се говори о свадби, запазили смо да је интерес турских истраживача био посебно усмерен на појаву „башлика“, новчане накнаде, тј. врсте улога, који младожењина страна уручује младиној породици. У вези са тим, вредно је истаћи неслагање турских испитивача са мишљењем Вестермарка, који башлик тумачи накнадом за продату девојку (dr N. Erdentuğ, *Улог за младу у традиционалном турском друштву*). Насупрот томе, они башлику придају друштвени значај, сматрајући га традиционалним обрасцем понашања за времена „узвишеног статуса жене у породици (dr O. Türkođogan, *Друштвени значај обичаја „башлика“*). Један реферат био је посвећен „чауш“ у свадби већег дела становника Југославије, који је посматран у светлу међусобног прожимања словенско-балканских и оријенталних елемената, проистеклих из предосманлијског и османлијског периода Турске (dr Д. Николић, *Чауш у свадбеним обичајима становника Југославије*).

Према изреченим мишљењима о народној медицини у Турака, могло се уочити да је увршћена у социјалну антропологију из два разлога: што испитује функционалне и структуралне односе између народа и медицине и што подржава концепт да се здравље становништва рефлектује у његовој култури (dr A. R. Balaman, *Народна медицина у руралним друштвима*). Од посебних етномедицинских проблема, било је речи о употреби „амулета“ („талисмана“), као заштите од болести, затим о пуштању пијавица и њиховом, по народном веровању, исцелитељном дејству против злих духов, проузроковача болести (dr Z. Ваџар, *Употреба пијавица у народној медицини*).

У излагању о народној ветерини, констатована је њена дубока старина, нарочито код анадолских Турака (dr F. Dincer, *Турска народна ветерина*).

Погребни обичаји били су заступљени рефератом о „јоклатми“ (давање поклона породицама умрлих чланова), уз објашњење да корен овој појави треба потражити у хуманој намери помагања породицама које су остале без својих најближих, као и сећању на умрле (M. Uçer, *Обичај „јоклатма“ — давање поклона породици умрлих чланова*).

Задржаћемо се мало и на церемонијалним молитвама за кишу, које имају циљ да помоћу одређених покрета извођача и понављањем гласовних формула, отклоне сметње за падање кише (O. Acıpaşalı, *Структурални и функционални проблеми у вези са турским церемонијалним молбама за кишу*). Ове ритуалне радње карактеристичне су и за Туркмене у Ираку. Фактографска евиденција о овим церемонијама указује на њихово централноазијско, преисламско порекло, одакле су пренете у Анадолију, где су се, уз промене детаља, изградиле у одређени оперативни механизам, са чврстом структуром (A. Terzibaşı, *Молбе за кишу ирачких Туркмена; историјски и друштвени значај ових церемонија*).

Друга врста церемонија тичу се реда тзв. „ахија“, еснафске корпорације, која је имала значајну улогу у друштвеном и културном животу Анадолије, што је оставило трага и у рецентном етнографском материјалу турског становништва (dr M. Cundur, *О „ахи“ традицијама*).

Религиозна схватања изражена су и у прилогу о значају броја „9“ код Турака. У њему аутор негира мистичност турске религије тумачењем да се она заснива на природним факторима и математичком реду, па је и знак „9“ унет у митологију као асимилација свега што је реално (dr T. Gülensoy, *Значај фигуре 9 код Турака*).

Обичаји у вези са плодношћу посматрани су у концепцији значаја „добре мајке“ и њених особина, затим „свете пшенице“, „свете воде“, „свете маслине“ и „светих животиња“, као и бајања против „злих очију“ (S. Veğenç, *Веровања и обичаји у вези са плодношћу у Турској*).

Правни обичаји разматрани су у релацијама традиционалног, преисламског и исламског кодекса, а и њихових промена под деловањем европских, легалних правних концепата (A. R. Önder, *Традиционално народно право у Турској*).

Теме, које су организатори конгреса сврстали у етнографију (V секција), мада презентују културу становања, исхрану, текстил уопште, а одевање посебно, гледано са аспекта специфичности турске етничке прошлости, налазе се на граници између етнолошке проблематике, на једној страни, и тематике из делокруга декоративне уметности, на другој страни. Судећи по конгресном материјалу, ликовна и уопште уметничка обрада предмета чини пратећи елемент скоро свих категорија материјалне културе турског становништва, а што је

нарочито изражено у архитектури, унутрашњем обликовању енте-ријера и у текстилу.

Тако, архитектура се посматра у светлу међусобног деловања уметничког наслеђа Анадолије, укључујући ту исламску уметност, са почецима под селџучком владавином и европским утицајима, посебно израженим декоративним бароком (dr R. Arık, *Анадолска уметност народног сликарства: прожимање основа историјске и народне уметности*). Карактеристично је да су се такве градитељске форме преносиле на приватне куће, а и сеоске мошеје.

С друге стране, развој самониклог народног градитељства у сеоским срединама објашњава се привредно-географским одликама области. У том смислу говорили се о типовима кућа у Бодруму (С. Bektaş, *Типови кућа у Бодруму*), затим о кући у Балабану, где су мали прозори, терасе, дрвене оставе и баште условљене оштром анадолском климом (М. Küçükömrücu, *Кућа у Балабану*), или, пак, о структуралним обележјима саркијске куће, са зидовима од камена и земље, а кровом од дрвета, коју аутор написа сматра зависном од положаја насеља (О. Kademoglu, *Кућа са централним димњаким у саркијском региону*). Са сличног становишта полази и аутор рада о народној архитектури у источном делу црноморске области, покривене шумом, која становницима служи за грађење кућа од дрвета, локално названих „чатмаре“ (Е. Kükeli, *Традиционалне дрвене грађевине у источном региону Црног мора*). У традиционалном обликовању сеоских кућа региона Битлиса, типична је такозвана усправна структура, која се одликује накнадним додавањем просторија на већ постојећу грађевину, али у вертикалном правцу (У. Yüksel, *Сеоске куће Битлиса*).

Удео ликовне народне уметности у унутрашњем уређењу и опремању турске куће наглашен је у радовима о калиграфским представама, изведеним на зидовима, затим о везу и о ћилимарству.

Док се за декорисање зидних површина илустрованим калиграфским знацима само констатује да су им мотиви преузети из исламске, турске митологије (М. Aksel, *Калиграфија са сликама у народној уметности*), а у симболима израженим на везу трага за будистичким елементима, инфилтрираним у исламску културу (Ј. М. Jones, *Симболизам у турском везу*), ћилимарство се посматра свестраније, тј. не само због његове религиозне обојености, већ и с обзиром на значај за многострука етнографска истраживања Турака (М. Gönül, *Место турског текстила и ћилимарства у турској етнографији*).

У вези с тим, подвлачимо интересовање не само турских већ и страних испитивача за јуручко-туркменске ћилимове, покриваче. Њихова особеност изражена је и у орнаментици животињског порекла, за коју један писац подвлачи да симболише „храброст и снагу“ тих номадских турских групација (У. Durul, *Фигуре животиња у турском ћилимарству*). Истраживања јуручких покривача, вршена 1973. године, указују на то да се њихова прастара производња и данас примењује, једино што се наместо некадашњег бојења природним сред-

ствима, у наше време јуручке жене користе фабричким бојама (U. Renhard, *Израда ћилимова у сифлиском дистрикту*).

Посебним рефератом скренута је пажња и на јуручке вреће за брашно, њихове типове и украшеност. Потребу за овим предметима аутор објашњава природом селилачког живота Јурука, при чему они све неопходне ствари (одело, храна, кухиња) носе са собом (U. Pekin, *Јуручке вреће за брашно*).

Што се тиче народног одевања, оно је на овом Конгресу било релативно мало заступљено. Осим узгредних напомена о везама у ношњи између турског и српског становништва Врања, или, пак, прегледа традиционалног костима добруданских Турака (M. Constantin — dr M. Marinescu, *Традиционални елементи у ношњи*), ношња становника данашње Турске презентована је са два рада. Један напис бави се традицијом украшавања жена, која потиче из селџучког периода, а наставила се до наших дана (M. Önder, *Традиција женског украшавања за време селџучког периода*), а у другом се испитује женска невестинска ношња туркменско-огуских етничких заједница, данас изобичајена (S. Tansug, *Традиционални туркменски костим*).

Из домена исхране становништва поменута је послastiца од грозђа, која се сматра специјалитетом провинције Газиантеп (dr M. Arli, *Предјело од грозђа у провинцији Газиантеп*). Со, као важни додатак људској исхрани, анализирана је не само употребом у свакодневном животу народа већ и у фолклору (N. Gözaydin, *Со у турском фолклору*).

Мада се на основу овог сумарног пресека садржине Првог конгреса турског фолклора не могу доносити дефинитивни судови о степену развитка фолклористике у Турској, ипак омогућава да се сагледају неки значајнији моменти из садашње концепције развоја ове научне гране. Пре свега, Конгрес је навео на размишљање о односу фолклористике и етнологије. Замисао организатора — да се у оквиру свеопштег народног стваралаштва Турака разматра и етнoлошка материја — указује на две ствари: или да етнологија заостаје за фолклористиком, о којој се, чини нам се уопште у свету, по активности више чује, или да између ових дисциплина у Турској нема размишљања и да њихово заједничко иступање значи да проблематици прилазе интердисциплинарно. Ако је ово друго тачно, очекивали бисмо равноправну заступљеност и фолклорне и етнoлошке тематике. Међутим, то овом приликом није био случај, јер се на овом Конгресу етнoлошка проблематика претакала у фолклор, који је чинио оквир и за једна и за друга испитивања. Наравно, не може се порицати да је овако остварен спрег више научних грана дао читавом скупу шире и свестраније димензије, посебно разменом мишљења у веома плодној и озбиљно постављеној дискусији стручњака различитих специјалности, али су зато, услед преваге тема из фолклорног стваралаштва, многа етнoлошка питања остала недорађена.

Несразмера, која се запажа не само у броју реферата него и у обрађености појединих тема, има за последицу да је, на пример, на-

родна књижевност у свим својим видовима (балада, пословица, епска и лирска песма, анегдота), добила више места него етнички састав становништва, миграциона струјања или породични односи. Тамо где су се на истом послу нашли заједно и етнологи и фолклористи, резултати су бољи. То се, између осталог, може констатовати за етно-кореологију, која, уз типолошке одлике игара и музичку пратњу, обухвата порекло и развој игре кроз векове, а и за групу реферата из митологије, са разматрањима друштвено-историјске условљености религиозних схватања у Турака.

Сматрамо да је овоме Конгресу сметао и недостатак омеђавања проблематике. Осим основне теме: турски етнос од најстаријих времена до данас, у границама Турске и ван ње, није било ограничења на уже проблемске теме, које би конгресни аудиторијум усмерио на нека посебно значајна питања, од свестраног интереса.

Међутим, без обзира на извесне недостатке, Први конгрес турског фолклора успео је већ по томе што представља, првенствено, допринос у проучавању Турака. Иако није био јединствен у методологији (конфронтирање компаративно-лингвистичке и историјско-типолошке методе), кроз већину саопштења испољава се тежња да се допре до генезе појаве, да се утврде њени односи са турским етносом, затим да се фиксира њено данашње стање, а и да се пропрате њене типолошке особине. У многим рефератима се долази до закључка на основу упоређења и распрострањења фолклорних феномена, како у границама данашње Турске, тако и у односу на турске заједнице у другим деловима света.

Рекли бисмо да се овом првом међународном скупу, посвећеном турском фолклору, могу приписати и неки значајнији научни захвати. То се, првенствено, односи на резултате испитивања етничке прошлости и фолклорног богатства Анадолије. Иступањем већег броја учесника, значај ове простране области малоазијског полуострва огледа се у њеној асимилацији више цивилизација, које су, већ од бронзаног доба, продирале на ово тле, са разних страна, а нарочито из централне Азије. Залагањем појединих референата истакнута је улога Анадолије и при трансмисији свих тих, вековима наталожених културних слојева, ка Балкану, источној Европи, Мађарској, Кавказу.

Још нешто би ваљало нагласити као заслугу овога скупа прега-лаца фолклорних и етнологских испитивања Турака, а то је истицање континуитета у трајању свих тих етно-културних слојева, који су се сучељавали и преплитали управо на анадолској територији. Читав низ реферата уверава нас да су у данашњем, рецентном материјалу народног стваралаштва Турака још увек присутни трагови не само исламске већ и преисламске цивилизације, на које се надовезују постисламска и савремена ера. У материјалној култури су референти такве примере истакли пишући о архитектури и ношњи, док се слојевито прожимање старијих и новијих елемената религиозног схватања нарочито испољава у обичајном животу народа, веровањима и играма.

Свакако да многе појаве из народне прошлости Турака нису на овом Конгресу добиле научна објашњења у завршном облику, али су зато покренута нека значајна питања о турском етносу, чији почетни резултати охрабрују.

Турски научници су на овом скупу показали настојања да иду у корак са светском науком, систематским сакупљањем архаичне фолклорне грађе, њеним архивирањем и научним тумачењем. Док се, с једне стране, труде да је отргну од заборава и колико-толико спасу од неумитног точка савременог доба, с друге стране, показали су да имају слуха и за савремене процесе, који нужно мењају традиционалне форме народног живота.

Овај Конгрес је још по нечему био инструктиван. Као плод сарадње стручњака разних профила, представљао је својеврсну мобу, чији су резултати корисни не само за даљи развој турске науке већ и за употпуњавање празнина у етничким историјама свих оних народа који су били у ближим односима са турским етносом, као што је случај и са Југословенима.

Десанка Николић

ЧЕТРНАЕСТО САВЕТОВАЊЕ ЕДЈ

у част осамдесетогодишњице живота проф. др Милована
Гавација — Стубичке Топлице, 7 — 10. октобра 1975.

Четрнаесто саветовање ЕДЈ у Стубичким Топлицама било је посвећено 80. годишњици живота проф. др Милована Гавација, дугогодишњег председника и почасног председника ЕДЈ. Два најављена уводна реферата била су посвећена Гавацијевом прилогу хрватској музичкој уметности и његовој сарадњи са К. Мошињским на етнологији словенских народа. Три главне теме биле су: 1) *Теме из хрватске етнологије*, 2) *Однос словенских и балканских елемената у етнологији југоисточне Европе* и 3) *Поредбене теме из словенске етнологије*. Овим рефератима се прикључила и пројекција етнографских филмова. М. Гавација. О Хрватском загорју су поднета 4 реферата и 3 документарна научно-популарна филма. Иначе, на Саветовању је саопштено укупно 23 реферата, од којих су 3 поднели гости из иностранства (С. А. Токарев — СССР, Ј. Мјартан — ЧССР, Н. Рајтер — СР Немачка), а у раду Саветовања — уз 80 југословенских етнолога — учествовала су и двојица колега из Пољске (проф. др В. Диновски и мр А. Бренч). У веома повољним условима, Саветовање је трајало два и по дана. Трећег дана, по подне, одржана је 10. редовна годишња скупштина ЕАЈ, а четвртог дана изведена је веома успела екскурзија по Хрватском загорју. Програм је био веома богат и разноврстан, па ће 14. саветовање ЕДЈ остати у сећању учесника као једно од најуспелијих.

Првога дана Саветовања, музиколог из Загреба Ловро Жупановић говорио је на тему: *Принос Милована Гавација хрватској гласбеној знаности*. У испрпној анализи 39 мањих или већих слављеникових радова, утврдио је да је допринос Гавација музикологији на нивоу остварења у његовој основној етнографској преокупацији. Исте вечери је Андрија Стојановић осветлио лик М. Гавација као филмског сниматеља и зачетника етнографског документа, а затим су приказани следећи слављеникови филмови: *Орање ралом у Пољцима* (1931), *Орање врџем* (1935), *Рибање „шабаком“* (1935), *Кухање млије-*

ка врућим камењем (1931), Плетење јазбе (1935), Израда двојница (1930), Погреб на саоницама (1935), Звончари (1935) и Израда поклјука (1962). — Четири реферата о Хрватском загорју доказ су да наше колеге из Загреба, захваљујући својим најновијим проучавањима, веома добро познају овај део наше земље. Тако је *О неким предметима материјалне културе Хрватског загорја* говорила Катица Бенц-Бошковић; *Увид у глазбени фолклор Хрватског загорја* (на подручју источно и југоисточно од р. Крапине) дао је Јерко Безић; *Обичаје Хрватског загорја* посебно документовано изложила је Зорица Рајковић; *Хрватско загорје у културној промјени*, углавном у последњих 50 година, полазећи првенствено од монографије Ј. Котарског из 1915 — 1918, упоредила је Дуња Рихтман-Аугуштин. Теме из Загорја и Хрватске уопште допуњене су програмом етнографских документарних филмова, у зналачком избору и изврсном коментару З. Рајковић. Видели смо 3 филма: о сељацима — дневним мигрантима тзв. полутанима — *Људи на точковима*, *Малу сеоску приредбу*, и филм о веровању у вештице у Хрватском загорју — *Цопришице*.

Теме из хрватске етнологије биле су на програму другог дана Саветовања. Најпре је Младен Томљеновић описао *Израду опанака у селу Парчићи* (Буковица) и у *Ткону* (оток Пашман), уз који опис је био припремљен и филм. Весна Чулиновић-Константиновић је утврдила, у свом реферату *Основне значајке склапања брака у традиционалној култури Хрватске*, да су елементи из целокупног познатог комплекса свадбе редуковани свадбеним обредом и да су различити у појединим пределима, а углавном зависни од имовинског стања будућих супружника. Јасна Андрић је темом: *Уз питање неких етника на подручју штокаваца икавског говора* шире анализирала нека значења појмова Циганин, Шокчина, Маџар и указала на чест случај постојања етника на територији где тога народа уопште нема. Ђурђица Петровић прочитала је веома документован реферат: *Цигани у средњовековном Дубровнику*, с обзиром на то што се у дубровачким изворима из XIV и XV века овај народ означава као Египћани и Цигани. Они се у то време нису ни по чему издвајали од осталог становништва, а негативне промене у том смислу су каснијег датума. Душан Дрљача је говорио о малобројним *Пољацима у Хрватској* — групи која се све више похрађује, али и чехизира и украјинизира. *О испитивању Хорвата — Хрвата у Словачкој, са освртом на породицу, брак и женидбене односе* реферат је имао Никола Пантелић. Испитујући два сеоска насеља: Девинску Нову Вес и Хорватски Гроб, настала половином XVI века, констатовао је да се језик па и нешто више старина чува у првом селу. — Дискусија другог дана пре подне била је највише усмерена на питање Хрвата у Словачкој а помињана су проучавања која су досада вршена (Институт за народну умјетност, 1968), као и она најновија, за Етнолошки атлас Југославије.

Од 5 реферата из историје етнологије, 2 су се односила на Радићево дело, а у 3 су дати прилози о писцима из прошлости, који су се, примарно оријентисани на другу научну дисциплину, бавили и етно-

лошким питањима. О методолошком приступу А. Радића веома запажено је говорио Иван Ковачевић, из Београда. Ковачевић је учинио видан напор „да укаже на све битне чињенице које су утицале на Радићево схватање о најсврхисходнијем методу народног знанства“. Критички интонирано саопштење Миливоја Водопије, под насловом *Радићева Основа и народни живот данас*, доводи у везу неке данашње једностраности хрватске етнологије са Радићевим *Основом* (компаративистички приступ, митологија изворности и др.). Витомир Белаја се задржао на *Етнолошком аспекту дјеловања хрватскога мисионара и индолога Ивана Филипа Вездина*, из друге половине XVIII века, а нарочито на његовом опсежном компендију целокупног дотадашњег знања Европе о Индији. *Прилоге Ф. К. Пејачевића и Ј. Рајића о пореклу Хрвата* (XVIII век) обрадила је Љубица Ристић. У свом саопштењу је утврдила да „проблем предбалканских хрватских земаља и порекла Хрвата, оба ова истраживача решавају користећи као основни извор Порфирогенитово дело *De Administrando Imperio*“. О значају дела Маријана Стојковића (почетак овога века), посебно из културне историје, народне књижевности, народне медицине, обичаја и веровања наших народа — са дубоким познавањем предмета говорила је Мирјана Прошић, из Београда. — У дискусији вођеној у вези са овим рефератом, који је оцењен као врло озбиљан прилог, препоручен је и опрез кад је реч о Стојковићевом разматрању на основу лингвистичког материјала. Иначе, у целини је позитивно оцењено иступање етнолога из Србије са темама из хрватске етнологије.

Гост из Москве, угледни професор Сергеј Александрович Токарев, прочитао је свој реферат *О проблематици рада совјетских етнографа*. По његовим речима, совјетски етнографи имају нарочито запажене радове из области материјалне културе (на пример, синтезе у европским размерама). Непто су скромнији резултати у проучавању друштвеног живота (претежно регионалне студије за подручја појединих народа и етничких група). У последње време много се ради на етногенези, етничкој историји и етничким процесима (Кавказ, Карпати, али и у западној Европи — Белгија, на пример).

Трећег дана Саветовања ЕДЈ на програму су биле две велике компаративне теме: балканско-словенске и упоредно-словенске. У свом реферату *Неки проблеми словенизације ранобалканског становништва у Полињу и Потарју*, Петар Влаховић је прецизно анализирао процес етничке симбиозе динарских староседелца (Шпање, Лужани, Кричи, Матаруге, Мацуре) и досељених Словена, и указао да је тек турска окупација знатније поспешила ово стапање. Љубомир Међеши, из Новог Сада, разматрао је *Заједничке варијанте балада југословенских Русина и других словенских народа* и утврдио да русинске варијанте имају своје паралеле углавном међу старијим баладама осталих словенских народа, највише источнословачких Украјинаца и других. Не искључује ни могућност новијег утицаја јужнословенске епске песме, посебно из хајдучког циклуса. *Неколико чињеница из обичаја постризања дјеце код славенских народа* изнела

је Ђурђица Палошија. Задржавајући се претежно на лексичком материјалу, указала је на старе везе између појединих словенских грана на европском Југу (на пример у Покупљу) и на Истоку (некадашња Полтавска и Орловска губернија), што говори о старости овога обичаја. Јан Мјартац, из Братиславе, повукао је *Словачко-југословенске паралеле у прољетним годишњим обичајима, првенствено ђурђевданским*, и заложиио се за њихово даље подробно и опширније разматрање. *Мјерења и вриједновања у језику и пословици* обрадио је у свом реферату Норберт Рајтер, из Берлина. Створивши хоризонтални и вертикални низ језичких појмова и пословица, он је установио да је схватање реда и бројева оно што чини нашу традицију. Марија Макаровић, из Љубљане, наставила је да проучава главне облике заједничког рада у сеоској заједници (*Poglavitne sodelovalne skupnosti in njihov pomen v okviru vaše medsebojne potoči v vzhodni Sloveniji*). Разматрала их је у 3 категорије, према њиховом значају: суседска заједница — комшилук, заједница рођака и кумова, сеоска заједница позваних. Сви ови облици и данас су значајни с обзиром на помаћкање радне снаге у селима у време најинтензивнијих послова. Поводом реферата професора Рајтера, у дискусији је истакнуто да он доноси један нов поглед у време када у свету интересовање за пословице расте.

У иначе одличној организацији Саветовања, изостала су само 2 најављена реферата (В. Диновски, О. Опстрић), а неки нису саопштени предвиђеним, логичким редоследом (Ј. Андрић). Поједини референти су се, на своју штету, оглушили о захтев организатора (Хрватско етнолошко друштво) да интегралне текстове својих реферата доставе два месеца пре Саветовања — како би могли бити умножени (Д. Рихтман-Аугуштин, В. Константиновић, Ј. Андрић, М. Водопија, Ђ. Палошија), те је изостала могућност да присутни дискутују о њиховим темама.

Веома добро организована била је и екскурзија по Хрватском загорју. Од Стубице (где је Етнографски музеј из Загреба приредио успелу изложбу загорског лончарства) и Кумровца (Меморијални музеј маршала Тита и Спомен-дом омладине и бораца Југославије) водила је, преко Крапине и њених знаменитости, до Марије Бистрице и комплекса заветне цркве. Богатство споменика, стручно вођство, предусретљивост људи и погодно време утицали су да етнологи понесу најлепше успомене из Загорја.

*

Задатак Десете редовне годишње скупштине ЕДЈ био је да учини конструктиван корак ка уставном организовању у Савез етнолошких друштава. У том одговорном послу се и успело, па је из редова чланова делегација републичких друштава формиран Координациони одбор, на чијем челу је Никола Пантелић (председник) и Љубомир Рељић (секретар). Закључено је да се 15. Саветовање одржи 1977. у Србији.

Душан Дрљача

ТРИ ПРЕДАВАЊА ПРОФЕСОРА С. А. ТОКАРЕВА У БЕОГРАДУ

Октобра 1975. у Београду је, као гост Одељења за етнологију Филозофског факултета, одржао три предавања Сергеј Александрович Токарев, професор Универзитета у Москви и инострани члан САНУ. Једно од тих предавања било је општег карактера — о етнологији у СССР, а друга два из области којима се предавач посебно бавио (религија и породица).

1.

У предавању *Главни правци етнографских истраживања у СССР*, професор Токарев је истако да етнографију у Совјетском Савезу не деле на дескриптивну и теоретску и да је сматрају једном од историјских наука.

Затим је говорио о проблематици у сфери материјалне културе, друштвеног живота и етногенезе. Данас, совјетски етнографи проучавају у такозваној материјалној култури: зависност облика материјалне културе од географске средине, њихову зависност од етничке традиције, породице, социјалне и класне структуре; изучавају утицај религије и обреда (на пример у ношњи) и везе објеката са уметношћу; проучавају утицај: града и урбанизације, продор робно-новчаних односа у материјални живот и утицаје савремених прилика — социјалистичког уређења; изучавају, затим, улогу предмета и објеката материјалне културе у социјалном уређењу (интеграција и сегрегација). Професор Токарев сматра да се још увек недовољно ради на историјској типологизацији — периодизацији предмета материјалне културе.

У друштвеном животу, етнографи проучавају, пре свега, његове традиционалне облике: род, племе, матрилинеарну и патрилинеарну филијацију (питање је да ли су то уопште два стадија, који један другом следе, или су, изгледа, паралелни); изучавају однос патрилокалног, матрилокалног и дислокалног брака, егзогамију — као облик преовладавања групне зачаурености, узроке распада првобитног друштва (узурпација друштвене власти од стране истакнутих појединаца!); разлоге непостојања робовласничког система код свих народа; покушавају да дају одговор на питање: колико је заправо било преткапиталистичких стадија; проучавају сеоску општину, карактеристичну за неке народе Европе (Срби, Бугари, Норвежани), итд.

Предмет етнографских истраживања у СССР је народ, за разлику од етнолошког предмета којим се баве поједини правци у неким другим земљама: еволуционисти — човеком, дифузионисти — културом, француски етнологи — друштвом. Стога су у Совјетском Савезу веома развијена испитивања етничке историје, етногенезе, етноса. У проучавању ових питања много су учинили лингвисти и археолози,

нарочито када је реч о пореклу Словена. Међутим, совјетски етнографи дали су велики допринос изучавању народа Сибира и Кавказа и та се испитивања настављају (на пример у Африци и Азији — Индонезији и Индији) као праћење процеса етничке консолидације, етничке интеграције и етничке асимилације. На питање: шта је етнос и чиме се разликује од језичке, културне и друге заједнице, још увек нема задовољавајућег одговора — дефиниције. За сада се сматра да је одлучујући чинилац свест о етничкој индивидуалности — „етничка самосвест“, која почива на читавом низу особености.

Совјетски етнографи тесно сарађују са стручњацима сродних дисциплина — на пример са социолозима који у СССР примењују углавном масовне методе у проучавању. Из те сарадње развила се и посебна дисциплина — етносоциологија. Са географима сарађују на етничкој географији (број и распоред народа, миграције).

Најновији резултати ових проучавања, посебно обичаји народа западне Европе — пролећни и јесењи, или народа Молдавије, а затим циклус породичних обичаја, већ се и објављују.

2.

Друго предавање било је под насловом: *Нови погледи о пореклу и развоју религије*. Пошто је истакао огромну улогу религије у прошлости, професор Токарев је навео да је било различитих приступа објашњавању порекла религије, али да су то питање, у суштини, решили марксисте: беспомоћност човека родила је религију.

Проблемом периодизације религије, који је још увек далеко од решења, бавили су се: Холбах, Хегел, Кант, Локк, Фробенијус и др. Марксистичка наука тврди да историјат религије одговара стадијима друштвеног развоја. Из тога произлази закључак да је религије било и у преткласно доба, што поједини етнографи у СССР оспоравају, тврдећи да је могло бити само сујеверја, с обзиром на то што није било приватног власништва. Међутим, нема никакве сумње да је религије било са настанком класног друштва.

Затим је предавач говорио о национално-државним и светским религијама. Према његовом мишљењу, неке национално-државне религије појавиле су се веома давно, али их је остао само мањи број (јапанска, кинеска, индијска, јудаизам). Све оне су афирмисале властити поредак.

Светске религије су независне од национално-државних и језичких граница (хришћанство, ислам, будизам). Појављивале су се у различито време. Биле су одређена врста протеста против националних религија. Тај протест им је омогућио да се откину од завичајног тла и да се прошире. У светским религијама се јавља и појам цркве — самосталне организације верског живота (општине верника). Светске религије склопиле су примирје са поретком у коме се развијају. У њима нема етноцентризма. Јавља се, међутим, експанзивност (мисио-

нарство), појава сасвим нова у односу на националне религије. Све оне шире идеју спасења.

Постоје, међутим, и неки прелази где разлике између ових религија нису више тако оштре. Долази до инволуције — неке светске религије претварају се у националне. И данас смо сведоци процеса прилагођавања религија новоствореним условима, али је то њихов последњи стадиј, с обзиром да светске религије тако нестају.

3.

Свој циклус предавања у Београду професор Токарев је завршио излагањем на тему *Породица као предмет (етнографских) проучавања*. У почетку је истакао да је Енгелсово и Морганово дело само незнатно допуњено и измењено. Проучавања породице су примењена истраживања, јер увид у садашње стање породице омогућује предвиђања за будућност. Оно што износи у предавању о структури и функцији породице јесте његов лични став.

Према Токареву, у породици се, по њеној структури, разликује „велика“ (породична општина, неподељена породица) и „мала“ породица (индивидуална, породица парова, нуклеарна — а не моногамна како се често погрешно пише). Мала породица није трајна — она постоји највише тридесетак година. Осим тога, по рођењу се живи у једној, после женидбе у другој, затим евентуално у трећој малој породици. А краткотрајност и атомизација су знак њене старости. Основна одлика велике породице јесте њена трајност. Она постоји више деценија, па и векова. Таквих, на пример, има у Јерменији, а називају се „градостан“. Нарочита одлика велике породице је тежња за њеним укрупњавањем — интеграцијом.

Професор Токарев је створио и схему породице, у чијем вертикалном низу су њене: 1) породично-правна функција (својина, наслеђивање и др.); 2) породица — привредна ћелија (економска функција), с поделом на производну и потрошачку функцију. Бочни нивои ове схеме су: 1) породични култ (религиозна функција), 2) чување културних и етничких традиција, и 3) специјализација личности (васпитна функција), с једне стране, а 1) породица — оаза одмора (емоционално-психолошка функција), 2) брак (сексуална функција) и 3) производња човека (функција рађања деце), с друге стране. Предавач је нагласио да је за постојање породице најважнија од свих њена потрошачка функција (важнија и од производне; сексуална, такође, није обавезна — пример: две ћерке, бака са унуцима чине породицу; ни васпитна, ни чување традиције, ни култ).

Данашња анализа требало би да има у виду све побројане функције да би се са успехом могао предвидети будући развој породице. На жалост, још увек се проучавањем старијих облика породице баве етнографи, и то независно од посматрања савремене породице које

врше социолози. А породицу треба посматрати као историјску категорију, у свим њеним развојним фазама.

*

Врстан предавач, професор Токарев је имао бројне слушаоце међу београдским етнолозима, који су га нетремице слушали, мада се са неким његовим ставовима о проучавању религије и породице нису у потпуности слагали.

Душан Дрљача

IN MEMORIAM

ПРОФЕСОР ДР БОРИВОЈЕ М. ДРОБЊАКОВИЋ

— поводом петнаестогодишњице смрти —

Пре петнаест година, 7. фебруара 1961. године, преминуо је др Боривоје Дробњаковић, професор универзитета, дописни члан САНУ, директор Етнографског института САНУ, први председник Етнолошког друштва Југославије, члан многих научних и стручних институција и друштава у земљи и ван ње. Прошло је петнаест година, а успомена на његов светао и частан лик живи у нама, његовим ученицима, колегама и поштоваоцима, који су га исто тако и за живота ценили и волели. Јер, Боривоје Дробњаковић није био само строги професор етнологије или музеологије, уважени директор Музеја и Института, већ, пре свега, племенити човек са много разумевања за све. Једном речју, био је „образац правог човека“, како је то за њега рекао један од његових великих поштовалаца.

Боривоје Дробњаковић се родио у срцу Шумадије, у Крагујевцу, крајем прошлог столећа, 4/17. августа 1890. године, где је стекао основно и средње образовање. Дипломирао је на Филозофском факултету Универзитета у Београду, 1913. године, на групи Антропологије, етнологије са етнографијом, археологије и народна историја. За привременог предметног учитеља Прве мушке гимназије у Крагујевцу постављен је септембра 1913, а за суплента ове школе — новембра исте године. На тој дужности остао је све до објаве рата, када је, као војни обвезник, с нашом војском стигао у Албанију. Ту је разрешен војне дужности и упућен за наставника српским ђацима на матурским течајевима у Француској (Вирвил, Ница, Боли и Жози). Истовремено био је и шеф српских ђачких група у лицејима у Екс-ан-Провансу, Турноу и Ниму.

По повратку из Француске, 1919. године, Дробњаковић се враћа на дужност у Прву мушку гимназију у Крагујевцу, где је остао до јуна 1920. године, када је премештен у Београд, за професора најпре Треће, а затим Четврте мушке гимназије и вршиоца дужности кустоса Етнографског музеја. Професорски испит положио је 1921, а за сталног кустоса у Етнографском музеју постављен је 1925, где ће

остати све до 1950. године, радећи најпре као кустос, а затим и као директор, непуних тридесет година. У међувремену је, 1923. године, одбранио докторску дисертацију под насловом *Јасеница — антропо-географска проучавања*, пред комисијом, чији је председник био Јован Цвијић.

После дугогодишњег службовања у Етнографском музеју у Београду, Дробњаковић је 1950. године, позивом, доведен за професора етнологије на Филозофском факултету у Београду, а две године раније, 1948, изабран је за хонорарног професора за предмет музеологија. Његово богато дугогодишње музеолошко искуство, уз то познавање музеја и музејске проблематике широм Европе — у Шведској, Данској, Француској, Италији, Чехословачкој, Пољској, Немачкој и Аустрији, омогућило му је да, први пут у историји Катедре за етнологију, уведе предмет етнографска музеологија, веома користан и неопходан за бројне музејске стручњаке. Пуних десет година Дробњаковић је као професор два значајна предмета, етнологије и музеологије, стајао на челу Катедре за етнологију, истински се залажући и борећи за унапређење и науке и подмлатка. За то време он је, уз помоћ својих колега и сарадника, формирао велики број младих стручњака и научних радника, који су нашли места широм Југославије по музејима, високим и средњим школама, институтима и другим културно-просветним и научним установама.

Поред педагошког — кабинетског рада са студентима, Дробњаковић је истовремено, не мању пажњу посвећивао и теренском раду у народу, сматрајући да једно без другог не иде. У том циљу организовао је летњу праксу студената одлазећи заједно са њима у различите наше крајеве. И на том послу био је неуморан. Није било важних или мање важних ствари на које је требало обратити пажњу. Све је било веома важно, свака појединост из народног живота. Иако већ поодмаклих година, никада није показивао замор, засићеност или нестрпљење. Напротив, млађи би брже посустали, за шта је и онда, као отац, имао пуно разумевања. Ради што бољег и свестранијег упућивања у теренска истраживања, професор Дробњаковић је саставио два опширна упитника: први — *Упитник за прикупљање грађе о риболову* (Београд 1935, с. 1 — 16) и други — *Упитник за прикупљање грађе о покућанству* (Београд 1949, с. 1 — 49, са 34 цртежа у тексту).

Поред предавања и теренског рада, Дробњаковић је своје студенте често одводио у музеје у Београду и по унутрашњости, сматрајући да музеји треба да буду лабораторије у којима ће студенти, у музејским збиркама и депоима, употпуњавати своја теоретска знања. Студенте завршних семестара, који су слушали музеологију, упућивао је на обавезну вишемесечну праксу у Етнографски музеј како би упознали све послове и организацију музејске службе.

Упоредо са радом на Универзитету, Дробњаковић је са много воље и успеха радио и у Етнографском институту Српске академије наука и уметности. То је, у ствари, био наставак рада који је он, још 1921. године започео као најмлађи члан тадашњег Етнографског

одбора Српске академије наука. У току последње четири године свога живота Дробњаковић је био директор Института, на чије је место дошао после рано преминулог оснивача Етнографског института професора Војислава Радовановића. Као директор имао је много смисла за организацију и руковођење пословима. Својим ауторитетом успео је да задржи и привуче велики број спољних сарадника, различитих струка. Институтске сараднике свесрдно је помагао и упућивао у научни рад и послове сваке врсте, а све за добро и напредак науке, којој је поклонио своју младост и, тако рећи, цео живот.

За свој дугогодишњи, плодни рад на пољу антропогеографије и етнологије, Дробњаковић је заслужено добио низ признања, међу којима истичемо: избор за дописног члана Словенског института у Прагу 1934. и избор, истина мало закаснили, за дописног члана Српске академије наука 1955. године. Осим ових, био је члан и председник Музејског савета ФНРЈ, Музејског савета Министарства просвете НР Србије, Југословенске комисије за УНЕСКО, члан и председник ИКОМ-а, члан комисије за оцену наших културних вредности при влади ФНРЈ. Када је, 1957. године, основано прво Етнолошко друштво Југославије, изабран је за његовог првог, а касније и доживотног председника. У току десетогодишње каријере универзитетског професора три пута је биран за декана Филозофског факултета у Београду (1952, 1953. и 1956) године. Приликом оснивања новосадског Филозофског факултета вршио је дужност његовог првог декана.

*
* * *

Још као млад професор и кустос Музеја, Дробњаковић је својим радом себи обезбедио значајно место у друштву познатих научних и културних радника онога времена. За његов будући рад веома је значајна наклоност и поверење Јована Цвијића које му је у више махова указивао. Тако му је, због одличног познавања француског језика и веома чистог матерњег језика какав је Вук неговао, Цвијић поверио превод дела антропогеографа Ж. Сиона *Нова област у антропогеографији* (Гласник Географског друштва, V, Београд 1920), где је приказано Балканско полуострво и његов значај, као и превод капиталног дела *Балканско полуострво и јужнословенске земље*. Превод прве књиге Балканско полуострво објављен је у Београду и Загребу 1922, док је другу књигу, у заједници са Јованом Ердељановићем, превео и допунио нешто касније, 1931. године.

Као антропогеограф, Дробњаковић је у периоду између друге и треће деценије нашега столећа дао своја најбоља и најопсежнија дела. Године 1923. објављена је *Јасеница*, његова докторска дисертација (СЕЗБ књ. XXV, Насеља XIII, Београд 1923), затим, само две године касније, 1925. *Смедеревско Подунавље и Јасеница* (СЕЗБ књ. XXXIV, Насеља XIX, Београд 1925) и, најзад, 1930. монографија *Космај* (СЕЗБ књ. XLVI, Насеља XXVI, Београд 1930).

Његова прва монографија, *Јасеница*, задала му је највише муке. О томе он, у своме предговору, пише: „Антропогеографска испитивања Јасенице отпочео сам још пре Великог рата. Сва грађа коју сам сакупио и средно пропала је за време окупације. Био сам принуђен да испитивања отпочнем изнова и ради тога сам за време лета 1920, 1921. и 1922. године поново обишао целу област и испитао 58 насеља“. Књига је у стручним и научним круговима добро примљена. Наводим два од више приказа, који су се појавили исте године када и књига. „Дробњаковић је проучио порекло становништва са великом пажњом и изнео много новина и методски савршеније обрађених партија. Ретко је у којој другој књизи насеља Г. Цвијићу пошло за руком да састави овако методски спремне испитиваче (Д. Динарикус, Српски књижевни гласник за 1. V 1923) или: „По множини својих добрих страна стоји рад Дробњаковића напоредо са „Херцеговином“ покојног Јефте Дедијера, чији су радови несумњиво међу најбољима у овој врсти“ (П. Соколовић, Нови живот, књ. XIV, св. 2 за 1923. годину).

Проучивши Јасеницу, и то у два маха, Дробњаковић је одмах кренуо на истраживања у суседној области Шумадије, у Смедеревско Подунавље и Јасеницу. Са нешто више стеченог искуства, Дробњаковић се упустио у проучавање етнички веома сложене области анализирајући међусобне односе становништва разних миграционих струја насељених на овом тлу, као и њихове психичке особине. Осим тога, уз остало, ваља истаћи изванредну карту у бојама, на којој је приказано порекло становништва и његов распоред. Монографију *Смедеревско Подунавље и Јасеница* наградила је Српска академија наука, на предлог професора Јована Ердељановића и Боривоја Милојевића. „Својим ранијим радом о Горњој Јасеници, који је штампан у 13. књизи *Насеља*, Дробњаковић је добро припремљен да настави иста испитивања и у овој суседној области. Према претходном, овај рад Дробњаковића представља и напредак. Тај се напредак нарочито огледа у томе што је Дробњаковић сада проучио и узајамне односе између становништва разних струја. Грађа коју је изнео драгоцен је, и његови закључци су уопште правилни. Лепо су израђене карте, скице и цртежи који добро илуструју разлагања у тексту...“ (Београд, 13. XII 1924). Поновљено издање ове монографије потврдило је још једанпут њену вредност и потребу за њом.

И трећа монографија Дробњаковићева — *Космај*, заслужује пуну пажњу. Проучавајући порекло становништва дошао је до закључка да је Космај област са становништвом поглавито динарског порекла и по томе сличан суседној Крагујевачкој Јасеници. И, као што је Крагујевачка Јасеница прелазна област између поглавито динарске области Качера и Груже, с једне, и Поморавља, с друге стране, тако је и Космај прелазна област између данашње Колубаре, с једне, и Смедеревског Подунавља, с друге стране, где су се сукобиле све метанастазичке струје и где је укрштање било јаче и интензивније него у другим шумадијским областима. У посебном одељку о психичким особинама, анализирајући појединце у одређеним ситуацијама, Дроб-

њаковић долази до закључка да су то људи са општим особинама Шумадинаца, што ће рећи храбри, отворени, друштвени, вредни, штедљиви, а изнад свега гостопримљиви. Писменост и школу цене и због тога шаљу децу на школовање и изван села.

Посматране у целини, ове три монографије суседних и по етничкој композицији сличних области, драгоцен су допринос и антропогеографији и етнологији, јер оне и данас представљају једну од полазних тачака за даље њихово проучавање.

Дробњаковић је међу првима почео да проучава варошице у Србији, најпре у Јасеници (*Варошице у Јасеници*, Гласник географског друштва VI, Београд 1921), а затим и неке друге, као што су *Топола* („Браство“ XX, Београд 1926), *Крагујевац* (Гласник географског друштва XII, Београд 1926). После ових, проучио је и космајске варошице *Сопот*, *Младеновац* и *Раљу* (Гласник географског др. XIII, Београд 1927) и, најзад, варошицу *Љиг* (Гласник Етнографског института САН I/1 — 2, Београд 1952). Неке од ових, на пример Крагујевац и Младеновац, развиле су се данас у велике индустријске центре Србије, док су друге напред поменуते, умногоме измењене захваљујући општем развоју и напретку наше земље. За праћење развоја ових варошица радови професора Дробњаковића свакако ће добро доћи, тим пре што о већини, колико је познато, до данас више није писано.

Показујући стално интересовање за своју родну Шумадију, Дробњаковић је написао више студија и чланака посвећених различитим проблемима. У Зборнику радова посвећеном тридесетпетогодишњици рада Јована Цвијића објавио је чланак *Постанак насеља и порекло становништва у Смедеревском Подунављу* (Зборник радова посвећен Јовану Цвијићу... од пријатеља и сарадника, Београд 1924), затим *Насељавање Црногораца по Србији од 1847 — 1869. године* (Нови живот књ. XVII, Београд 1924. св. 10), *О Шумадинцима* (Шумадија у прошлости и садашњости, Београд 1932) њихово порекло и особине, као и два значајна рада о ношњи. Први, *Ношња на Космају* (Гласник Етнографског музеја у Београду, књ. III, Београд 1928) привукао је пажњу и познатих научних радника Веселина Чајкановића и Миленка Филиповића, који су се својим освртима похвално изразили истичући Дробњаковићева запажања у току излагања о старијој и новијој ношњи, променама и узроцима тих промена. После дужег периода, иако се за ношњу стално интересовао, написао је чланак *Народна ношња београдске околине на акварелима румунског сликара Карола поп де Сатмарија* (Годишњак Музеја града Београда, Београд 1954).

Осим Шумадије, Дробњаковић је проучавао и слив Дрине, одакле су настали запажени радови *Воденице на Дрини и њеним притокама* (Гласник Етнографског музеја у Београду, књ. VIII, Београд 1933), *Саобраћај на Дрини* (Посебна издања Географског друштва Београд, св. XV, Београд 1934) и *Риболов на Дрини* (Посебна издања Етнографског музеја у Београду, св. 4, Београд 1934). Прва два рада наградила је Српска академија наука из Дучићевог фонда, на предлог Јована

Ердељановића, док је трећи, *Риболов на Дрини*, веома добро оцењен из пера Миленка Филиповића, Радоја Ускоковића и Александра Дебељака. Уз ове, вредна је помена занимљива и веома корисна књига *Путевима наше земље* (Београд 1952), у којој је приказан развитак путева и саобраћајних средстава у нашој земљи.

Иако превасходно антропогеограф, Дробњаковић се временом све више оријентисао на етнологску и музеолошку проблематику. Као резултат свога дугогодишњег интересовања за развитак етнологске науке, поред осталог, написао је два веома значајна рада: *Српска етнографија од Вука Караџића до данас* (Музеји I, Београд 1948), и нешто касније *Етнологија у Југославији*, који је саопштио на Међународном конгресу етнолога и антрополога у Бечу, 1952. године. Много шире и потпуније обрадио је ово питање у своме уџбенику за студенте етнологије и сродних наука, *Етнологија народа Југославије*, I део.

Објавио је и низ чланака из етнологске проблематике, тематски веома разноврсних (из народне уметности, обичаја, народног стваралаштва). Један од њих је доста необичан и веома занимљив: *Успомене на гробовима у неким космајским селима* (Гласник Етнографског института САН, књ. I/1—2, Београд 1952). Успомене су, у ствари, врста тужбалица које су жене, мајке или сестре везле на пешкирима и китиле гробове својих умрлих у току другог светског рата. Оваква појава, колико је познато, није распрострањена и представља јединствен пример у нашој земљи.

Један од последњих Дробњаковићевих радова, који је дуго и систематски припремао консултујући врло обимну литературу, нашу и страну, јесте *Једно давнашње оруђе за пренос хране* (Гласник Етнографског института САНУ, књ. IV—VI, Београд 1958) за које је нашао много аналогија са сличним оруђима и у другим земљама, од Египта до Скандинавије.

Оно што би требало посебно истаћи у научном опусу професора Дробњаковића јесте већ поменута књига — уџбеник *Етнологија народа Југославије*, I, Београд 1961, који је он дуго и са пуно љубави припремао за своје студенте и све оне, како у предговору књиге пише „који желе да се упознају са прошлошћу, животом и обичајима наших народа“. Пре овога уџбеника као приручници за општу етнологију коришћени су Шурцова *Етнологија*, у преводу Т. Борђевића, којим је, вели, хтео да „пробуди интерес за етнологију“ и *Основе етнологије* Јована Ердељановића, која је, према његовом мишљењу требало да „послужи за поуку нашој омладини како средњих тако и виших школа и да помогне развијању интереса за етнологију у ширим круговима нашег образованог света“. *Етнологија народа Југославије* садржи у сажетом облику предавања која је професор Дробњаковић држао студентима етнологије на курсу из Опште етнологије народа Југославије. Ту су обухваћена сва важнија питања, као што су: развој етнологске науке код Југословена, Југославија и њено становништво пре доласка Словена на Балканско полуострво, стари

Словени и њихово насељавање, етничка имена, национални састав и друга не мање важна питања. Удбеник је доста скромно илустрован, што је за жаљење, а после сваког одељка наведена је неопходна литература, што овој књизи даје још већу вредност. У другом делу удбеника, који је пред смрт увелико припремао, требало је да буду објављена предавања о материјалној и духовној култури народа Југославије, што, на жалост, није успео да заврши.

Као што је већ речено, Дробњаковић је велики део свога живота посветио музејској проблематици. Поред настојања да прошири и унапреди музејску делатност, да од музеја створи праву ризницу народне културе, да окупи и заинтересује што већи број добронамерних људи и сарадника, он је за собом оставио и више радова у којима је писао и разматрао разноврсна питања. У чланку *Од минералолошке збирке у конаку кнеза Милоша у Крагујевцу до савремених музеја у Београду, 1837—1948* (Музеји 2, Београд 1949), говори, у ствари, о зачетку музеја у Србији. Затим следе и други, веома значајни, као што су: *Проблематика заштите етнографских предмета* (Зборник заштите етнографских предмета, књ. I, Београд 1951), *Систематске — студијске збирке и депои* (Ткалчићев зборник I, Загреб 1955), *О научном раду Етнографског музеја у Београду* (Гласник Етнографског музеја, књ. X, Београд 1935), који је написао поводом тридесетпетогодишњице рада Етнографског музеја, и многи други. Посебно интересовање показивао је за музеје „под ведрим небом“ које је упознао путујући по скандинавским земљама. Вукова кућа у Тршићу, на чију иницијативу и нацрт је и подигнута, по његовој неоствареној жељи, требало је да послужи за будући музеј те врсте у нашој земљи.

Као музеолог имао је још једну жељу, а то је да Етнографски музеј у Београду најзад добије одговарајућу зграду која би одговарала музејским принципима и потребама, пре свега. У том правцу предузимао је више пута значајне кораке, писао и образлагао надлежнима, али безуспешно. (Колико је познато, Етнографски музеј је тек пре годину-две добио локацију за изградњу нове зграде.) Најзад, професор Дробњаковић је први код нас припремио и предавао етнографску музеологију, чиме је, поред осталог, трајно задужио све оне који се баве овом проблематиком.

Осим стручних и научних радова из области антропогеографије, етнологије и музеологије, Дробњаковић је писао и чланке популарније садржине у дневним и недељним листовима да би и на тај начин што више приближио и популарисао нашу науку о народу широком слоју читалаца. То су били написи веома разноврсне садржине: о појединим етничким групама, њиховом пореклу и досељавању, обичајима о празницима (Ђурђевдану, Божићу) о народном веровању о „закопаном благу“, кувади, старим панађурима, итд.

У *Енциклопедији Станоја Станојевића и Свезнању* (издање Народне делатности) објавио је већи број прилога и чланака из антропогеографије и етнологије. За *Југословенску и Општу енциклопедију*, поред неколико јединица, израдио је алфабетар за етнологију.

Уз све набројане дужности музеолога, педагога или научног радника, Дробњаковић је дуго и успешно обављао уређивачки посао појединих стручних и научних публикација. Тако је до другог светског рата уредио петнаест књига Гласника Етнографског музеја у Београду (1926—1940), затим Посебна издања Етнографског музеја у Београду 1—6 (1930—1936), три свеске Упутстава, такође у издању Етнографског музеја у Београду, затим неколико књига посебних издања и више свезака Српског етнографског зборника, као и свих публикација Етнографског института САНУ док је био његов директор. У сваку од ових публикација уносио је себе, не жалећи труда ни времена. Педантан по природи, уз то свестан овог одговорног и важног посла, Дробњаковић је настојао и успео да ове најважније етнолошке публикације достигну потребну научну висину и на тај начин одговоре захтевима савремене науке.

Како у науци тако и у свакодневном животу, Дробњаковић је био савестан и правичан до крајњих граница, због чега је био омиљен међу свим својим сарадницима. У опхођењу са људима красило га је достојанство, непосредност, разумевање и одмереност. Отишао је заувек са свим тим својим особинама, а на нама је остало да следимо његово дело и да га не заборавимо.

Милка Јовановић

ПРОФЕСОР ДР ТОМА СМИЉАНИЋ

(1888—1969)

Мијачка планинска област у западној Македонији скоро је увек давала по неко познато име на пољу привредном, друштвено-политичком, књижевном, па и на научном. Научни радник и књижевник, родом из те области је и др Тома Смиљанић, који је умро 10. маја 1969. године у Београду (сахрањен је на Централном гробљу).

Смиљанићев животни пут је одраз прилика које су владале у Македонији пред крај турске владавине, у току ратова 1912—1918. године и између два светска рата. Родом је из познатог мијачког села *Тресонча*, од рода *Брадиновци*. Од ране младости напустио је родни крај, отиснуо се у свет. Основну школу и гимназију учио је у Битољу и Солуну. Од 1906. до 1911. године учитељавао је у дебарском крају. Затим је почео да студира географију и историју у Београду.

Као добровољац учествује у рату 1912. године, а у првом светском рату један је од познатих каплара, носилац Албанске споменице и других одликовања.

Године 1917. отишао је на студије у Француску, у Клермонферан, где је дипломирао. Тамо је 1930. године и докторирао. После повратка из Француске у Скопље донео је модеран европски дух. Удружио се са онима који су хтели да се у Македонији, вишевековној провинцији отоманског царства, живот брзо измени. То је била велика смелост. У томе није изневерио ни свој живот, ни младалачке идеале.

У Тетову и Скопљу најпре је био професор гимназије. Затим је више година радио у бановинском Просветном одељењу. Кратко време биран је за народног посланика.

Други светски рат поново је из основа пореметио живот и рад Т. Смиљанића. Није хтео да живи под бугарском окупацијом, па је као избеглица прешао у Србију. Тамо се, као пензионер, повукао у скроман породични живот и тако, скоро заборављен, остао је до последњег часа.

Стручно-научним радом Т. Смиљанић бавио се још од ране младости: по упутствима Ј. Цвијића 1906. године састављао је монографије појединих мијачких села. Затим је у целу Мијачку област проучио 1914. године. Међутим, Бугари су у првом светском рату однели његов завршен рукопис, као и многе фотографије.

Нова теренска проучавања по Мијачкој области Т. Смиљанић је извршио, подстицан и новчано помогнут од Ј. Цвијића, после рата,

и то 1920, 1921. и 1924. године. Том приликом проучавањима је обухватио још суседне пределе Горњу Реку и Мавровско поље. Резултате тих опсежних проучавања објавила је Српска академија наука у познатој едицији „Насеља и порекло становништва“, књ. 20.

Године 1926. Т. Смиљанић је продужио да испитује Брсјачку област — Кичевију, у западној Македонији. Резултати тих испитивања објављени су у поменутој едицији Српске академије наука, 1935. године.

На основу антропогеографских проучавања у мијачким и брсјачким насељима, Т. Смиљанић је израдио своју докторску дисертацију посвећену познавању живота средњовековних племена Мијака и Брсјака. Штампана је у Скопљу 1930. године.

Проблеми Мијачке области и суседних предела и даље су привлачили пажњу Т. Смиљанића. Године 1932, у посебним издањима Географског друштва у Београду (св. 12), објављена је његова запажена студија под насловом *Сточарство на Бистри, Стогову, Крчину и Корабу*, а 1940. године, у Гласнику Скопског научног друштва, објављен је његов рад *Ђурчин Кокале, главар лазаропољски*, итд.

Проучавање Мијака и Брсјака у западној Македонији је Смиљанићево животно дело. Овај научни радник доста је допринео да су те две групе становништва постале познате научном свету.

Т. Смиљанић аутор је и других радова, објављених између два светска рата у разним југословенским часописима: „Народној старини“, „Привредном прегледу“ итд. Помињемо неке од тих радова: *Девбарски Пољани и Реканци*, *Двоструко сахрањивање*, *Шта значи камен о врату*, *О глацијалним траговима на Шар-планини* и други. Неки научни радови остали су необјављени. Написао је око 40 географско-етнографских радова.

Т. Смиљанић писао је и књижевне радове (око 30). Овим радом почео се бавити после 1930. године. О њима ће свакако дати реч они који су позванији.

Кад се узме у обзир да је Смиљанић са службом био ван научних установа, да је на терену боравио само краће време, очигледно је да је он од младости показао особине које ће га одликовати целог живота: дар посматрања и објективност.

Као личност, Т. Смиљанић је био увек скроман до крајности, повучен скоро до изолованости. Родољубље му није било разметљиво. Имао је много воље, марљивости, здравог смисла и урођене способности да запажа и закључује.

Т. Смиљанић је прави човек из народа. Нама, који смо га познавали, недостаје његова непресушна радиност која га није напуштала до краја живота. Радити, стварати значило је за њега исто што и живети. У Т. Смиљанићу изгубили смо научника и доброг човека. Свако ко га је ближе познавао увек ће се сећати његове скромности и доброте. Због свега тога нека ови редови буду знак нашег признања за његов допринос проучавању земље и народа.

Јован Ф. Трифуноски

МИРОСЛАВ ДРАШКИЋ И ЊЕГОВ ДОПРИНОС ПРОУЧАВАЊУ НАРОДНИХ НОШЊИ

Изненада, сасвим неочекивано, преминуо је и заувек нас оставио наш колега, сарадник и пријатељ др Мирослав В. Драшкић. Отишао је онда када смо на крају године резимирали резултате научног рада Института, припремајући се за нове и дугорочне задатке. Као и увек, пун идеја и љубави према својој науци, коју је стално и на сваком месту свесрдо заступао и истицао њен значај, вредно је радио до последњег часа, оставивши за собом тек разрађену концепцију нових пројеката. Као руководилац једног од најважнијих, желео је да у наредном, петогодишњем периоду, оствари веома замашан и значајан задатак на пољу проучавања савремене народне културе, обухватајући најизразитије пунктове широм Србије. И онда када смо, заједно с њим, готово оптимистички гледали у будућност, изненадна смрт одвојила је нашег Мирка од нас, од послова и од живота, који је толико волео и од кога је још много очекивао.

Мирослав Драшкић је рођен у Скопљу, 26. фебруара 1930. године. Основну школу и гимназију завршио је у Београду, да би се 1949. године уписао на Филозофски факултет — група за етнологију. Ди-

пломирао је 1953, а већ 1954. године, по одслужењу војног рока, постављен је за кустоса Музеја у Бањој Луци, где је остао скоро читаву деценију. Године 1963. Драшкић је прешао у Београд за кустоса Етнографског музеја. Био је и руководилац Одељења за проучавање народне културе, у чијем склопу су се налазиле збирке народних ношњи и текстила (ћилими). Осим тога, водио је и реферат етнопарка. Сходно програму рада Етнографског музеја, а у вези са изградом етнолошких монографија о областима у Србији, Драшкић се озбиљно и упорно, у оквирима својих теренских истраживања, бавио проучавањем порекла становништва и етничких процеса, надгробних споменика и других проблема из народне уметности.

У току свог осамнаестогодишњег музејског рада, упознао је све послове музејске струке. На основу стручно-музејског рада, 1969. године изабран је у звање вишег кустоса Етнографског музеја у Београду. Током 1965. године одбранио је докторску дисертацију *Анализа народних ношњи северозападне Босне*, на Филозофском факултету у Загребу. На основу научних радова (књиге, расправе, чланци и други радови), 1971. изабран је за научног, а 1973. године за вишег научног сарадника.

Године 1973. Драшкић је постављен за научног сарадника Етнографског института Српске академије наука и уметности. Следеће године постао је виши научни сарадник и председник Радне заједнице Института.

Осим поменутих дужности, Драшкић је био веома активан и на другим пословима. Покренуо је и био главни и одговорни уредник публикације *Зборник крајишких музеја у Бањој Луци*, главни и одговорни уредник часописа „Музеји“, затим члан редакционог одбора Гласника Етнографског музеја у Београду, члан редакције Гласника Заједнице музеја Србије и Гласника Етнографског института САНУ, као и монографија САН Косово и Бор и његова околина.

Као веома активни друштвени радник, Драшкић је био дугогодишњи други секретар Савеза музејских друштава Југославије, члан Извршног одбора музејског друштва Србије, члан Савета Музеја примењених уметности у Београду, члан Одбора за уметност и споменике културе културно-просветне заједнице Србије, први секретар Етнолошког друштва Југославије и, најзад, први потпредседник Савеза етнолошких друштава Југославије.

У оквиру својих стручних и научних специјалности држао је бројне реферате у земљи и иностранству, учествујући, тако, на свим, познатијим етнолошким скуповима (Етнолошко друштво Југославије, Етнографски институт Академије наука СССР, Институт за фолклор и етнографију Академије наука СР Румуније, Етнографски институт САНУ, III интернационални конгрес за студије југоисточне Европе у Букурешту, Мокрањчеви дани у Неготину, Дани Сретена Вукосављевића у Пријеполу, итд.).

*

* *

У разноврсном научном опусу Мирослава Драшкића, проучавање народних ношњи заузима значајно место.¹ Његова интересовања за ову проблематику потичу већ од првих дана службовања у Музеју Босанске крајине у Бањој Луци, где је затекао богату збирку народних ношњи. Пун младалачког полета, са још свежим знањем из музеологије, које је понео са студија, Драшкић се са ентузијазмом прихватио различитих практичних послова кустоса приправника, да би, према савременим музеолошким принципима, изложио најлепше примерке ношњи и приближио их јавности. Кроз свакодневни музејски посао Драшкић се све више интересовао за шире и дубље изучавање ношњи. Тај интерес радозналост истраживача, а уз то и потребе Музеја за новим предметима, одвели су га на прва теренска испитивања у Осат (североисточна Босна).

На основу сакупљених предмета и података из овога краја, Драшкић је, у сарадњи са колегом Николом Павковићем, тада кустосом Музеја у Тузли, написао свој први рад из области народних ношњи *Народна ношња из Осата*. У овој области, за коју су и ранији испитивачи истакли њен изузетно занимљив и специфични карактер, нарочито у етничком погледу, аутори су и у ношњи наишли на неке архаичне елементе. То се односи на делове женске ношње српског становништва, тј. на зубун, и његов спирални орнамент, веома сличан мотиву са средњовековних босанских стећака, као и на капу рогу, која се, колико се зна, сретала још само на другој страни Дрине, у Србији. Проучавање ношњи становништва северозападне Босне Драшкић је отпочео са испитивањем кожухарског заната и његових производа. Ове резултате објавио је у чланку *Кожухарски занат у северозападној Босни*, у коме говори о изради кожуха, једног од најраспрострањенијих делова ношње на том подручју. Расправљајући о материјалу, процесу рада, врстама производа и украшавању, Драшкић истиче да кожухарство у северозападној Босни садржи неке специфичности, које су у директној зависности од привредне структуре краја, а падају у време појаве тзв. полузанатлија (кожухари), тј. прерастања домаће радиности у професионалну занатску производњу.

После ових почетничких захвата, он тежи да у својим истраживањима иде даље од до тада постигнутог, сагледавши да проучавање ношње има шири етнологски значај. При томе је пошао од уверења „да би прецизно, територијално, етнографско разграничење и етнологска анализа кроја и облика свих одевних елемената народног одела из овог краја, био потребан прилог етнологској науци“. С друге стране, образлажући своје дубље и свестраније интересовање за испитивањем народног одевања овога региона, Драшкић истиче да би „обрада ношње послужила не само као прилог упознавању мате-

¹ Целокупни стручни и научни рад Мирослава Драшкића, као и његову библиографију приказао је професор Петар Влаховић у Гласнику Етнографског музеја (књ. 38, Београд 1975, 219—224).

ријалне културе народа северозападне Босне већ и за евенутална коначна решења етногенезе народа насељеног на овој територији“.

За проучавање народних ношњи северозападне Босне, Драшкић је имао веома повољне услове: богат музејски фонд и могућности за дугогодишња теренска испитивања, на којима је вредно и упорно сакупио етнографску грађу.

Касније, вршећи анализу овог материјала, Драшкић га је употребљавао са постојећим фондом ношњи бањалучког Музеја, а затим са сличним предметима у Етнографским музејима у Загребу, Београду, Скопљу, Софији, Атини и Лењинграду, и, што је најважније, са најрепрезентативнијим предметима ове врсте у Етнографском одељењу Земаљског музеја у Сарајеву.

Као резултат оваквог рада, Драшкић је у издању Музеја Босанске крајине, 1962. године, објавио своју прву књигу *Народне ношње северозападне Босне I*, која садржи већи део дескриптивног материјала, да би у другој књизи, *Народне ношње северозападне Босне II*, која је објављена у Зеници 1972. године, компаративно и историјском методом, дао размештај, континуитет и порекло одевних елемената тога региона. „Читав материјал о народним ношњама са ове територије покушао сам да ставим у жижу основног проблема у овом раду — у проблем акултурације старих становника Балкана, Илира и Трачана и досељених словенских народа, а која се дешавала на широкој територији Балканског полуострва. Код тога сам нарочито желео да констатујем да ли су елементи староседелачке илирско-трачке и нове словенске културе били битно различити, или су, у суштини, у много чему били слични; да ли је између њих долазило до непомирљивих противречности и сукоба или, напротив, до међусобних потенцирања, што би у основи био први предуслов за каснију велику симбиозу овог становништва на Балканском полуострву.“

Ослањајући се на резултате проучавања и анализе појединих одевних елемената, уз консултовање археолошких налаза, историјских података и ликовних извора, Драшкић је, како сам каже, одговорио на следећа питања: „У процесу акултурације поменутог становништва у динарском, ширем балканском и југоисточном европском простору није дошло до конкретних супротности културних елемената исте врсте али различитог облика, састава и назива, већ до потенцирања сличних традиција, што је управо ојачало и продужило живот многим одевним елементима, спречило њихову битну промену и нестанак. Поред тога, истраживања су показала да су озвесни одевни елементи, везани за своје првобитно културно изходште, кроз дуги низ векова трајали неизмењени све до наших дана. С друге стране, такође је доказана и супротна појава: неки су елементи, током каснијих историјских епоха, све до данашњих дана, примали или трпели културне утицаје са разних страна. Све је то битно утицало да се временом формира специфично стилско обликовање народних ношњи које их у односу на друге, суседне, чини особеним“.

И поред наведених резултата, као и у сваком раду, остаје још низ нерешених проблема, за даља истраживања. Међутим, с обзиром на научни приступ, резултати Драшкићевих истраживања о ношњи становника Босанске крајине су несумњиви мада дозвољавају да се поједини одевни елементи и даље разматрају и продубљују, што би представљало још један корак ка њиховој генези.

Преласком на нову дужност у београдски Етнографски музеј, Драшкић не напушта свој ранији домен интересовања, већ се укључује у проучавање богатих збирки ношњи овога Музеја. Придржавајући се познатог начела у етнологији да саме чињенице не говоре много ако између њих не постоји унутрашња садржајна веза, Драшкић у свом раду *Прилог проблему типологије народних ношњи у СР Србији* напомиње да богата грађа о народним ношњама пружа широке могућности за издвајања типолошких група, које би се поклапале са географским и етничким регијама Србије. Иако он типове ношњи „оквирно“ разграничава, везујући их за поједине географске регионе, ипак ту своју замисао даје као претпоставку, која би се у пуном смислу потврдила тек после свестране анализе одевних елемената ужих предеоних целина. Даља проучавања у том смислу не само да би, према Драшкићевом мишљењу, користила типологији ношњи, већ би „допринела истраживању њиховог вертикалног развоја“.

Богатство и лепота појединих примерака тзв. грађанске ношње у Србији инспирисали су овог пасионираног испитивача ношње да поводом изложбе *Грађанска ношња у Србији*, под истим насловом, напише кратак, али веома инструктивни пресек развоја ове ношње, и то у виду каталога. Он истиче да је „српска грађанска ношња XIX века ношена у време када се у Србији снажно сукобљавају политички и културни утицаји Истока и Запада“, из чега изводи закључак, да она својим „посебним стилем на свој начин бележи велику културну прекретницу српског народа на прелазу из 19. у 20. век“.

У свом дугогодишњем раду на проучавању ношњи, Драшкић се задржао и на испитивању народног одевања становника на Косову (*Народне ношње Косова*), чији развој посматра у оквирима природне привреде, која је доминирала овим подручјем све до четрдесетих година XX века. Мада посебно разматра ношњу српског, а посебно албанског становништва, наглашавајући њихова особена стилска обликовања у појединим областима, он увиђа да у одевању Албанаца и Срба, а делимично и Турака на Косову, постоје и неки заједнички елементи, који проистичу из времена архаичне илирско-трачке и словенске културе, а и дугогодишње турске владавине, после које су остали оријентално-левантински утицаји. Тако, истоветности у одевању различитих етничких група на Косову, Мирослав Драшкић објашњава „дубоким културним процесима, условљеним друштвено-историјским кретањима“.

Поводом тридесетогодишњице смрти Тихомира Ђорђевића, Драшкић се осврнуо на све његове радове (*Проучавање народних ношњи*

Тихомира Ђорђевића) који се односе на народну ношњу. Посебну пажњу посветио је Ђорђевићевом доприносу у методи истраживања, указујући на Упитник, за који каже да ни до данас није превазиђен, мада је објављен још 1926. године. „Ценећи данас ова Упутства о сакупљању грађе о народним ношњама, не можемо се отети утиску да су она рађена на таквом нивоу, који превазилази појам упутстава у ужем смислу речи...“.

У истом чланку, расправљајући о студији *Порекло накита и одела*, у којој Ђорђевић развија тезу да је одело настало из накита, а накит из човекове тежње за кићењем — мада му признаје оригиналност, Драшкић сматра да је „недовољно аргументована да бисмо је могли сматрати и сасвим исправном“. При томе показује своју научну зрелост објективно увидевши да се „истина о пореклу одеће налази негде на средини реализације идеја заштите од стида или атмосферилија“.

У наставку овога текста, Драшкић, посматрајући шире етнолошку проблематику уопште, а посебно ослушкујући њене данашње потребе, показује право разумевање за етнолошка истраживања ношње у наше време, које се састоји у праћењу законитости њеног развоја, почевши од „акултурације старобалканских и словенских народа на Балканском полуострву, па преко развоја и трајања у каснијим историјским раздобљима код нас, до разлога њеног нестајања у данашњим друштвеним условима“.

Тешко је резимирати научне резултате једног релативно младог, а талентованог прегоаца науке, какав је био Мирослав Драшкић. Толико је у себи носио конструктивне радозналости, радног елана и љубави за своју науку, расправљајући о њој често и озбиљно и на скуповима и са својим колегама, али на жалост, није имао времена да се даље развије и до краја искаже. Онолико колико је стигао да уради, уз ангажованост друштвеним радом, опет везаним за бољу организацију и истакнутије место етнологије у нашем друштву, Драшкић је, чини нам се, највише допринео истраживању ношњи код нас.

Његово поступно научно сазревање ишло је упоредо са све већим настојањима да кроз своја истраживања проникне у многе тајне, које народна ношња крије у себи, прошавши, при том, кроз фазе од дескрипције и скромних констатација у својим првим радовима, да би преко ширих и студиознијих анализа, на крају говорећи о Тихомиру Ђорђевићу, једном од великана наше етнологије између два рата, показао свој, већ изграђени, критичко-научни став.

Мада се тешко миримо са чињеницом да наш драги колега, друг и пријатељ није више међу нама, остаје нам успомена на човека и научног радника који је интензивно и живео и радио, умео да се радује, али и да ту радост подели са околином. Такве особе се тешко заборављају.

Милка Јовановић
Десанка Николић

Тодор Симовски, *Економска карта — Воденски округ, Скопје 1975*, размера 1 : 100.000

После другог светског рата, у Југославији је много учињено на пољу картографије: израђено је и објављено доста различитих и успешних карата. Ипак, у том послу има празнина. Једна од њих је недостатак етнографских карата целе земље и појединих области у суседним државама у којима има нашег живља. Стога је заслуга Т. Симовског што је овом картом попунио ту празнину за територију воденског округа у северној Грчкој.

Међутим, израда карата ове врсте понекад представља и незахвалан посао, јер релативно брзо застаревају, нарочито на територији Егејске Македоније. Аутор је на карти представио етнографско стање из 1940. године. А отада, то стање је изложено знатним изменама. Зато карта, на првом месту, има тренутну вредност: фиксира стање из поменуте године. Већ данас ова карта је документ на основу кога ће се пратити извршене измене.

Северна граница воденског округа поклапа се са делом југословенско-грчке државне границе. У саставу овог округа учествују четири среза: воденски, мегленски, еницевардарски и гуменцијски. Тамо је свега 323 насеља, сеоских и градских. Аутор је на карти представио етнографско стање сваког насеља посебно.

Насеља имају различито становништво. Стога се на карти лако уочавају четири посебне ознаке: насеља са македонским становништвом, насеља са грчким становништвом, насеља са влашким или цинцарским становништвом и насеља са ромским становништвом. Разуме се, 1940. године највећи простор захватало је македонско, затим грчко становништво. Карта, о којој је реч, садржи још: ознаке уништених насеља, комуникација, границу округа, срезова и општина.

Као што је познато, увек је потребан рад на познавању етнографског стања на свима територијама на којима има југословенског становништва, чак и изван наше државе. Зато карта Т. Симовског у томе доста помаже. Она може бити од користи и за нове научне студије, за поједине школе, итд. Приликом посматрања карте воденског округа, нису ми пале у очи какве веће грешке.

Позната су ми неразумевања и тешкоће које је Т. Симовски савлађивао у послу ове врсте. Како изгледа, то није ни сада отклоњено. Па, и поред тога, уверен сам да ће аутор, с обзиром на то што ужива добар глас за послове ове врсте¹, уложити све што може да изда етнографске карте других делова Егејске Македоније. Значај рада ове врсте, када се заврши, биће огroman.

Ј. Ф. Трифуноски

Анастас Примовски, *Бит и култура на родопските Българи*,
София 1973, 7—617.

Примовски нам нуди још један свој рад. Али, овај спис, како по обиму тако и по озбиљности, премаша његове досадашње радове (о металургији, камиларству, селу Бабјаку, итд).

У овој опсежној књизи Примовски најпре даје краћи историјски преглед подручја родопске Бугарске, затим износи исцрпне податке о земљорадњи, сточарству, риболову, занатима и другим врстама занимања. У наредним поглављима говори о насељима, кући, одећи, исхрани и транспорту. Као што се из овог прегледа садржаја види, ова књига говори о материјалној култури родопске Бугарске. Аутор има намеру да у другој књизи учини преглед духовне културе (веровотно и друштвеног живота).

Књига Примовског представља велики, стручан и изузетан напор. Бројни подаци из ње могу се користити за одговарајућа упоређивања. На пример, када говори о металургији (медникарству) та радиност нас одмах потсећа на Јањевце и њихов традиционални ливачки посао. Тако је и са риболовом, рабошима и бројним другим елементима и појавама. Ако некога интересује војвода Момчило из неких српских песама, наћи ће о овој историјској личности интересантних података у овој књизи (с. 14—15). Ова монографија опремљена је огромним бројем и добрих фотографија и цртежа. То не само да јој повећава документарну вредност већ олакшава и њено читање. Читалац из балканских земаља лакше ће се послужити овом књигом утолико пре што ће у њој наћи велики број термина оријенталног порекла. Српски читалац у њој ће наћи бројне архаичне термине који су у бугарском боље сачувани него у српском језику.

У склопу читаве ове књиге неки одељци су могли добити и логичније место. Тако, абаџилук (371) одвојен је од ткања (514), златарство (470) од металургије (406), угљарство од коришћења дрвета,

¹ Т. Симовски раније је објавио етнографску карту костурског округа.

свиларство од израде тканина. Нема ни карте која би омогућила лакшу оријентацију. Она ће вероватно бити у другој књизи.

Најкраће, књига Примовског *Живот и култура родопске Бугарске* чини огроман и пажње вредан рад.

М. Р. Барјактаровић

Dr Milutin Đuričić, *Arbanaška zakletva — beja*, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena 46, Zagreb 1975, c. 5—144.

И у савременом друштву и модерном праву постоји заклетва као једно од доказних средстава. У савременом праву снагу заклетве, као доказа, чува моћ државних органа. У племенском друштву, код кога није било државног уређења или где се то уређење недовољно осећало, није било неке стварне силе и моћи која би стајала иза заклетве. А заклетва је постојала и у племенском друштву.

Људи су свагда, мање или више, веровали један другоме на реч. Али, сваки пут није била довољна реч појединца. Нарочито не онога који је осумњичен за неко злодело. У племенском друштву Арбанаса, где су људи више били упућени (сроднички, животом и радом) једни на друге, један од видова правдања свога саплеменика била је заклетва одређеног броја других људи да је осумњичени прав. Разуме се, траже се за то прави и поштени људи који неће и намерно криво да се закуну. О овој врсти заклетве односно о саклетвеницима реч је у студији М. Ђурића.

У првом делу овога рада говори се о учесницима у заклетвеној процедури;

у другом — о избору и достојности појединаца за тај посао, као и начину њихова ангажовања;

у трећем — о времену и месту свечаног и ритуалног дела заклетве;

у четвртном — о врстама заклетве за велике и мале кривце;

у петом — о изравнању и нагодби тужиоца и туженога, то јест о коначном договору како да се одређени спор реши. Договор саклетвеника ће опет да чувају и изврше „чувари бесе“.

У закључку се говори о приликама које су условиле појаву овакве институције, о њеном одржавању и мењању. Тврди се да је заклетва, у основи правдање оптуженог а не и неки доказ. Али, заклетва групе људи, прихваћена и призната у једном друштву (какво је било и арбанашко племенско друштво) садржала је очигледно и религиозну компоненту. У томе и јесте њена снага. Ђуричић мисли

да је оваква установа могла да настане под одређеним условима на више страна, али ова арбанашка доста га подсећа на неке грчке и римске прописе (с. 137) који су имали и религиозну садржину. Сматра, затим, да је такву заклетву из ранијег права био прихватио и Душанов законик под називом пороте али да ју је и прилагодио феудалним односима. Међутим, пошто је Душанов законик кратко време био у примени, а Турци за време своје владавине балканским земљама и нису свуда доспели да натуре своје право, код Арбанаса се, поред других старих елемената, очувала и сакрална заклетва већег броја људи која је имала за циљ да оправда појединца или да би се на тај начин заштитила његова лична или имовинска права.

Аутор је, као практичар правник, успео да сабере изузетно лепу и очувану грађу, да је стручно и научно пропрати одређеним анализама и објашњењима. Ђуричић је иначе редак правник код нас који се бави такозваном правном етнологијом, као што су ретки и етнологи који се дубље и стручније баве традиционалним правним институцијама.

(Једна незнатна напомена: из стилизације аутора на с. 140 произлази да су свештенички синови у средњем веку били сокалници. Они који би „изучили“ књигу за свештеника, остајали су на очевом „ждребу“ као свештеници. Они који то нису успели, имали су да буду меропси — ратари (Дечанске хрисовуље, Гласник Срп. учен. друштва, друго одељење, књ. XII, Београд 1880, 62, 134). Иначе ми не знамо сигурно каква су све права и обавезе имали сокалници у средњем веку. У повељама се најчешће изједначавају са занатлијама и њиховим дужностима. Осим литературе коју аутор наводи, о заклетви или присеги писано је и у Раду XVI Југославенске академије наука, Загреб 1871 (Љубојевић), затим у Зборнику знанствених расправа правне факултете у Љубљани 1940 (Доленц) и у Гласнику Словенског друштва за Словенију XXII 1941 (Ј. Мал).

М. Р. Барјактаровић

Галерија сељака сликара — Ковачица, Ковачица, Дом културе Ковачице и Народни музеј Панчева, 1974. с. 35 + 3 са 11 с. ил. 8⁰

Село Ковачица, у Банату, недалеко од Београда, већ се одавно потврдило као један од центара савременог наивног сликарства у Југославији. Иако су ковачички сликари сељаци почели са радом знатно раније, прво њихово иступање пред јавност било је 1972. године, приликом прославе стопедесетогодишњице постанка села.

Удружени у ликовној секцији Културно-уметничког друштва „Покрок“, они се све више развијају и из године у годину приређују заједничке изложбе. Петнаестог маја 1955. године оснивају Галерију сељака сликара при Задружном дому, а од 1958. године она је у саставу Дома културе. Данас Галерија представља одељење Народног музеја у Панчеву, чији је циљ да прикупља и излаже дела Ковачичке школе наивног сликарства. Фонд Галерије попуњава се поклонима самих сликара.

Дом културе у Ковачици и Народни музеј у Панчеву издали су 1974. године *Каталог Галерије сељака сликара у Ковачици*, који је садржином и опремом веома користан. После краћег осврта на настанак и историјат Ковачичке сликарске школе, као и на њен развој, који је написала Милана Веиновић, дати су биографски подаци самих сликара, почевши од првих, оснивача, па до оних који су касније почели да сликају. Осим биографских података о сликарима, побројане су и њихове самосталне, као и колективне изложбе — у земљи и иностранству — на којима су учествовали. Трећи део представљају подаци о изложбама и излагачима у самој Галерији, из године у годину: Ковачички октобар, самосталне изложбе, заједничке и јубиларне, и изложбе у земљи и иностранству, у којима су учествовали ковачички сликари. У посебном поглављу дат је *Каталог фонда Галерије*, који садржи, поред имена сликара и назива слике, и друге податке о слици: технику, димензије, годину настанка, често и место, сигнатуру. Веома је корисно што је дата, иако непотпуна, библиографија радова о наивним сликарима Ковачице. Најзад, дат је и резиме на француском језику уводних речи Милане Веиновић.

Каталог исто тако доноси изванредан број (деветнаест) репродукција слика ковачичких наиваца. Заступљени су сви сликари са по једном репродукцијом. Осим репродукција, у тексту *Каталога* приказано је и седамнаест цртежа.

Овако схваћен и састављен *Каталог* сигурно представља веома корисну публикацију своје врсте. Осим што је водич кроз Галерију, он даје и основне податке о сликарима и сликама, па је утолико већа његова вредност како за оне које интересује наивно сликарство, тако и за љубитеље тога сликарства, за туристе и случајне пролазнике. А затим, то је и прилог више популарисању не само ковачичке Галерије наивних већ и саме Ковачичке школе наиваца. Штета је само што *Каталог* не доноси већи број репродукција слика, а нарочито што нису у боји. Међутим, трошкови штампања су вероватно за то криви. С обзиром на то што Галерија расте из године у годину, било би можда добро и корисно да се сваке треће или пете године издаје нов каталог, допуњен подацима о новим сликарима и њиховим сликама.

Емилија В. Церовић

Милан З. Влајинац, *Жена у народним пословицама*, Српска академија наука и уметности, Одељење друштвених наука, Српски етнографски зборник, књ. LXXXVII, Народне умотворине, № 3, Београд, 1975, 1 — 292.

Дело *Жена и народним пословицама*, издато петнаест година после смрти Милана Влајинца (1877 — 1964), није његов први рад који користи етнолозима. Као аграрни стручњак, Влајинац је посебну пажњу посветио проучавању развоја удруженог рада у животу наших народа. Објавио је више монографија о удруженом раду: *Бедба и заманица као мобарска и кулчарска работа у Срба средњег века*; *Моба и позајмица, народни обичаји удруженог рада*; *Згон или кулчење ван места становања*, као и дело *Речник старих наших мера — у току векова*. Увиђајући значај и корисност вековног опажања и искуства народног, Милан Влајинац се бавио и паремиолошким радом. Прву тематску збирку пословица *Пољска привреда у народним пословицама* објавио је 1925. у Београду. Стога дело *Жена и народним пословицама* представља наставак његовог интересовања за народну мудрост и знање. Имајући у виду биолошку и друштвену улогу жене, није чудно што је Влајинац баш пословице о жени изабрао да би упознао народ и допринео његовом успешнијем просвећивању.

Збирка *Жена и народним пословицама* садржи предговор др Душана Недељковића. Одличан познавалац стваралаштва Милана Влајинца, истакао је у предговору повезаност свих ауторових паремиолошких радова и дела о развоју удруженог рада, а затим нагласио улогу и значај жене у развоју удруженог рада, од породичне заједнице, до заједнице читавог човечанства.

Из прикупљеног материјала у овој књизи није тешко учити широко схватање аутора у вези са појмом пословица. Наиме, осим пословица у правом смислу речи, дат је и велики број пословичних питалица, клетви, здравица, народних песама и прича. Овакав шири приступ пословицама само повећава занимљивост и практичну вредност књиге.

Пословице су распоређене по садржини и логичној вези, пратећи жену од рођења до смрти. У складу са том интенцијом аутор је извршио категоризацију прикупљеног материјала на пет одељака: 1) *Пре удаје* (с. 17 — 51); 2) *Удаја и женидба* (с. 53 — 120); 3) *После удаје* (с. 121 — 237); 4) *Опште особине жене* (с. 240 — 257); 5) *Старост и смрт* (с. 259 — 274). У оквиру сваког од наведених одељака пословице су груписане тематски. Милан Влајинац је понекад излазио изван оквира датог у наслову, па је обухватио и неке општије теме (нпр. *О љубави уопште*, с. 24—26; *Пролазност младости и настајање старости уопште* с. 256—261 и др.), које се, додуше, не односе директно на жену, али употпуњавају и заокружују представу о лику жене у народним пословицама.

Посебну вредност збирке представља начин на који је аутор интерпретирао прикупљену грађу. Свака пословица дата је у наречју, дијалекту и језику како је објављена у извору. Уз пословицу је означен извор и крај из којег потиче. Једна пословица наведена је у више облика ако је мисао коју она изражава изречена у различитим варијантама. За пословице које у разним збиркама гласе истоветно, наведени су сви главни извори. Овакав начин презентовања, као и подела грађе, допринели су, у знатној мери, прегледности књиге.

Милан Влајинац није дао своја тумачења пословица, већ је унео само најпотребнија објашњења оригинална из самих извора из којих потичу пословице или је користио народне приче.

Аутор је у збирци упоредно обухватио све јужнословенске пословице о жени (српске, хрватске, босанско-муслиманске, словеначке, македонске и бугарске). Приликом рада на овом делу, Милан Влајинац се користио разноврсним изворима. Осим писаних извора (збирке, руковети објављене засебно или по многим часописима, календарима или узгредни подаци уз разне описе народног живота), аутор је објавио изванредан број пословица које је прикупио вршећи теренска испитивања на подручју Србије, пре свега у околини Врања и на Косову.

Тематска збирка *Жена у народним пословицама* Милана Влајинца представља потпун зборник народних пословица посвећен значајној теми — жени. Урађен је на изврстан начин, тако да може послужити као основа за свако студијско истраживање у вези са овом темом.

Вредност књиге повећана је и исцрпном *Биографијом и библиографијом* М. Влајинца, коју је написала и припремила Катарина Николић.

Зорица Дивац

Zorica Rajković, *Tradicijski oblici nevjenčanog braka kod Hrvata i Srba u svijetlu pojma „Pokusni brak“*, Institut za narodnu umjetnost, Zagreb 1975; с. 1—115; (rezime na engleskom)

Зорица Рајковић је, користећи досада објављену литературу о овом проблему и сабрану теренску грађу, омогућила да сагледамо основне карактеристике појаве, у етнологској науци познате као брак на пробу. Основни циљ аутора је да утврди постојање ове појаве и одреди је просторно и временски.

Дело је подељено на пет одељака: 1) *Одређења покусног брака* (с. 5 — 9); 2) *Осврт на досадашњу литературу* (с. 9 — 67); 3) *Анализа појаве* (с. 67 — 73); 4) *Теренско истраживање* (с. 73 — 105); 5) *Расправа о резултатима* (с. 105 — 112).

У одељку у којем говори о одређењима покусног брака, као и у осврту на досадашњу литературу, аутор, користећи литературу, у дело уноси дуге цитате. Ово је нов начин интерпретирања објављених података, који није био уобичајен у нашој етнологској науци. Коментаришући овај свој начин рада, она га оправдава тако што каже: „Страхујући да и сама не изазовем даље неспоразуме и не оштетим ауторе на чије сам се радове осврнула, доносим подуље цитате, а можда и преопширне коментаре. Желим на тај начин понудити читатељу и више од мојих интерпретација, тј. могућност да сам закључује и провјерава моја тумачења. На исцрпно цитирање одлучила сам се и зато што су неки радови тешко приступачни. У неким случајевима то ће омогућити да се запазе одређена понављања и некритична преузимања“ (с. 9).

У другом одељку, под насловом *Осврт на досадашњу литературу* (с. 9 — 67), критички се осврће на досадашњу литературу о пробном браку, те омогућује и нама да критички сагледамо ову појаву. Аутор сматра да се невенчани бракови, тј. бракови без законске потврде не могу сврстати у бракове на пробу. Ово стога што се у народу сматра да је за пуноважан брак довољна потврда његово склапање на традицијским основама, док је законски чин занемарљив.

Трећи део рада носи назив *Анализа појаве* (с. 67 — 73), а подељен је на шест пододељака: 1) *Назив и најуже одређење*, 2) *Покусна ситуација*, 3) *Покусни период*, 4) *Нелегитимност*, 5) *Покусни брак као традицијска или новија појава*, 6) *Санкције покусног брака*. Овде аутор, кроз досадашњи преглед литературе, утврђује главне карактеристике брака на пробу, а то су: специфична функција, привременост и нелегитимност.

У одељку под насловом *Теренско истраживање* (с. 73 — 105), аутор износи резултате својих теренских истраживања која су извршена од 1968. до 1971. године. Теренско истраживање обављено је методом директног посматрања и систематског интервјуа. Том приликом З. Рајковић је користила три врсте података: оне које је чула, које је видела и оне који су доживљени од стране самих казивача. О прикупљању података аутор каже: „Зато сам обично најпре постављала уопћена питања да бих се оријентирала у општој слици, установила што све има. Затим сам испитивала појединачно конкретне случајеве, испитујући како су се женили и удавали сами казивачи, како њихова браћа и сестре, вршњаци, пријатељи, сусједи — идући поименце од случаја до случаја“ (с. 75). Теренска истраживања обухватила су четири области, од којих су три једна поред друге: Далматинска загора, Лика и Кордун, док је четврта област, Неготинска крајина, у источној Србији, удаљена од остале три.

Расправљајући о резултатима (с. 105 — 112), З. Рајковић подвргава све податке, како оне из литературе тако и оне добијене теренским истраживањима, критеријумима изнетим у одељку *Анализа појаве* (с. 67 — 73). На овај начин она констатује да код Хрвата и Срба, на овим територијама, нема појаве брака на пробу, тј. да она

није уобичајена ни као традицијска ни као новија појава. Аутор је могао да у својим истраживањима обухвати ширу територију на којој живе Срби и Хрвати, на пример, Јадар и Ресаву, о којима такође постоје подаци о појави брака на пробу. У овим случајевима, З. Рајковић се упушта у полемику са овим подацима изнетим у радовима М. Матић и Н. Пантелића, објављеним у гласнику Етнографског музеја у Београду (1962) док она сама није вршила истраживања (с. 39, 45).

Методолошки приступ рада веома је добар, као и теренско истраживање, које је, на начин на који је обављено, новина у нашој етнолошкој науци. Критичност аутора према литератури, као и према својој теренској грађи чине велику вредност овог рада.

Студија З. Рајковић пружа нам драгоцене податке о пробном браку, тим пре што је ово прва студија о тој проблематици код нас — синтеза свега до сада објављеног, а и резултат сопствених теренских проучавања. Ако настави рад на проблематици брака на пробу, ауторов допринос у проучавању ове појаве био би још потпунији и драгоценији за етнолошку науку.

Марија Ђокић